วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓

ตอนจบ

ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ

บัดนี้ วิสุทธิทั้งหลายใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "วิสุทธิอันเป็นมูล ๒ คือ สีลวิสุทธิ ๑ จิตตวิสุทธิ ๑ อันพระโยคาวจรทำความพอกพูนความรู้โดยการเล่าเรียนและสอบถาม ในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิ (แห่งวิปัสนามีขันธ์เป็นต้น) เหล่านี้แล้วพึงทำให้ถึงพร้อมเถิด" ดังนี้ ในวิสุทธิ ๒ นั้น ศีล ๔ อย่าง มีปาฏิโมกขสังสรศีลเป็นต้น ที่บริสุทธิ์ดีชื่อว่าสีลวิสุทธิ อันศีล ๔ อย่างนั้นข้าพเจ้าก็ได้ (กล่าว) ให้พิสดารในสีลนิเทศนั่นแล้ว สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจาร ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ แม้สมาบัตินั้นเล่า ข้าพเจ้าก็ได้ (กล่าว) ให้พิสดารโดยอาการทั้งปวงในสมาธินิเทศที่กล่าวโดยหัวข้อคือจิตแล้วเหมือนกัน เพราะเหตุนั้นวิสุทธิ ๒ นั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้ (กล่าว) ให้พิสดารแล้วในนิเทศทั้งสองนั้นเถิด ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "วิสุทธิ ๕ นี้ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคญาณทัสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสนาวิสุทธิ ญาณทัสนวิสุทธิ เป็นสรีระ (คือเป็นตัวปัญญา)" ดังนี้ ความเห็นนามและรูปโดยถ่องแท้ ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ ในคำนั้น

วิปัสนาวิธีแห่งสมภยานิกะ

พระโยคาวจรผู้ใคร่จะทำทิฏฐิวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม (ว่าด้วย) ผู้ที่เป็นสมถยานิกะ[๑]ก่อน ออกจากรูปาวจรฌาน และอรูปวจรฌานที่เหลืออันใดอันหนึ่ง ยกเว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ[๒] แล้วพึงกำหนดจับองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับองค์ฌานนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ ครั้นกำหนดจับได้แล้วพึงกำหนดลงว่าทั้งหมดนั่นเป็นนาม ด้วยอรรถว่าเป็นสิ่งที่น้อมไปได้ เพราะมันโน้มมุ่งหน้าไปสู่อารมณ์ ลำดับนั้น อุปมาดังบุรุษเห็นงูอยู่ในเรือนแล้วติดตามมันไปก็จะพบที่อยู่ของมัน ฉันใดก็ดี แม้พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อสำรวจนามนั้นหาดูไปว่านามนี้อาศัยอะไรเป็นไป ก็จะพบหทัยรูปอันเป็นที่อาศัยของนามนั้น ต่อนั้นจึงกำหนดจับรูป คือภูตรูปทั้งหลายอันเป็นที่อาศัยแห่งหทัยรูป และอุปทายรูปที่เหลือ อันอาศัยภูตรูปอยู่ (ครั้นกำหนดจับได้แล้ว) เธอจึงกำหนดลงว่าทั้งปวงนั่นเป็นรูป เพราะเป็นสิ่งสลายได้ แต่นั้นจึงกำหนดลงว่าทั้งปวงนั่นเป็นโดยสังเขปว่า สิ่งที่มีความน้อมไปได้เป็นลักษณะเป็นนาม สิ่งที่มีอันสลายได้เป็นลักษณะเป็นรูป

๑. สมถยานิกะ มหาฎีกาแปลว่า พระโยคาจรผู้มียานคือสมถะ และว่าคำนี้เป็นชื่อของพระโยคาวจรผู้ตั้งอยู่ในฌานหรืออุปจารแห่งฌานแล้วประกอบวิปัสนา

๒. มหาฎีกาว่า ที่ท่านให้เว้นนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะภวัคคธรรม (ธรรมแห่งภพชั้นสูง) กำหนดได้ยาก สำหรับอาทิกัมมิกะ

[วิปัสนาวิธีแห่ววิปัสนายานิกะ]

[กำหนดนามรูปโดยจตุธาตุววัฏฐาน]

ส่วนพระโยคาวจรผู้ที่เป็นวิปัสนายานิกะล้วน[๑] หรือผู้ที่เป็นสมถยานิกะ (ตามที่กล่าวแล้ว) นี่เองก็ตาม กำหนดจับธาตุ ๔ อย่างสังเขปหรืออย่างพิสดาร โดยธาตุปริคหมุข (ทางกำหนดธาตุ) นั้น ๆ ที่กล่าวแล้วในจตุธาตุววัฏฐานมุขใดมุขหนึ่ง[๒] (ครั้นกำหนดจับได้แล้ว) ลำดับนั้น ในธาตุทั้งหลายอันปรากฏชัดโดยรส (คือสภาวะที่พึงรู้แจ้ง) และลักษณะของตนตามเป็นจริงแล้ว (จะว่า) ในผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน[๓]ก่อน รูป ๑๐ (ในผมนั้น) โดยบังคับแห่งกายทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ ทั้งกาย) ดังนี้คือ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส โอชา ชีวิต กายประสาท รูป ๑๐ โดยบังคับแห่งภาวทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ ทั้งภาวะคือเพศ) เพราะในผมที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นและมีภาวะด้วย[๔] รูป ๒๔ แม้อื่นอีกในกลุ่มรูปที่มีชื่อว่าผมนั้นเหมือนกัน คือ โอชัฏฐมกรูป (กลุ่มรูปมีโอชาเป็นที่ ๘) ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน โอชัฏฐมกรูปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน โอชัฏฐมกรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน (กลุ่มละ ๘ รวมเป็น ๒๔ กับข้างต้นอีก ๒๐ รวมเป็น ๔๔) ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นแล

๑. วิปัสนายานิกะ คือผู้ประกอบววิปัสนาโดยไม่อาศัยสมถะ ใช้วิปัสนาเป็นยานเลยทีเดียว ที่ว่าวิปัสนายานิกะล้วน ก็หมายความว่าไม่เจือปนด้วยสมถภาวนานั่นเอง

๒. เช่นกำหนดโดยมุขสังเขปว่า สิ่งใดมีลักษณะแข้นแข็ง สิ่งนั้นเป็นปฐวีธาตุ เป็นต้น

๓. มหาฎีกาว่า ผมนั้นเกิดติดอยู่ในหนัง จึงนับเป็นกรรมสมุฏฐาน

๔. มหาฎีกาว่า ภาวะก็มีเอิบอาบอยู่ทั่วร่าง เช่นเดียวกับกายประสาทเหมือนกัน

(ในผม มีรูป ๔๔ ฉันใด) ในโกฏฐาส ๒๔ ที่เป็นจตุสมุฏฐาน (หักโกฏฐาสที่จะแยกกล่าวต่อไปเสีย ๘) ก็มีรูป (อย่างละ) ๔๔ ๆ ฉันนั้น ส่วนในโกฏฐาสที่มีฤดูและจิต (๒ อย่าง) เป็นสมุฏฐาน ๔ นี้ คือ เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก มีรูป (อย่างละ) ๑๖ ๆ โดยบังคับแห่งโอชัฏฐมกรูป ๒ กลุ่ม ในโกฏฐาสที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน (อย่างเดียว) ๔ นี้ คืออาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง น้ำมูตร ก็มีรูป (อย่างละ) ๘ ๆ โดยบังคับแห่งโอชัฏฐมกรูป อันมีฤดูเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นแล นี่เป็นนัยในอาการ ๓๒ เป็นดับแรก

อนึ่ง ครั้นอาการ ๓๒ นี้ ปรากฏชัดแล้ว อาการ ๑๐ อื่นอีก (คือเตโชโกฏฐาส ๔ และวาโยโกฏฐาส ๖) เหล่าใด ย่อมปรากฏชัดในอาการเหล่านั้น ก่อนอื่นในเตโชโกฏฐาสอันเกิดแต่กรรมที่ยังอาหารที่กินเข้าไปเป็นต้นให้ย่อย มีรูป ๙ คือ โอชัฏฐมกรูป (๘) และชีวิต-รูป (๑) นัยเดียวกัน ในโกฏฐาสคือลมหายใจอันเกิดแต่จิตก็มีรูป ๙ คือ โอชัฏฐมกรูป (๘) และสัททรูป (๑) ในโกฏฐาสที่เหลืออีก ๘ (คือเตโช ๓ วาโย ๕) อันเป็นจตุสมุฏฐานมีรูป ๓๓ ๆ คือ ชีวตินวกรูป (๙) และโอชัฏฐมกรูป ๓ (=๒๔) ปรากฏ (แก่พระโยคาวจรนั้น)

ครั้นภูตรูปและอุปาทายรูปเหล่านี้เกิดปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นโดยเป็นอาการ ๔๒ อย่างพิสดารดังนี้แล้ว แม้รูปอื่นอีก ๖๐ คือ รูป-กลาป ๕ มีจักขุทสกะเป็นต้น และหทยวัตถุทสกะ โดยเป็นวัตถุและทวาร ก็ย่อมปรากฏ

พระโยคาวจรนั้น รวมรูปทั้งปวงนั้นเข้ากันโดยลักษณะ คือความสลาย ก็เห็นว่า "นั่นเป็นรูป"

อรูปธรรมทั้งหลายก็ย่อมปรากฏ โดยเป็นทวาร แก่พระโยคาวจรนั้นแหละผู้กำหนดจับรูปได้แล้ว อรูปธรรมนี้ได้อะไรบ้าง ได้แก่ โลกิยจิต ๘๑ คือทวิปัญจวิญญาณ (=๑๐) มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ อนึ่ง (ว่า) โดยไม่แปลกกัน (คือเป็นสาธารณะ) ได้แก่ เจตสิก ๗ นี้ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ (ความหยุดแห่งจิต คือสมาธิอย่างอ่อน)* มนสิการ อันเกิดร่วมกับจิตเหล่านั้นแล

ส่วนโลกุตรจิตทั้งหลายจะถึงซึ่งความกำหนดจับเอาได้ แก่พระโยคาวจรสุทธวิปัสสก (ผู้เจริญวิปัสนาล้วน) ก็หามิได้ แก่พระโยคาวจรสมถยานิกะก็หามิได้ เพราะยังมิได้บรรลุ

พระโยคาวจรนั้น รวมอรูปธรรมทั้งปวงนั้นเข้ากันโดยลักษณะคือความน้อมไปได้ ก็เห็นว่า "นั่นเป็นนาม"

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปอย่างพิสดารโดยมุขจตุธาตุววัฏฐาน ดังพรรณนามาฉะนี้

[กำหนดนามรูปทางธาตุ ๑๘]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนามรูปทางธาตุ ๑๘ กำหนดอย่างไร คือ ภิกษุในพระศาสนานี้อาวัชนาการถึงธาตุทั้งหลายว่า "มีอยู่ใน

* มีอธิบายในวิสุทธิมรรคแปล ขันธนิเทศ ภาค ๓ ตอน ๑ หน้า ๘๖

อัตภาพนี้ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ" ดังนี้แล้ว ไม่ถือเอาก้อนเนื้อที่สายเอ็นยึดติดไว้ในเบ้าตา มีสัณฐานรี ๆ งดงาม (แปลก ๆ) ด้วยแววสีเทา (ก็มี) และสีดำสนิท (ก็มี) ซึ่งชาวโลกรู้จักกันว่าจักษุ (ว่าเป็นจักขุ-ธาตุ) (แต่) กำหนดเอาจักษุประสาท มีประการดังกล่าวไว้ในพวกอุปาทายรูปในขันธนิเทศว่าเป็นจักขุธาตุ อนึ่ง รูปที่เหลือ ๕๓ เหล่าใดมีอยู่ดังนี้ คือ สหชาตรูป (ของจักษุประสาท) ๙ ได้แก่ธาตุ ๔ อันเป็นที่อาศัยแห่งจักษุประสาทนั้น รูป ๔ คือ สี กลิ่น รส โอชา อันเป็นรูปแวดล้อม ชีวิตนทรีย์อันเป็นรูป (เจ้าหน้าที่) อนุบาย กรรมช-รูป ๒๐ โดยเป็นกายทสกรูป (๑๐) และภาวทสกรูป (๑๐) อันตั้งอยู่ในจักษุประสาทนั้นแหละ อนุปาทินนกรูป (คือกรรมชรูป) ๒๔ โดยเป็นโอชัฏฐมกรูป ๓ แห่งรูปที่เป็นอาหารสมุฏฐานเป็นต้น (๙+๒๐+๒๔=๕๓) ก็ไม่กำหนดเอารูป ๕๓ นั้นว่าเป็นจักขุธาตุ แม้ในธาตุทั้งหลายมีโสตธาตุเป็นต้นก็นัยนี้ แต่ในกายธาตุ รูปที่เหลือเป็น ๔๓[๑] ฝ่ายอาจารย์ลางเหล่ากล่าวว่ามี ๔๕ โดยทำรูปที่เป็นอุตุสมุฏฐานและจิตตสมุฏฐานเป็นกลุ่มละ ๙ กับสัททรูป[๒]

พระโยคาวจรนั้นกำหนดว่า "รูป ๑๐ คือ ประสาท ๕ ดังกล่าวมานี้ และวิสัยแห่งประสาทเหล่านั้น ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏ-

๑. ๒. มหาฎีกาว่า เพราะไม่ถือเอาเสียทสกะ ๑ จึงเหลือ ๔๓ รูปที่ไม่ถือเอานั้นดูเหมือนจะเป็นสัททรูป ด้วยว่าสัททรูปเป็นอนิยตะ คือเป็นเสียงเกิดแต่ฤดู เช่นเสียงฟ้า เสียงลมพัด ฯลฯ เรียกว่าสุทธสัททะ-เสียงแท้ก็มี เป็นเสียงเกิดแต่จิต คือเสียงที่คนพูด สัตว์ร้อง ทีเรียกว่าวจีวิญญัติก็มี (?)

ฐัพพะ เป็นธาตุ ๑๐ รูปที่เหลือ* นับเป็นธรรมธาตุอย่างเดียว ส่วนทวิปัญจวิญญาณโดยนัยว่า "จิตอาศัยจักษุปรารภรูปเป็นไป ชื่อว่าจักษุวิญญาณธาตุ" ดังนี้เป็นต้น เป็นวิญญาณธาตุ ๕ จิตมโนธาตุ ๓ ดวง เป็นมโนธาตุ ๑ จิตมโนวิญญาณธาตุ ๖๘ ดวง เป็นมโนวิญญาณธาตุ ๑ (รวมเป็นธาตุ ๑๘)"

กำหนดว่า "โลกิยจิตทั้งสิ้น ๘๑ ดวง วิญญาณธาตุ ๗ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นที่สัมปยุตกับวิญญาณธาตุนั้น ก็เป็นธรรมธาตุ"

ในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ ๑๐ กึ่ง เป็นรูป ธาตุ ๗ กึ่ง เป็นนาม ดังนี้แล

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทางธาตุ ๑๘ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[กำหนดนามรูปทางอายตนะ ๑๓]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทางอายตนะ ๑๒ กำหนดอย่างไร กำหนดแต่จักษุประสาท เว้นรูป ๕๓ ตามนัยที่กล่าวใน (ตอน) จักขุธาตุเสีย ว่าเป็นจักขายตนะ และกำหนดโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ ตามนับที่กล่าวใน (ตอน) จักขุธาตุนั้นเหมือนกันว่าเป็นโสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ กำหนดธรรม ๕ อันเป็นวิสัยแห่งอายตนะ ๕ นั้น ว่าเป็นรูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ กำหนดโลกิยจิต และ

* มหาฎีกาว่า หมายเอานิปผันรูป ๖

สัตตวิญญาณธาตุ ว่าเป็นมนายตนะ กำหนดธรรมทั้งหลายมีผัสสะ เป็นต้นที่สัมปยุตกับวิญญาณธาตุนั้น และรูปที่เหลือ ว่าเป็นธรรมายตนะ

ในอายตนะ ๑๒ นี้ อายตนะ ๑๐ กึ่ง เป็นรูป อายตนะ ๑ กึ่ง เป็นนาม ดังนี้แล

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทางอายตนะ ๑๒ โดยนัย ดังกล่าวมาฉะนี้

[กำหนดนามรูปทางขันธ์ ๕]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดให้ย่อลงกว่านั้น ทางขันธ์ (๕) กำหนดอย่างไร ภิกษุในพระศาสนานี้ กำหนดว่า "รูป ๑๗ ในสรีระ นี้ คือ ธาตุ ๔ ทั้งสี่สมุฏฐาน สี กลิ่น รส โอชา ที่อาศัยธาตุ ๔ นั้นอยู่ ประสาม ๕ มีจักษุประสาทเป็นต้น วัตถุรูป ภาวะ ชีวิตนทรีย์ เสียงทั้งสองสมุฏฐาน เหล่านี้เป็นรูปสำเร็จแล้วเป็นรูปแท้ ควรแก่การ ลูกคลำ (พิจารณา) ส่วนรูป ๑๐ คือ กายวิญญัติ วจีวิญญัติ อากาสธาตุ ความเบาแห่งรูป ความอ่อนแห่งรูป ความคล่องแคล่วแห่งรูป ความ เติบขึ้นแห่งรูป ความสืบต่อแห่งรูป ความโทรมไปแห่งรูป ความไม่ เที่ยงแห่งรูป เหล่านี้มิใช่รูปสำเร็จมิใช่รูปแท้ เป็นแต่อาการแห่งรูป วิการแห่งรูป และเครื่องกำหนดตัดระหว่างแห่งรูป* มิใช่รูปที่ควรแก่ การลูกคลำ (พิจารณา) ก็แต่ว่ามันก็ถึงซึ่งความนับว่ารูป โดย เพียงเป็นอาการ เป็นวิการ เป็นเครื่องกำหนดตัดระหว่างแห่งรูปทั้ง

* อาการได้แก่วิญญัติ ๒ วิการได้แก่ลหุตาทิตรัย (รูป ๓ มีความเบาเป็นต้น) และลักษณะ ๔ มีความเติบโตขึ้นเป็นต้น ส่วนเครื่องกำหนดตัดระหว่าง ได้แก่อากาสธาตุ

หลาย รูปทั้งปวงนั่น (รวม) ๒๗ เป็นรูปขันธ์ เวทนาอันเกิดขึ้นพร้อมกับโลกิยจิต ๘๑ เป็นเวทนาขันธ์ สัญญาอันสัมปยุตกับโลกิยจิตนั้นเป็นสัญญาขันธ์ สังขารทั้งหลาย... เป็นสังขารขันธ์ วิญญาณ...เป็นวิญญาณขันธ์" รูปขันธ์เป็นรูป อรูปขันธ์ ๔ เป็นนาม ดังนี้แล

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทางขันธ์ ๕ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[กำหนดนามรูปโดยสังเขป]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดเอารูปในอัตภาพนี้โดยย่นย่อทีเดียวว่า "รูปทุกอย่าง รูปทั้งสิ้น คือมหาภูต ๔ และรูปอาศัยมหาภูต๔ ด้วย (เป็นรูป"[๑] ดังนี้แล้ว กำหนดเอามนายตนะและส่วนหนึ่งแห่งธรรมายตนะ ว่าเป็นนาม โดยย่นเช่นเดียวกันแล้ว กำหนดนามรูปลงโดยสังเขปว่า "นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วยดังกล่าวมา นี่เรียกว่านามรูป"

[การกำหนดรูปเป็นอุบายอุดหนุนการกำหนดนาม]

ก็ถ้าเมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดรูปโดยมุขนั้น ๆ แล้วกำหนดอรูป (คือนาม) ไป อรูปยังไม่ปรากฏ เพราะเป็นธรรมละเอียดไซร้ เธอก็อย่าเพิ่งทอดธุระเสีย พึงลูกคลำทำในใจกำหนดแยกแยะดู[๒] รูปนั่น

๑. อภิธมฺมตฺถสงฺคห ๓๗

๒. สมฺมสิตพฺพํ มนสิการตพฺพํ ปริคฺคเหตพฺพํ ววฏฺฐเปตพฺพํ เรามักแปลคลุมเหมือน ๆ กันว่ากำหนด แต่ในที่นี้มหาฎีกาคิดแปลให้เห็นต่างกันได้ว่า สมฺมสิตพฺพํ คือสอบสวนดูโดยลักษณะเป็นต้นโดยถูกต้อง มนสิกาพพฺพํ คือตั้งจิตไว้อย่างนั้น ปริคฺคเหตพฺพํ คือกำหนดตัดด้วยปัญญาถือเอา ววฏฺฐเปตพฺพํ คือ ชี้ขาดได้เป็นอย่าง ๆ ไม่ปะปนคาบเกี่ยวกัน

แหละไว้ร่ำไปเถิด ด้วยว่ารูป (ปรากฏ) เป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดดีไม่มีอะไรคาบเกี่ยว โดยประการใด ๆ อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ก็ย่อมปรากฏขึ้นเองโดยประการนั้น ๆ เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษตาดีมองดูเงาหน้าในแว่นที่มัว เงาไม่ปรากฏ เขาหาคิดว่าเงาไม่ปรากฏแล้วทิ้งแว่นเสียไม่ แต่ทว่าเขาขัดแว่นนั้นบ่อย ๆ เข้า ครั้นแว่นใสแล้ว เงาหน้าของเขาก็ปรากฏเองแหละฉันใด อนึ่ง เหมือนคนผู้ต้องการน้ำมัน เทแป้งงา (คือวาป่น) ลงในรางแล้วพรมด้วยน้ำ (เย็น) เมื่อน้ำมันยังไม่ออกด้วยเพียงแต่บีบทีหนึ่งสองที เขาก็ไม่ทิ้งแป้งงาเสีย แต่เขาพรมมันด้วยน้ำร้อยแล้วขยำบีบไปแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเขาทำไปอย่างนั้น น้ำมันงาแม้อย่างใสก็ย่อมออก ฉันใด หรืออนึ่งเหมือนคนผู้ต้องการจะทำน้ำให้ใส ถือเม็ดตุมกา* หย่อนมือลงข้างในหม้อน้ำ เมื่อน้ำยังไม่ได้ด้วยเพียงแต่ถูทีหนึ่งสองที เขาก็ไม่ทิ้งเม็ดตุมกาเสีย แต่เขาถูมันเข้าร่ำไป เมื่อเขาทำอย่างนั้นไป ตมบาง ๆ (คือตะกอน) ย่อมจะตก น้ำย่อมจะใสสะอาดฉันใด ภิกษุนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่พึงทอดธุระเสีย ลูบคลำทำในใจกำหนดแยกแยะรูปนั่นแหละบ่อย ๆ เข้าเถิด ด้วยว่ารูป (ปรากฏ) เป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดดีไม่มีอะไรคาบเกี่ยว โดยประการใด ๆ กิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่ญาณกำหนดอรูปธรรมนั้น ย่อมจะซบไป จิตย่อมจะใสเหมือนน้ำ (ใส) อยู่บนตม อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมจะปรากฏเองโดยประการ

* กตกฎฺจิ ยังไม่ได้สอบว่าเม็ดตุมกามีรสเปรี้ยวเหมือนสารส้มหรืออย่างไร จึงกวนน้ำให้ใสได้ ?

นั้น ๆ

ความข้อนี้ บัณฑิตพึงประกาศโดยอุปมาอื่น ๆ เช่น อ้อย โจร โค นมส้ม และปลา ก็ได้ ตามนัยดังกล่าวมานี้*

[อรูปธรรมปรากฏโดยอาการ ๓]

ก็แล อรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏแก่ภิกษุผู้มีการกำหนดรูปที่หมดจดดี (ไม่มีอะไรเจือปนคาบเกี่ยว) ได้อย่างนี้แล้วนั้น โดยอาการ ๓ คือโดยอำนาจผัสสะบ้าง โดยอำนาจเวทนาบ้าง โดยอำนาจวิญญาณบ้าง ปรากฏอย่างไร ?

[อรูปธรรมปรากฏทางผัสสะ]

อันดับแรก เมื่อพระโยคาวจรภิกษุรูปหนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า "ปฐวีธาตุ มีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ" ดังนี้เป็นต้นอยู่ อรูปธรรมที่ตกลงมาเฉพาะหน้าทีแรก ชื่อผัสสะ ย่อมปรากฏ แต่นั้นเวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อสัญญาขันธ์ ก็ปรากฏ เจตนาร่วมกับผัสสะ ชื่อสังขารขันธ์ก็ปรากฏ จิตชื่อวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อพระโยคาวจรภิกษุกำหนดธาตุทั้งหลาย (อย่างพิสดาร) โดยนัยว่า

* มหาฎีกาช่วยขยายความว่า คนจะใคร่ได้น้ำอ้อย เอาอ้อยเข้าหีบ เพียงหมุนเครื่องหีบทีสองทีน้ำอ้อยยังไม่ออกก็อย่าเพิ่งทิ้งอ้อยเสีย ฯลฯ เจ้าหน้าที่จับโจรได้ใคร่จะทราบการที่มันทำ เพียงเฆี่ยนทีสองทีมันยังไม่สารภาพ ก็อย่าเพิ่มปล่อยมันไปเสีย ฯลฯ คนจะกวนนมส้นให้เป็นเนยข้น เพียงกวนทีสองทีมันยังไม่เห็นเนยข้น ก็อย่าเพิ่งทิ้งนมส้มนั้นเสีย ฯลฯ คนจะปิ้งปลากินเพียงปิ้งกลับสองกลับ ปลายังไม่สุก ก็อย่างเพิ่งทิ้งปลาเสีย ฯลฯ

"ปฐวีธาตุในผมมีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ ฯลฯ ปฐวีธาตุในลมหายในเข้าออกมีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ " ดังนี้เป็นต้นอยู่ อรูปธรรมที่ตกลงมาเฉพาะหน้าทีแรก ชื่อผัสสะ ย่อมปรากฏ (แต่นั้น) เวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ชื่อเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏ ฯลฯ จิตชื่อวิญญาณ-ขันธ์ ก็ปรากฏ

อรูปธรรมทั้งหลายปรากฏโดยอำนาจผัสสะ ดังกล่าวมาฉะนี้

[อรูปธรรมปรากฏทางเวทนา]

เมื่อพระโยคาวจรภิกษุรูปหนึ่ง กำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า "ปฐวีธาตุมีความแข้นเข็งเป็นลักษณะ " ดังนี้เป็นต้นอยู่ เวทนาอันเสวยรสแห่งสภาวะ คือความแข้นแข็งนั้น ชื่อเวทนาขันธ์ ปรากฏ (ก่อนเพื่อน แล้ว) สัญญาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อสัญญาขันธ์ ก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อสังขารขันธ์ ก็ปรากฏ จิตอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อวิญญาณขันธ์ ก็ปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อพระโยคาวจรภิกษุกำหนดธาตุทั้งหลาย (อย่างพิสดาร) โดยนัยว่า "ปฐวีธาตุในผมมีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ ฯลฯ ปฐวีธาตุในลมหายใจเข้าออกมีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ " ดังนี้เป็นต้นอยู่ เวทนาอันเสวยรสแห่งสภาวะคือความแข้นแข็งนั้น ชื่อเวทนาขันธ์ ย่อมปรากฏ (ก่อน แล้ว) ฯลฯ จิตอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ชื่อวิญญาณ-ขันธ์ ก็ปรากฏ

อรูปธรรมทั้งหลายปรากฏโดยอำนาจเวทนา ดังกล่าวมาฉะนี้

[อรูปธรรมปรากฏทางวิญญาณ]

เมื่อพระโยคาวจรภิกษุอีกรูปหนึ่ง กำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า 'ปฐวีธาตุมีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ' ดังนี้เป็นต้นอยู่ วิญญาณอันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์ (นั้น) ชื่อวิญญาณขันธ์ ปรากฏ (ก่อน แล้ว) เวทนาอันสัมปยุตกับวิญญาณนั้น ชื่อเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับวิญญาณนั้น ชื่อสัญญาขันธ์ ก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนา ชื่อ สังขารขันธ์ ก็ปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อพระโยคาวจรภิกษุกำหนดธาตุทั้งหลาย (อย่างพิสดาร) โดยนัยว่า "ปฐวีธาตุในผม มีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ ฯ ล ฯ ปฐวีธาตุในลมหายใจเข้าออกมีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ" ดังนี้เป็นต้นอยู่ วิญญาณอันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์ (นั้น) ชื่อวิญญาณขันธ์ ปรากฏ (ก่อน แล้ว) เวทนาอันสัมปยุตกับวิญญาณนั้น ชื่อเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏ สัญญาอันสัมปยุตกับวิญญาณนั้น ชื่อสัญญาขันธ์ ก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนาอันสัมปยุตกับวิญญาณนั้น ชื่อสังขารขันธ์ ก็ปรากฏ

อรูปธรรมทั้งหลายปรากฏโดยอำนาจแห่งวิญญาณ ดังกล่าวมาฉะนี้

โดยอุบายนี้นั่นแล บัณฑิตพึงทำโยชนา (การประกอบความ) ในโกฏฐาสแห่งธาตุ ๔๒ โดยนัยว่า 'ปฐวีธาตุในผมอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ' ดังนี้เป็นต้น และในธาตุที่เหลือมีจักษุธาตุเป็นต้นด้วยอำนาจแห่งธาตุ ๔ ๆ (คือกำหนดจักษุเป็นอาทิตามลักษณะธาตุทั้ง ๔ เป็นต้น ?) ไปตามประเภทแห่งนัยทั้งปวง

ในหัวข้อกำหนดรูป (ที่กล่าวแล้ว) เถิด

อนึ่ง เพราะเหตุที่อรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยอาการ ๓ แก่ภิกษุผู้มีการกำหนดรูปที่หมดจดดีอย่างนี้เท่านั้น เหตุนั้น พระโยคาวจรพึงทำโยคะเพื่อกำหนดอรูปธรรม โดยการกำหนดรูปที่หมดจดดีนั่นแล ไม่พึงทำโดยการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าเมื่อรูปธรรมอย่าง ๑ หรือ ๒ อย่างปรากฏ (ยังไม่หมดจดดี) เธอละรูปเสีย เริ่มกำหนดอรูปไซร้ เธอจะเสื่อมจากกรรมฐานเสียก็ได้ เหมือนโคที่หากินบนภูเขา (ไม่รู้จักเขตแดน เดินไปพลัดตกเหว) มีประการดังกล่าวใน (ตอน) บำเพ็ญปฐวีกสิณ ต่อเมื่อเธอทำโยคะเพื่อกำหนดอรูปโดยการกำหนดรูปที่หมดจดดีแล้ว กรรมฐานจึงจะถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบูลย์

พระโยคาวจรนั้น กำหนดเอาอรูปขันธ์ ๔ อันปรากฏโดยอำนาจแห่งผัสสะเป็นต้นว่าเป็นนาม กำหนดเอามหาภูต ๔ อันเป็นอารมณ์แห่งอรูปขันธ์นั้น และรูปอาศัยแห่งมหาภูต ๔ ว่าเป็นรูป ด้วยประการฉะนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งสิ้น คือธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒ ขันธ์ ๕ แยกเป็น ๒ ส่วน คือ นาม ๑ รูป ๑ ดุจคนเปิดสมุค*ด้วยขรรค์ และดุจคนผ่าเง่าตาลแฝดด้วยขรรค์ฉะนั้น เธอย่อมถึงความปลงตกว่า "นอกจากเป็นเพียงนามรูปแล้ว

* สมุคและเง่าตาลแฝดมันเป็นภินนสันดาน คือมันต่อกันโดยมีรอยแยกอยู่แล้ว คือสมุคมีฝา เง่าตาลแฝดเป็น ๒ เง่า เมื่อเอาขรรค์ (คือกระบี่สองคม) งัดหรือผ่า มันก็แยกกันออกเป็น ๒ ส่วน (?)

สิ่งอื่นเป็นสัตว์ก็ดี บุคคลก็ดี เทพก็ดี พรหมก็ดี หามีไม่"

พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดแยกนามรูปตามสภาพที่เป็นจริงได้อย่างนี้แล้ว เพื่อประโยชน์ที่จะละเสียซึ่งโลกสมัญญา (ชื่อที่ชาวโลกเรียกรู้กัน) นี้ว่า 'สัตว์' ว่า 'บุคคล' เพื่อประโยชน์ที่จะก้าวล่วงเสียซึ่งความลุ่มหลงว่าเป็นสัตว์ เพื่อประโยชน์ที่จะตั้งจิตไว้ในอสัมโมหภูมิให้ดียิ่งขึ้นไป ย่อมกำหนดโดยเทียบเคียงความข้อที่ว่า 'นี่มันเป็นแต่เพียงนามรูปเท่านั้น สัตว์ไม่มี บุคคลไม่มี' นี้ได้ตามพระสูตรหลายสูตรจริงอยู่ (ในวชิราสูตร) พระวชิราภิกษุณีก็กล่าวคำนี้ไว้ว่า

"เหมือนอย่างว่า เพราะมีองคสัมภาระ (ส่วนต่าง ๆ ที่ประกอบกันเข้า) เสียงว่า 'รถ' จึงมีฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ ความสมมติว่า 'สัตว์' จึงมีฉันนั้น[๑]"

อีกสูตรหนึ่ง พระสารีบุตร กล่าวไว้ว่า "ดูกรอาวุโส อากาศอาศัยเครื่องไม้ด้วย อาศัยเถาวัลย์ (สำหรับมัด) ด้วย อาศัยดินเหนียว (สำหรับฉาบฝา) ด้วย อาศัยหญ้า (สำหรับมุง) ด้วย ล้อมอยู่ ย่อมได้ชื่อว่า 'เรือน' เท่านั้นเอง ฉันใดก็ดี ดูกรอาวุโส อากาศอาศัยกระดูกด้วยอาศัยเอ็นด้วย อาศัยเนื้อด้วย อาศัยหนังด้วย ล้อมอยู่ ย่อมได้ชื่อว่า 'รูป' เท่านั้นเอง ฉันนั้นนั่นแล[๒]"

พระวชิราภิกษุณี กล่าวไว้อีกตอนหนึ่งว่า

"ความจริง ทุกข์นั่นเองเกิด ทุกข์นั่นเองตั้งอยู่และเสื่อมไป นอกจากทุกข์หาใช่สิ่งอื่นเกิดไม่ นอกจากทุกข์หาใช่สิ่งอื่นดับไม่"[๓]

๑. สํ. ส. ๑๕/๑๙๘ ๒. ม. มู. ๑๒/๓๕๘ ๓. สํ. ส. ๑๕/๑๙๙

นามรูปนั่นเอง ที่พระสูตรหลายร้อยสูตรแสดงไว้โดยนัยดังกล่าวมานี้ หาใช่สัตว์ไม่ หาใช่บุคคลไม่ เพราะเหตุนั้น เมื่อองคสัมภาระมีเพลา ล้อ กรง และงอนเป็นต้น ตั้งอยู่เรียบร้อยโดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'รถ' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง (แต่ว่า) เมื่อสำรวจดูองค์แต่ละส่วน ๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่ารถ ก็หามีไม่ ฉันใด อนึ่ง เมื่อเครื่องเรือนมีไม้เป็นต้น ล้อมอากาศตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว* โวหารว่า 'เรือน' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าเรือนหามีไม่ ฉันใด อนึ่ง เมื่อนิ้วทั้งหลายมีนิ้วหัวแม่มือเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'กำปั้น' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์ ชื่อว่ากำปั้นหามีไม่... เมื่อชิ้นส่วนของพิณมีรางเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'พิณ' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าพิณหามีไม่.... เมื่อองค์แห่งกองทัพมีพลช้างและพลม้าเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'กองทัพ' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์ ชื่อว่ากองทัพหามีไม่.... เมื่อองค์แห่งเมืองมีกำแพงและประตูหอรบเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'เมือง' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าเมืองหามีไม่.... เมื่ออวัยวะแห่งต้นไม้มีลำต้นกิ่งใบเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'ต้นไม้' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง (แต่ว่า) เมื่อสำรวจดูอวัยวะแต่ละส่วน ๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่าต้น

* บาลีเป็นปฐมาวิภัติว่า อากาโส ปริวาริโต - อากาศล้อม ในอรรถกถาแห่งสูตรนี้ก็แก้ตามนัยบาลีว่า อากาโส ตานิ ปริวาเรตฺวา ฐิโต - อากาศล้อมเครื่องเรือนเหล่านั้นตั้งอยู่ อย่างไรในที่นี้ท่านจึงแก้เป็นทุติยาวิภัติ กลายเป็นเครื่องเรือนล้อมอากาศไป อย่างไหนจะถูกหรือผิด น่าคิดดู

ไม้หามีไม่ ฉันใด เมื่ออุปาทานขันธ์ ๕ มีอยู่ โวหารว่า 'สัตว์' ว่า 'บุคคล' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง เมื่อสำรวจดูธรรมแต่ละส่วน ๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่าสัตว์อันเป็นวัตถุแห่งความยึดถือว่า 'เราเป็น' หรือว่า 'เป็นเรา' หามีไม่ โดยปรมัตถ์แท้แล้ว ก็มีแต่นามกับรูปเท่านั้นเอง ฉันนั้นเหมือนกันแล

ทัสนะแห่งพระโยคาวจรนั้นผู้เห็นอยู่อย่างนี้แหละ ชื่อว่า ยถาภูตทัสนะ

ส่วนบุคคลใดละยถาภูตทัสนะนั้นเสีย (ไป) ถือเอาว่า 'สัตว์มี' บุคคลนั้นก็จะพึงชื่อว่าอำนวยความหายสูญ หรือว่าความไม่หายสูญ ให้แก่ตนเอง (คือ) เมื่อจะอำนวยความไม่หายสูญก็จะตกไปในสัสสตะ เมื่ออำนวยความหายสูญ ก็จะตกไปในอุจเฉทะ เพราะเหตุไร เพราะไม่มีสิ่งอื่นจะเป็นสิ่งติดตามมันไป ดังนมส้มติดตามนมสด บุคคลนั้น เมื่อถือว่า 'สัตว์เที่ยง' ชื่อว่าล้าหลังอยู่ เมื่อถือว่า 'สัตว์ขาดสูญ' ชื่อว่าเลยธงไป เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ถูกทิฏฐิคตะ (ความเห็นไป คือเห็นวิปลาส) ๒ อย่างกลุ้มรุม (ครอบงำ) แล้ว พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ พวกหนึ่งเลยธงไป ฝ่ายพวกมีจักษุ (คือปัญญา) ทั้งหลายย่อมเห็น (ความจริง)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่เป็นอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ (พวกหนึ่ง) มีภพเป็นที่ยินดี พอใจใยภพ บันเทิงใจในภพ เมื่อธรรมเพื่อความดับแห่งภพอันเราแสดงอยู่ จิตของเทวดาและมนุษย์นั้นไม่แล่นไป (ตาม

กระแสธรรม) ไม่เลื่อมใส ไม่ยั้งหยุด ไม่น้อมใจลง (เชื่อ) อย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งเลยธงไปเป็นอย่างไร ก็แลเทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง ระอา ขยะแขยง รังเกียจภพนั่นแล ยินดีนักซึ่งวิภพ (ความขาดสูญ) เป็นเหตุ (ให้) กล่าวว่า " ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นัยว่า อัตตานี้ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกไปย่อมขาด ย่อมสูญ ย่อมไม่มี (อีก) เบื้องหน้าแต่ตายไป ความขาดสูญนั่นเป็นธรรมชาติละเอียด ความขาดสูญนั่นเป็นธรรมชาติประณีต ความขาดสูญนั่นเป็นธรรมชาติแท้จริง อย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งเลยธงไป

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ฝ่ายพวกผู้มีจักษุย่อมเห็นเป็นอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเห็นภูต (คือเบญจขันธ์หรือนามรูป) โดยความเป็นภูต (คือไม่เห็นเป็นสัตว์เป็นบุคคล) ครั้นเห็นภูตโดยความเป็นภูตแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อเบื่อหน่าย เพื่อหายยินดีเพื่อดับไปแห่งภูต อย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายพวกที่มีจักษุย่อมเห็น*" ดังนี้

เพราะเหตุนั้น ไม้ยนตร์เป็นของว่างเปล่า (จากตัวตน) ไม่มีชีวะ ไม่มีความดำริ แต่ทว่ามันเดินก็ได้ หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือนของมีความดำริมีความพยายาม ด้วยอำนาจการประกอบกันเข้าแห่งไม้ กับเชือก (ชัก) ฉันใด แม้นามและรูปนี้บัณฑิตก็พึงเห็นว่าเป็นสิ่งว่างเปล่า ไม่มีชีวะ ไม่มีความดำริ แต่ทว่ามันเดินก็ได้หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือน

* ขุ. อิติ. ๒๕/๒๖๓

สิ่งมีความดำริ มีความพยายาม ด้วยอำนาจการประกอบกันและกันเข้า ฉันนั้น เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"นามและรูป (เท่านั้น) มีอยู่ในโลกนี้โดย (ปรมัตถ)
สัจจะ ก็แลในนามและรูปนั้น สัตว์และคนไม่มีเลย
นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า อันเป็นปัจจัยปรุงแต่ง
ขึ้น เหมือนยนตร์ มันเป็นกองทุกข์ เป็นเช่นกับ
(กอง) หญ้าและฟืน"

อนึ่ง นามรูปนั่นจะควร (อธิบาย) ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาด้วยไม้ยนตร์เพียงเท่านั้นหามิได้ บัณฑิตควร (อธิบาย) ให้แจ่มแจ้งแม้ด้วยอุปมาอื่น ๆ (อีก) มีกำอ้อเป็นต้น จริงอยู่ เมื่อกำอ้อ ๒ กำเขาตั้งพิงกันไว้ มันต่างค้ำกันไว้ เมื่อกำหนึ่งล้ม อีกกำหนึ่งก็ล้มด้วย ฉันใด นามและรูปในปัญจโวการภพ ก็อาศัยกันและกันเป็นไป ต่างค้ำจุนกันไว้ เมื่ออย่างหนึ่งล้มด้วยอำนาจมรณะ อีกอย่างหนึ่งก็ล้มด้วย ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"นามและรูปเป็นคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน
เมื่ออย่างหนึ่งแตก ก็แตกทั้งคู่ตามปัจจัย"

อนึ่ง เมื่อเสียงอาศัยกลองที่คนตีด้วยไม้เป็นไปอยู่ กลองก็อันหนึ่ง เสียงก็อันหนึ่ง กลองและเสียงมิได้ปนกัน กลองว่างจากเสียง เสียงก็ว่างจากกลองฉันใด เมื่อนามอาศัยรูปกล่าวคือ (หทัย) วัตถุ ทวาร และอารมณ์เป็นไปอยู่ รูปก็อันหนึ่ง นามก็อันหนึ่ง นามและรูปมิได้ปนกัน นามว่างจากรูป รูปก็ว่างจากนาม ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นแต่

ว่านามอาศัยรูปเป็นไป ดังเสียงอาศัยกลองเป็นไปฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่ตา มิได้เกิดแต่รูป และมิได้เกิดในระหว่างตาและรูปทั้งสอง มันเป็นสังขตะ อาศัยเหตุเกิดขึ้น เปรียบเหมือนกลองถูกตี เสียงก็เกิดขึ้นฉะนั้น.

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่หู มิได้เกิดแต่เสียง และมิได้เกิดในระหว่างหูและเสียงทั้งสอง ฯ ล ฯ

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่จมูก มิได้เกิดแต่กลิ่น และมิได้เกิดในระหว่างจมูกและกลิ่นทั้งสอง ฯ ล ฯ

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่ลิ้น มิได้เกิดแต่รส และมิได้เกิดในระหว่างลิ้นและรสทั้งสอง ฯ ล ฯ

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่กาย มิได้เกิดแต่ผัสสะ และมิได้เกิดในระหว่างกายและผัสสะทั้งสอง ฯ ล ฯ

สังขตธรรมทั้งหลาย มิได้เกิดแต่วัตถุรูป (คือหทัย) ทั้งมิได้ออกจากธรรมายตนะทั้งหลายด้วย มันเป็นสังขตะ อาศัยเหตุเกิดขึ้น เปรียบเหมือน

เมื่อกลองถูกตี เสียงก็เกิดฉะนั้น"

อนึ่งเล่า ในนามและรูปนี้ นามไม่มีเดช (อำนาจ) ไม่อาจเป็นไปด้วยเดชของตนได้ ขบเคี้ยวไม่ได้ ดื่มไม่ได้ พูดไม่ได้ สำเร็จอิริยาบถไม่ได้ แม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่อาจเป็นไปด้วยเดชของตน ทั้งความใคร่จะขบเคี้ยวของมันก็ไม่มี ความใคร่จะดื่มก็ไม่มี ความใคร่จะพูดก็ไม่มี ความใคร่จะสำเร็จอิริยาบถก็ไม่มีเลย ที่แท้นั้น รูปอาศัยนามเป็นไป นามก็อาศัยรูปเป็นไป ก็แต่เมื่อความใคร่จะขบเคี้ยว เมื่อความใคร่จะดื่ม เมื่อความใคร่จะพูด เมื่อความใคร่จะสำเร็จอิริยาบถ ของนามมีอยู่ รูปก็ขบเคี้ยว ก็ดื่ม ก็พูด ก็สำเร็จอิริยาบถ

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายนำอุปมา (ต่อไป) นี้มาอ้างไว้ เพื่อยังความข้อนี้ให้แจ่มแจ้ง (ยิ่งขึ้นว่า) เหมือน (คนพิการ ๒ คน) คนหนึ่งตาบอดแต่กำเนิด คนหนึ่งเป็นคนง่อย ใคร่จะหลีกไปสู่ทิศ (คือคิดจะเดินทาง) คนบอดแต่กำเนิดจึงพูดกะคนง่อยดังนี้ว่า "แน่ะภเณ ข้าน่ะสามารถใช้เท้าได้ แต่ตาที่จะใช้ดูที่เรียบของข้าไม่มี" ข้างคนง่อยก็พูดกะคนตาบอดดังนี้ว่า "เออภเณ ข้าทีสามารถใช้ตาได้ แต่ตีนที่จะก้าวหรือถอยของข้าไม่มี" คนตาบอดนั้นดีใจจึงคนง่อยขึ้นบ่า คนง่อยนั่งบนบ่าของคนตาบอด (คอย) บอกดังนี้ว่า "หลีกซ้าย ไว้ขวา หลีกขวา ไว้ซ้าย" (คนตาบอดทำตามคนง่อยบอก พากันไปได้) ในสองคนนั้น ข้างคนตาบอดก็ไม่มีเดช อ่อนแอ ไปด้วยเดชของตนก็หาไม่ ไปได้ด้วยพละของตนก็หาไม่ คนง่อยเล่าก็ไม่มีเดช อ่อนแอ ไปได้ด้วยเดชขอบตนก็หาไม่ ไปได้ด้วยพละของตนก็หาไม่ แต่การอาศัยกันและ

กันไปของเขาทั้งสองนั้นเป็นไปไม่ได้ก็หาไม่ ฉันใด แม้นามก็ไม่มีเดช เกิดขึ้นด้วยเดชของตนก็หาไม่ เป็นไปในกิริยานั้น ๆ ก็หาไม่ รูปเล่า ก็ไม่มีเดชเกิดขึ้นด้วยเดชของตนก็หาไม่ เป็นไปในกิริยานั้น ๆ ก็หาไม่ แต่ความอาศัยกันและกันเกิดขึ้นหรือเป็นไป แห่งนามและรูปนั้น ไม่มีก็หาไม่ เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"ธรรมทั้งหลายเป็นสังขตะ อ่อนแอโดยลำพัง
ตน เกิดด้วยพละของตนไม่ได้ ทั้งตั้งอยู่ด้วยกำลัง
ของตนก็ไม่ได้ด้วย มันมีปกติเป็นไปตามอำนาจ
ของธรรมอื่นเกิดขึ้น (คือ) ธรรมเหล่านี้เกิดเพราะ
มีธรรมอื่นเป็นปัจจัย ตั้งขึ้นพร้อมเพราะมีธรรมอื่น
เป็นอารมณ์ และอันอารมณ์และปัจจัยทั้งหลาย ซึ่ง
เป็นธรรมอื่นให้เป็น (คือให้เกิด) ขึ้น

คนทั้งหลาย อาศัยเรือไปในทะเลได้ฉันใดก็ดี
นามกายก็อาศัยรูปเป็นไปได้ฉันนั้นนั่นแล เรือ
อาศัยคนทั้งหลายไปในทะเลได้ฉันใด รูปกายก็
อาศัยนามเป็นไปได้ฉันนั้นเหมือนกัน คนทั้งหลาย
และเรือทั้งสองฝ่ายต่างอาศัยกันไปในทะเลได้ ฉันใด
นามและรูปทั้งสอง ก็เป็นธรรมอาศัยกันและกัน
(เป็นไป) ฉันนั้น"

ความเห็นนามรูปตามเป็นจริง อันครอบงำเสียซึ่งสัตตสัญญา ตั้งอยู่ในอสัมโมหภูมิ แห่งพระโยคาวจรผู้กำหนดนามรูปโดยนัยต่าง ๆ ดัง

พรรณนามาฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าชื่อ ทิฏฐิวิสุทธิ คำว่า 'นามรูปววัฏฐาน - ความกำหนดนามรูป' ก็ดี คำว่า 'สังขารปริเฉท - กำหนดสังขาร' ก็ดี ก็เป็นคำเรียก นามรูปยาถาวทัสนะ (ความเห็นนามรูปตามเป็นจริง) นั่นเอง

ปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อ ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในปกรณ์วิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดังนี้

กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

ส่วนญาณอันข้ามความสงสัยในอัทธา ๓ เสียได้ ด้วยการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปนั่นแหละ แล้วแลตั้งอยู่ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

[รำพึงถึงเหตุปัจจัยของนามรูป]

ภิกษุผู้ใคร่จะยังกังขาวิตรณวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม ย่อมรำพึงถึงการหาเหตุปัจจัยของนามรูปนั้น ประดุจแพทย์ผู้ฉลาด เห็นโรคแล้วย่อมหาสมุฏฐานของมันฉะนั้น หรืออนึ่ง ประดุจบุรุษ (ผู้มีน้ำใจ) มักสงสารพบเด็กอ่อนตัวเล็ก ๆ ยังนอนแบ นอนอยู่ที่ถนนแล้วย่อมรำพึงถึงมารดาบิดาของเด็กนั้น ด้วยคิด (ถามในใจ) ว่า 'นี่ลูกน้อยของใครเล่าหนอ' ฉะนั้น

เบื้องแรกทีเดียว ภิกษุนั้นย่อมใคร่ครวญดังนี้ว่า "นามรูปนี้ก่อนอื่น มิใช่สิ่งที่ไม่มีเหตุ เพราะมันถึงซึ่งความเป็นเช่นเดียวกันทุกแห่งทุกเมื่อ และทุกอัน มิใช่เป็นสิ่งมีปัจจัยภายนอกมีอิศวรเป็นต้นเป็นเหตุ เพราะไม่มีสิ่งทั้งหลายมีอิศวรเป็นต้นเหนือกว่านามรูปไป เพราะแม้ชนเหล่าใดกล่าวเพียงแต่นามรูปนั่นเอง ว่าเป็นอิศวรเป็นต้น นามรูปกล่าวคืออิศวรเป็นต้นของชนเหล่านั้นก็ต้อง (กลาย) เป็นสิ่งไม่มีเหตุไป เพราะเหตุนั้น อันเหตุปัจจัยทั้งหลายของนามรูปนั้นน่าจะพึงมี (ก็แล้ว) เหตุปัจจัยเหล่านั้น ได้แก่อะไรเล่าหนอ"

[กำหนดจับเหตุปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๑]

ภิกษุนั้นครั้นรำพึงถึงเหตุปัจจัยทั้งหลายของนามรูปอย่างนี้แล้ว ย่อมกำหนดจับเหตุปัจจัยของรูปกายนี้ก่อนดังนี้ว่า "กายนี้เมื่อเกิด หาได้เกิดในภายใน (กลีบ) ดอกไม้มีอุบล (บัวสาย) ปทุม (บัวก้านสีแดง) บุณฑริก (บัดก้านสีขาว) และโสคันธิกะ (บัวเผื่อนสีขาว) เป็นต้นไม่ หาได้เกิดในภายในรัตนชาติมีมณีและมุกดาหารเป็นต้นไม่ ที่แท้เกิดอยู่ในระหว่างกระเพาะอาหารใหม่และกระเพาะอาหารเก่า หันกลังทางหน้าท้อง หันหน้าทางกระดูกสันหลัง มีไส้ใหญ่และไส้น้อยล้อมอยู่ ตัวมันเองก็เป็นสิ่งปฏิกูลมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียด (ยังอยู่) ในโอกาสที่ปฏิกูลมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียด เป็นที่คบแคบยิ่งนัก ราวกะตัวหนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด บ่อน้ำโสโครก และหลุมน้ำครำเป็นต้นฉะนั้น ธรรม ๕ ประการ เป็นเหตุปัจจัยของรูปกายนั้นที่เกิดอยู่อย่างนั้นคือ ธรรม ๔ นี้ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม จัดเป็นเหตุเพราะเป็นตัวทำให้เกิด อาหารจัดเป็นปัจจัยเพราะเป็นตัวอุดหนุน อนึ่ง ในธรรม ๕ นั้น ธรรม ๓ มีอวิชชาเป็นต้น เป็นที่อาศัย (เกิด) ของกายนี้ ดังมารดาเป็นที่อาศัย (เกิด) ของทารก กรรมเป็นตัวยังกายนี้ให้เกิด ดุจบิดายังบุตรให้เกิด อาหารเป็นตัวอุ้มชูกายนี้ไว้เสมือนพี่เลี้ยงอุ้มทารกฉะนั้น" ครั้นทำการกำหนดจับปัจจัยของรูปกายได้อย่างนี้แล้ว ย่อมทำการกำหนดจับปัจจัยของนามกายต่อไปโดยนัยว่า "จักขุวิญญาณอาศัยจักษุและรูปเกิดขึ้น " ดังนี้เป็นต้น

[ความสงสัย ๑๖ ประการ]

ภิกษุนั้นเห็นความเป็นไปแห่งนามรูปโดยปัจจัยอย่างนี้แล้ว ย่อมสังเกตเห็นได้เองว่า "นามรูปนี้เป็นไปอยู่ในกาลบัดนี้ฉันใด แม้ในกาลอดีตมันก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย ในกาลอนาคตเล่ามันก็จักเป็นไปโดยปัจจัยฉันนั้น" เมื่อเธอสังเกตเห็นเองอยู่อย่างนั้น ความสงสัยปรารภส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) ๕ ประการที่กล่าวไว้ (ในบาลี) ว่า

"ในอดีตกาล เราได้มีได้เป็นมาแล้วหรือหนอ
" เราได้มีมิได้เป็นหรือหนอ
" เราได้เป็นอะไรหนอ
" เราได้เป็นอย่างไรหนอ
" เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ"

ดังนี้นั้นใด แม้ความสงสัยปรารภส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) ๕ ประการที่กล่าวไว้ (ในบาลี) ว่า

"ในอนาคตกาล เราจักมีจักเป็นหรือหนอ
" เราจักไม่มีไม่เป็นหรือหนอ
" เราจักเป็นอะไรหนอ
" เราจักเป็นอย่างไรหนอ
" เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ"

ดังนี้นั้นใด แม้ความสงสัยปรารภปัจจุบัน ๖ ประการ ที่กล่าว (ในบาลี) ว่า

อนึ่ง หรือว่าบุคคลเป็นผู้มีความสงสัยในภายใน (ตนของตน)

ปรารภปัจจุบันกาล บัดนี้ว่า

เรามีอยู่เป็นอยู่หรือหนอ

เราไม่มีอยู่ไม่เป็นอยู่หรือหนอ

เราเป็นอะไรอยู่หนอ

เราเป็นอย่างไรอยู่หนอ

สัตว์ผู้นี้มาแต่ไหนหนอ

สัตว์ผู้นั้นจักเป็นผู้ไปที่ไหน (หนอ)[๑]"

ดังนี้นั้นใด ความสงสัยทั้งปวงนั้น เธอย่อมละได้[๒]

[กำหนดปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๒]

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง เห็นปัจจัยของนาม ๒ ประการโดยเป็นสาธารณ-ปัจจัยและอสาธารณปัจจัย เห็นปัจจัยของรูป ๔ ประการ โดยเป็นกรรมปัจจัยเป็นต้น แท้จริง ปัจจัยของนามมี ๒ ประการ คือสาธารณะและอสาธารณะ ในปัจจัย ๒ นั้น ทวาร ๖ มีจักษุเป็นต้น อารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นสาธารณปัจจัยของนาม ธรรมมีมนสิการเป็นต้นอันเป็นไป (ต่อ) แต่จักษุและรูปเป็นต้นนั้น เป็นอสาธารณปัจจัยของนามแม้ทุกประการ โดยประเภทมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น จริงอยู่

๑. มหาฎีกาติงว่า อยุตฺตํ ปเนตํ เรื่องสงสัยตัวเองนี้ไม่เข้าทีเลย ตัวมีอยู่โทนโท่ ยังจะสงสัยว่าตัวมีหรือไม่มี ตัวเป็นอะไร เป็นอย่างไร เช่นว่าเป็นคฤหัสถ์เป็นบรรพชิต เป็นหญิงเป็นชายและสูงต่ำดำขาวอย่างไร ก็ล้วนโทนโท่อยู่ทั้งนั้น สงสัยทำไม ฯลฯ แต่ลงท้ายก็สรูปว่า อย่าไปคิดเลยว่าเข้าทีไม่เข้าที มันเป็นเรื่องของปุถุชนโง่ ๆ ซึ่งเหมือนคนบ้า คิดสงสัยไปได้แปลก ๆ ทั้งนั้นแหละ

๒. มหาฎีกาว่า ละได้ตอนนี้ ยังเป็นวิกขัมภนปหานเท่านั้น

ธรรมมีโยนิโสมนสิการและสัทธัมมสวนะเป็นต้น เป็นปัจจัยของนามที่เป็นกุศลอย่างเดียว ธรรมฝ่ายที่ตรงกันข้ามก็เป็นปัจจัยของนามที่เป็นอกุศล ธรรมมีกรรมเป็นต้นปัจจัยของนามที่เป็นวิบาก ธรรมมีภวังค์เป็นต้นปัจจัยของนามที่เป็นกิริยา แล

ส่วนธรรม ๔ ประการมีกรรมเป็นต้นนี้ คือ กรรม จิต ฤดู อาหาร เป็นปัจจัยของรูป ในธรรม ๔ ประการนั้น กรรมที่เป็นอดีตเท่านั้นเป็นปัจจัยของรูปที่เป็นกรรมสมุฏฐาน จิตที่เกิดขึ้นอยู่เป็นปัจจัยของรูปที่เป็นจิตตสมุฏฐาน ฤดูและอาหารเป็นปัจจัยของรูปที่เป็นอุตุสมุฏฐานและอาหารสมุฏฐานในฐิติขณะ แล

ภิกษุรูปหนึ่งทำการกำหนดปัจจัยของนามรูปโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ภิกษุนั้นครั้นเห็นความเป็นไปแห่งนามรูปโดยปัจจัยอย่างนั้นแล้ว ย่อมสังเกตเห็นบอกว่า "นามรูปนี้เป็นไปโดยปัจจัยอยู่ในกาลบัดนี้ฉันใด แม้ในกาลอดีตมันก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย ในกาลอนาคตเล่ามันก็จักเป็นไปโดยปัจจัยฉันนั้น" ความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เธอผู้สังเกตเห็นเองอยู่อย่างนั้นก็ละได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

[กำหนดปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๓]

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง เห็นความถึงซึ่งชราแห่งสังขารทั้งหลายที่ได้แก่นามรูปเหล่านั้นนั่นแหละ และความสลายไปแห่งสังขารทั้งหลายที่ชราแล้ว ทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมอย่างนี้ว่า อันชราและมรณะแห่งสังขารทั้งหลายนี้ เมื่อชาติมี จึงมีชาติ เมื่อภพมี จึงมี ภพ เมื่ออุปาทานมี จึงมี อุปาทาน เมื่อตัณหามี

จึงมี ตัณหา เมื่อเวทนามี จึงมี เวทนา เมื่อผัสสะมี จึงมี ผัสสะ เมื่อสฬายตนะมี จึงมี สฬายตนะ เมื่อนามรูปมี จึงมี นามรูป เมื่อวิญญาณมี จึงมี วิญญาณ เมื่อสังขารทั้งหลายมี จึงมี สังขารทั้งหลาย เมื่ออวิชชามี จึงมี " ดังนี้ ครั้นแล้วความสงสัยเธอก็ละได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

[กำหนดปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๔]

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง กำหนดปัจจัยของนามรูปทางปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมที่ได้แสดงให้พิสดารมาแล้วแต่ก่อนว่า "ดังนี้แล สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา " ดังนี้เป็นต้น ครั้นแล้วความสงสัยเธอก็ละได้โดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน

[กำหนดปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๕]

ภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางกรรมวัฏ* และวิปากวัฏอย่างนี้ว่า "ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ความหลงในบุริมกรรมภพเป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในบุริมกรราภพเป็นสังขาร ความใคร่ในบุริกรรมภพเป็นตัณหา ความข้องแวะในบุริมกรรมภพเป็นอุปาทาน เจตนาในบุริมกรรมภพเป็นภพ เมื่อบุริมกรรมภพมีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิใน (อุปบัติ) ภพนี้

ธรรม ๕ ประการนี้คือ ปฏิสนธิใน (อุปบัติ) ภพนี้เป็นวิญญาณ

* มหาฎีกาว่า กิเลสวัฏ ท่านรวมไว้ในกรรมวัฏ เพราะกิเลสเป็นสหายของกรรม

ความก้าวลง (ในครรภ์) ใน (อุปบัติ) ภพนี้ เป็นนามรูป ประสาท ใน (อุปบัติ) ภพนี้ เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ใน (อุปบัติ) ภพนี้ เป็นผัสสะ ความเสวย (ผล) ใน (อุปบัติ) ภพนี้ เป็นเวทนา เมื่ออุปบัติภพนี้มีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัย (คือเป็นที่อาศัยเป็นไป ?) แห่งกรรมที่ทำไว้ก่อน เพราะความที่อายตนะทั้ง-หลายงอมแล้ว ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ความหลงในกรรมภพนี้เป็นอวิชชา ฯลฯ เจตนาในกรรมภพนี้ เป็นภพ เมื่อกรรมภพนี้มีอยู่ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป ดังนี้

[กรรมวิภาค]

[กรรมให้ผลตามคราว ๔]

ในกรรและวิบากนั้น กรรม (วิภาคหนึ่ง) มี ๔ อย่าง คือ ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในอัตภาพปัจจุบัน) อุปปัชช-เวทนียกรรม (กรรมให้ผลในอัตภาพถัดไป) อปราปริยเวทรียกรรม (กรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป) อโหสิกรรม (กรรมเลิกให้ผล) ในกรรม ๔ นั้น ชวนเจตนาดวงแรกเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ในจิต ๗ ดวงในชวนวิถีอันหนึ่ง ชื่อว่าทิฏฐธรรมเวทนียกรรม ทิฏฐธรรม-เวทนียกรรมนั้นย่อมให้วิบากในอัตภาพนี้เท่านั้น แต่เมื่อไม่อาจ (ให้วิบาก) อย่างนั้น ก็ได้ชื่อ (คือกลายเป็น) อโหสิกรรมไป

อันอโหสิกรรมย่อมเป็นด้วยอำนาจติกะ (คือไม่มีผลทั้ง ๓ กาล ดังกล่าวในบาลี) นี้ว่า "วิบากของกรรมไม่ได้มีแล้ว วิบากของกรรม

จักไม่มี วิบากของกรรมไม่มีอยู่"[๑]

ส่วนชวนเจตนาดวงที่ ๗ อันยังผลที่มุ่งหมาย (เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม) ให้สำเร็จ ได้ชื่อว่าอุปปุชชเวทนียกรรม อุปปัชชเวทนียกรรมนั้น ย่อมให้วิบากในอัตภาพถัดไป เมื่อไม่อาจ (ให้วิบาก) อย่างนั้น ก็ได้ชื่อ (คือกลายเป็น) อโหสิกรรมไป

ชวนเจตนา ๕ ดวง ในระหว่างชวนเจตนา ๒ ดวงนั้น ชื่อว่าอปราปริยเทนียกรรม อปราปริยเวทนียกรรมนั้น ได้โอกาสเมื่อใด ย่อมให้วิบากเมื่อนั้นในอนาคต เมื่อความเป็นไปแห่งสงสารยังมีอยู่[๒] อปราปริยเวทนีกรรมนั้นย่อมไม่ได้ชื่อ (คือไม่กลายเป็น) อโหสิกรรม

[กรรมให้ผลตามลำดับ ๔]

กรรม ๔ อย่างอีกวิภาคหนึ่ง คือกรรมที่เป็นครุกกรรม (กรรมหนัก) พหุลกรรม (กรรมหนา) อาสันนกรรม (กรรมใกล้ตาย) กฏัตตาวาปนกรรม (กรรมสักว่าทำ) ในกรรม ๔ นั้น กรรมเป็นกุศลหรือเป็นอกุศลก็แล้วแต่ ในกรรมหนักและไม่หนัก กรรมใดหนักคือเป็น (อนันตริย) กรรมมีมาตุฆาตเป็นต้นก็ดี เป็นมหรคตกรรมก็ดี กรรมที่หนักนั่นแหละย่อมให้ผลก่อน

แม้ในกรรมหนาและไม่หนาก็อย่างนั้น กรรมใดหนา (คือทำมาก) เป็น (ฝ่ายกุศล) เช่นความมีศีลงาม หรือเป็น (ฝ่ายอกุศล) เช่น

๑. ขุ. ป. ๓๓๑/๔๑๔

๒. สงฺขารปฺปวตฺติยา ในมหาฎีกา ท่านผู้ชำระบอกเชิงอรรถไว้ว่า ฉบับพม่าเป็น สํสารปฺปวตฺติยา เห็นว่าปาฐะฉบับพม่าได้ความดีกว่า จึงแก้และแปลตามฉบับพม่า

ความมีศีลทรามก็ตาม กรรมหนานั้นแหละย่อมให้ผลก่อน

กรรมที่บุคคลระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ชื่อว่าอาสันนกรรม อัน บุคคลผู้ใกล้ตายอาจระลึกถึงกรรมอันใดได้ เขาย่อม (ไป) เกิดด้วย กรรมอันเป็นนั้นนั่นแล

ส่วนกรรมนอกจากกรรม ๓ อย่างนั้น ที่ได้อาเสวนะบ่อย ๆ ชื่อว่า กฏัตตาวาปนกรรม ในเมื่อกรรม ๓ อย่างนั้นไม่มี มันก็ฉุดไปสู่ ปฏิสนธิได้*

[กรรมให้ผลตามกิจ ๔]

กรรม ๔ อย่าง อีกวิภาคหนึ่ง คือ ชนกกรรม (กรรมแต่งให้ เกิด) อุปถัมภกกรรม (กรรมสนับสนุน) อุปปีฬกกรรม (กรรม บีบคั้น) อุปฆาตกกรรม (กรรมตัดรอน) ในกรรม ๔ อย่างนั้น กรรมที่ชื่อชนกกรรม เป็นได้ทั้งกุศลทั้งอกุศล ชนกกรรมนั้นย่อมยัง วิบากขันธ์ ทั้งที่เป็นกามาวจร และรูปวจร อรูปาวจรให้เกิด ทั้งใน ปฏิสนธิกาลทั้งในปวัตกาล ส่วนอุปถัมภกกรรมไม่อาจยังวิบากให้เกิด (เป็นแต่) เมื่อปฏิสนธิ อันกรรมอื่นให้แล้ว ย่อมเข้าสนับสนุนสุข หรือทุกข์ ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ขันธ์) ที่กรรมอื่นให้เกิดแล้ว ให้ (สุขและทุกข์นั้น) เป็นไปนาน อุปปีฬกกรรม เมื่อปฏิสนธิอัน

* กฏิตตาวาปกรรมนี้ หวังไว้ว่าจะได้พบคำอธิบายอย่างชัดเจน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ แต่ผิดหวัง อยากจะว่าท่านไม่ได้อธิบายอะไรเลย ซ้ำมีคำว่า "ได้อาเสวนะบ่อย ๆ " เข้าอีก ยิ่งทำ ให้งง เพราะถ้าได้อาเสวนะบ่อย ๆ (คือทำจนชำ ?) แล้วจะต่างกับพหลกรรมอย่างไร ? มหาฎีกา ก็ไม่พูดถึงเสียเลยด้วย (แต่จะได้แก่กรรมที่ทำโดยไม่เจตนา ตรงกับคำว่าพุ่งหอกเข้ารก)

กรรมอื่นให้แล้ว ย่อมบีบย่อมคั้นสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ขันธ์) ที่กรรมอื่นให้เกิดแล้ว มิให้ (สุขและทุกข์นั้น) เป็นไปนาน ฝ่ายอุปฆาตกรรม ตัวเองเป็นกุศลก็ดี เป็นอกุศลก็ดี ย่อมตัดรอนกรรมอื่นที่กำลังน้อย (กว่า) ห้ามกันวิบากของกรรมอื่นนั้นเสียแล้วเปิดช่องให้แก่วิบากของตน ก็แล เมื่อกรรมเปิดช่องให้อย่างนั้นแล้ว วิบากนั้นก็เรียกได้ว่าเกิดขึ้นแล้ว

ความแตกต่างแห่งกรรม และความแตกต่างแห่งวิบาก* แห่งกรรม ๑๒ อย่าง ดังกล่าวมานี้ ย่อมปรากฏโดยสภาพอย่างถ่องแท้แก่กรรมวิบากญาณของพระพุทธทั้งหลายเท่านั้น ไม่สาธารณ์กับพระสาวกทั้งหลาย ทั้งความแตกต่างแห่งกรรม และความแตกต่างแห่งวิบาก วิปัสสกภิกษุ (ผู้เห็นแจ้งด้วยการบำเพ็ญวิปัสสนา) จะพึงรู้ได้ (ก็แต่) โดยเอกเทศ เพราะเหตุนั้น ความแปลกกันแห่งกรรมนี้ ก็นับว่าเป็นอันได้ประกาศแล้ว ด้วยการแสดงกรรมแต่เพียงที่เป็นมุข ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุรูปหนึ่งทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปทรงกรรมวัฏ และวิปากวัฏอย่างนี้ โดยผนวกกรรม ๑๒ อย่างนี้ เข้าในกรรมวัฏ ด้วย

* กมฺมนฺตรํ มหาฎีกาแก้ว่า กมฺมวิเสโส กมฺมานํ พลกพลเภโท- ความแปลกกันแห่งกรรม คือความแตกต่างเป็นแรงและไม่แรงแห่งกรรม วิปากนฺตรํ ท่านก็แก้ว่า วิปารวิเสโส ตสฺส หีนปฺปณีตตาทิเภโท - ความแปลกกันแห่งวิบาก คือ ความแตกต่างเป็นอย่างเลว และประณีตเป็นต้น แห่งวิบากนั้นดังนี้ ก็เป็นอันได้ความว่า อนฺตร ศัพท์ในที่นี้ แปลว่า ความแปลกกัน ความแตกต่างกัน นั่นเอง

ประการฉะนี้

ภิกษุนั้น เห็นความเป็นไปแห่งนามรูปโดยปัจจัยทางการวัฏ และวิปากวัฏ ดังกล่าวมานี่แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นเองว่า "นามรูปนี้ เป็นไปโดยปัจจัยด้วยอำนาจกรรมวัฏ และวิปากวัฏในกาลบัดนี้ ฉันใด แม้ในกาลอดีต ก็เป็นไปโดยปัจจัย ด้วยอำนาจกรรมวัฏและวิปากวัฏ มาแล้ว ในกาลอนาคตเล่า ก็จักเป็นไปโดยปัจจัยด้วยอำนาจกรรมวัฏ และวิปากวัฏก็ดี ฉันนั้นเหมือนกัน กรรมและวิบากขอกรรมก็ดี กรรม-วัฏและวิปากวัฏก็ดี กรรมประวัต (ความหมุนไปแห่งกรรม) และ วิปากประวัต (ความหมุนไปแห่งวิบาก) ก็ดี กรรมสันติ (ความ สืบเนื่องแห่งกรรม) และวิปากสันตติ (ความสืบเนื่องแห่งวิบาก) ก็ดี กิริยาและผลแห่งกิริยาก็ดี ย่อมเป็นไปโดยนัยดังนี้

"วิบากทั้งหลายย่อมเป็นไปเพราะกรรม วิบากมี
กรรมเป็นแดนเกิด ภพใหม่ย่อมมี เพราะกรรม
โลกย่อมหมุนไปดังนี้"

เมื่อเธอพิจารณาเห็นอย่างนี้อยู่ ความสงสัยปรารภส่วนเบื้องต้นเป็น อาทิ ที่กล่าว (ในบาลี) โดยนัยว่า "(ในอดีตกาล) เราได้มี ได้ เป็นมาแล้วหรือหนอ " เป็นต้นนั้นใด ความสงสัยทั้งปวงนั้น เธอ ย่อมละเสียได้ ปรากฏอยู่แต่นามรูปอันเป็นไปในกำเนิด คติ ฐิติ และนิวาสทั้งปวง ด้วยอำนาจความสืบเนื่องกันแห่งเหตุและผลเท่านั้น เธอไม่เห็นผู้สร้างนอกเหนือไปจากเหตุ ไม่เห็นผู้เสวยผล นอกเหนือ ไปจากความเป็นไปแห่งวิบากเลย ก็เป็นอันเธอเห็นอย่างดีด้วยปัญญา

อันชอบว่า "เมื่อเหตุมีอยู่ บัณฑิตทั้งหลาย ก็กล่าวโดยคำเพียงเป็นสมญาว่า "ผู้สร้าง" เมื่อความเป็นไปแห่งวิบากมีอยู่ บัณฑิตทั้งหลายก็กล่าวโดยคำเพียงเป็นสมญาว่า "ผู้เสวย (ผล)" เท่านั้นเอง เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

ผู้สร้างกรรมไม่มี ผู้เสวยก็ไม่มี (เป็นแต่) ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป ความเห็นดังนี้นี่ เป็นความเห็นชอบ

เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุเป็นไปอยู่อย่างนั้น เบื้องต้น เบื้องปลาย ใคร ๆ รู้ไม่ได้ ดังก่อนหลังแห่งพืชและต้นไม้เป็นต้น ซึ่งใคร ๆ รู้ไม่ได้ (ว่าพืชเกิดก่อนต้นหรือต้นเกิดก่อนพืช) ฉะนั้น แม้ในอนาคตกาล เมื่อสงสารยังมีอยู่ ความจะไม่เป็นไป (แห่งกรรมและวิบาก) ก็ยังมองไม่เห็น (มันต้องเป็นไป เป็นแน่แท้)

พวกเดียรถีย์ ไม่รู้ความข้อนี้ จึงไม่เป็น สยํวสี (คือ ไม่มีอำนาจในตน แต่ตกอยู่ในอำนาจความยึดถือผิด ๆ) คว้าเอาสัตสัญญา (สำคัญว่ามีสัตว์บุคคล) เข้า แล้วก็มีความเห็นไปว่า เที่ยง (บ้าง) ว่า ขาดสูญ (บ้าง) ถือทิฏฐิ ๖๒ ขัดแย้งกันและกัน เขาทั้งหลายถูกเครื่องมัดคือทิฏฐิมัดไว้ ล่องลอยไปตามกระแสน้ำคือตัณหา เขาทั้งหลายล่อง

ลอยไปตามกระแสน้ำคือตัณหาอยู่ จึงไม่พ้นจาก
ทุกข์ไปได้

ภิกษุพุทธสาวกรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งความดังกล่าวมาดังนี้นี่แล้ว จึงแทงตลอดปัจจัย (ของนามรูป) อันลึกละเอียด (และ) ว่างเปล่าได้

กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก วิบากเล่าก็ไม่มีอยู่ในกรรม ทั้งสองว่างจากกันและกัน แต่ว่าเว้นกรรมเสีย ผลก็ไม่มี

เปรียบเหมือนไฟไม่มีในดวงสูรย์ ไม่มีในแก้ว (สูรย์กานต์) ไม่มีในโคมัย (คือมูลโคแห้งใช้เป็นเชื้อไฟ) ภายนอกวัตถุทั้ง ๓ นั้น มันก็ไม่มี แต่มันเกิดด้วยสัมภาระทั้งหลาย (คือวัตถุ ๓ อย่างนั้นรวมกันเข้า) ฉันใด วิบากย่อมหาไม่ได้ในภายในกรรม แม้ภายนอกกรรมก็หาไม่ได้ กรรมเล่าก็ไม่มีอยู่ในวิบากนั้น กรรมนั้นว่างจากผล ผลก็ไม่มีอยู่ในกรรม แต่ว่าผลก็อาศัยกรรมนั่นแหละ จึงเกิดขึ้น ฉันนั้น

แท้จริง ในสังสารประวัตินี้ ผู้สร้างสงสาร จะเป็นเทวดาหรือพรหมก็ตาม หามีไม่ (เป็นแต่) ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป เพราะการรวมกันเข้าแห่งเหตุเป็นปัจจัยแล

เมื่อภิกษุนั้นทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางกรรมวัฏ และวิปากวัฏจนละความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ได้อย่างนี้แล้ว ธรรมที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันทั้งปวง ก็ย่อมเป็นอันเธอรู้ได้ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ* ความรู้ของเธอนั้น เป็นญาตปริญญา

(คือ) เธอรู้อย่างนี้ว่า "ขันธ์เหล่าใด มีกรรมเป็นปัจจัยเกิดแล้วในอดีต ขันธ์เหล่านั้นก็ดับไปแล้วในอดีตนั้นเอง ส่วนขันธ์เหล่าอื่นมีอดีตกรรมเป็นปัจจัย เกิดขึ้นในภพนี้ ธรรม (อะไรสัก) สิ่งหนึ่งที่มาสู่ภพนี้จากอดีตภพหามีไม่ แม้ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมปัจจัยในภพนี้เล่าก็จักดับ ขันธ์เหล่าอื่น จักเกิดในภพใหม่ (ต่อไป) แม้ธรรม (อะไรสัก) สิ่งหนึ่ง ก็จักไม่ไปสู่ภพใหม่จากภพนี้ ก็แต่ว่า เปรียบเหมือนการสาธยายจากปากของอาจารย์ ย่อมไม่เข้าไปสู่ปากของอันเตวาสิก แต่ว่าการสาธยายในปากของอันเตวาสิก จะเป็นไปไม่ได้ เพราะการสาธยายจากปากของอาจารย์ ก็หามิได้ ฉันใด น้ำมนต์ (ของหมอวิเศษ) ที่ผู้แทนตัวดื่ม ย่อมไม่เข้าสู่ท้องของคนมีโรค แต่ว่าโรคของเขาจะไม่หาย เพราะการดื่มน้ำมนต์ของผู้แทนตัวนั้นเป็นปัจจัยก็หามิได้ ฉันใด วิธีแต่ที่หน้าย่อมไม่ไปสู่เงาหน้าในเครื่องส่องหน้าทั้งหลายมีหน้าแว่นเป็นต้น แต่ว่าวิธีแต่งจะไม่ปรากฏในเครื่องส่องหน้าเหล่านั้น เพราะวิธีแต่งนั้นเป็นปัจจัยก็หามิได้ ฉันใด เปลวประทีปของไส้ (ตะเกียง) อันหนึ่ง ย่อมไม่ข้ามไปสู่ไส้อันอื่น แต่ว่าเปลวประทีปจะไม่เกิดในไส้อันอื่นนั้น เพราะเปลวประทีปของไส้อัน

* รู้ด้วยอาการดังจะกล่าวในตอนต่อไป

หนึ่งนั้นเป็นปัจจัย ก็หามิได้ ฉันใด ธรรมสักสิ่ง ย่อมไม่ข้ามมาสู่ภพนี้จากอดีตภพ หรือไม่ข้ามไปสู่ภพใหม่จากภพนี้ แต่ว่าขันธ์ อายตนะ ธาตุ จะไม่เกิดในภพนี้ เพราะขันธ์ อายตนะ ธาตุ ในอดีตภพเป็นปัจจัย หรือขันธ์ อายตนะ ธาตุ ในภพใหม่ จะไม่เกิดเพราะขันธ์ อายตนะ ธาตุ ในภพนี้เป็นปัจจัย ก็หามิได้ ฉันนั้นเหมือนกัน"

[คาถาสรูปเรื่องจุติปฏิสนธิจิต]

จักขุวิญญาณมีในลำดับแห่งมโนธาตุ แต่มันมิได้มาจากมโนธาตุ ทั้งมันไม่เกิดในลำดับแห่งมโนธาตุ ก็หามิได้ ฉันใดก็ดี สันตติแห่งจิตย่อมเป็นไปในปฏิสนธิ ฉันนั้นเหมือนกัน* จิตดวงก่อน (คือจุติจิต) แตกดับ จิตดวงหลัง (คือปฏิสนธิจิต) ก็เกิด (ในลำดับ) ต่อนั้น สิ่งขัดขวางของจิตทั้งสองนั้นไม่มี ลูกคลื่นไม่มีแก่จิตทั้งสองนั้น จิตอะไร ๆ มิได้ไปแต่จุติจิตนี้ แต่ปฏิสนธิจิตก็เกิดได้ (ตามปัจจัย) แล

ญาณที่กำหนดจับปัจจัยของนามรูป ของโยคาวจรภิกษุผู้รู้ธรรมทั้งปวง ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิอย่างนี้ ย่อมเป็นญาณถึงความมีกำลังโดยอาการทั้งปวง ความสงสัย ๑๖ ประการ เธอก็ละได้อย่างดียิ่ง มิใช่แต่ความสงสัย ๑๖ ประการนั้นเท่านั้น แม้ความสงสัย ๘

* อธิบายว่า ปฏิสนธิจิต แม้มิได้มาจากจุติจิต แต่มันก็เกิดในลำดับแห่งจุตินั่นเอง ดุจจักขุวิญญาณมิได้มาจากกิริยามโนธาตุ แต่มันก็เกิดในลำดับกิริยามโนธาตุนั่นแหละ

ประการ อันเป็นไปโดยนัยว่า "ภิกษุย่อมสงสัยในพระศาสดา" ดังนี้เป็นต้น ก็ละได้ด้วยเหมือนกัน ทิฏฐิ ๖๒ ย่อมรำงับไป

ญาณอันข้ามความสงสัยในอัทธา ๓ เสียได้ด้วยการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปโดยนัยต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้แล้วแลตั้งอยู่ พึงทราบว่าชื่อกังขาวิตรณวิสุทธิ คำว่า ธรรมฐิติญาณ ก็ดี คำว่า ยถาภูตญาณ ก็ดี คำว่า สัมมาทัสสนะ ก็ดี ก็เป็นไวพจน์ของคำว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ นั่นเอง จริงอยู่ คำ (ต่อไป) นี้ พระสารีบุตรก็ได้กล่าวไว้ว่า "อวิชชาเป็นปัจจัย (คือเป็นเหตุ) สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยสมุบัน (คือเป็นผล) ธรรมทั้งหลายนั้นเป็นปัจจัยสมุบัน (ด้วยกันด้วย เพราะอวิชชาก็มีปัจจัยเหมือนกัน) ปัญญาในการกำหนดจับปัจจัยโดยนัยดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าธรรมฐิติญาณ* (รู้ที่ตั้งแห่งธรรม คือรู้ปัจจยธรรม ?)"

(และกล่าวว่า) ถามว่า "ภิกษุมนสิการไปโดยความไม่เที่ยง ย่อมรู้ย่อมเห็นตามเป็นจริง ซึ่งธรรมเหล่าไหน สัมมาทัสนะย่อมมีอย่างไร สังขารทั้งปวงย่อมเป็นอันภิกษุนั้นเห็นอย่างดี โดยความไม่เที่ยง ไปตาแนวความรู้เห็นตามเป็นจริงนั้นอย่างไร ความสงสัยเธอย่อมละได้ในที่ไหน ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นทุกข์... โดยความเป็นอนัตตา ย่อมรู้ย่อมเห็นตามเป็นจริง ซึ่งธรรมเหล่าไหน ฯลฯ ความสงสัย เธอย่อมละได้ในที่ไหน ?"

ตอบว่า "ภิกษุมนสิการไปโดยความไม่เที่ยง ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่ง

* ขุ. ป. ๓๑/๗๒

นิมิตตะ (คือสังขาร ?) ตามเป็นจริง เพราะความรู้เห็นตมเห็นจริงนั้น จึงเรียกสัมมาทัสนะ สังขารทั้งปวงย่อมเป็นอันภิกษุนั้นเห็นอย่างดีโดยความไม่เที่ยงไปตามแนวความรู้เห็นตามเป็นจริงนั้นอย่างนี้ ความสงสัยเธอย่อมละได้ในที่นี้ (คือในธรรมตามที่รู้เห็น) ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นทุกข์ ย่อมรู้ย่อมเห็นตามเป็นจริงซึ่งปวัตตะ (ความเป็นไปแห่งสังขาร ?) ตามเป็นจริง... ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นอนัตตา ย่อมรู้ย่อมเห็นทั้งนิมิตตะทั้งปวัตตะตามเป็นจริง เพราะความรู้เห็นตามเป็นจริงนั้น จึงเรียกสัมมาทัสนะ ธรรมทั้งปวง ย่อมเป็นอันภิกษุนั้นเห็นอย่างดี โดยความเป็นอนัตตา ไปตามแนวความรู้เห็นตามเป็นจริงนั้นอย่างนี้ ความสงสัย เธอละได้ในที่นี้ (คือในธรรมตามที่รู้เห็น)"

ถามว่า "ยถาภูตญาณ (ความรู้ตามเป็นจริง) อันใดก็ดี สัมมาทัสนะ (ความเห็นชอบ) อันใดก็ดี กังขาวิตรณา (ความข้ามเสียได้ซึ่งความสงสัย) อันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือว่ามีอรรถอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ ?" ตอบว่า "ยถาภูตญาณอันก็ดี สัมมาทัสนะอันใดก็ดี กังขาวิตรณาอันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้ มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต้พยัญชนะ"* ดังนี้

ก็แลวิปัสสกภิกษุผู้ประกอบด้วยญาณนี้แล้ว นับว่าเป็นผู้ได้ความ

* ขุ. ป. ๓๑/ ๓๙๔

อุ่นใจ ได้ที่พึ่งในพระพุทธศาสนา มีคติแน่นอน ได้ชื่อว่าจูฬโสดาบัน*

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีความต้องการด้วยกังขา-
วิตรณวิสุธิ พึงเป็นผู้มีสติกำหนดจับปัจจัย
ทั้งหลายแห่งนามรูปโดยประการทั้งปวงทุกเมื่อ
เทอญ

ปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในปกรณ์วิสัทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดังนี้

* ที่เติมคำว่า นับว่า ชื่อว่า ก็เพราะยังไม่ได้บรรลุมรรคผลจริง ๆ เป็นแต่ตั้งอยู่ในทางแห่งมรรคผล เมื่อไม่เสื่อมจากกังขาวิตรณวิสุทธิ แม้ไม่ก้าวหน้าในปฏิปทายิ่งขึ้นไปก็ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติเป็นเบื้องหน้าเป็นแน่แท้ คล้ายพระโสดาบันซึ่งเป็นผู้สิ้นทุคติแล้ว จึงยกให้ว่าเป็นจูฬโสดาบัน หรือจุลโสดาบัน - โสดาบันน้อย หมายความว่า น้อง ๆ พระโสดาบันเข้าไปนั่นแหละ

มัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธินิเทศ

ส่วนญาณอันรู้ธรรมที่เป็นทรง และธรรมที่มิใช่ทางว่า "นี่เป็นทาง นี้มิใช่ทาง" ดังนี้แล้วแลตั้งอยู่ ชื่อว่ามัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธิ[๑]

[นยวิปัสนาหรือกลาปสัมมสนะ]

พระโยคาวจรผู้ใคร่จะทำมัคคามัคคญาณทัสนาวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม พึงทำโยคะในนยวิปัสนา (เจริญวิปัสนาดำเนินตามนัยพระบาลี) ที่เรียก (อีกอย่างหนึ่ง) ว่า กลาปสัมมสนะ (การพิจารณาเป็นกลาป ?)[๒] ก่อน (หากมีปัญหาว่า) เพราะเหตุไร ? พึงแก้ว่า เพราะสำหรับผู้ลงมือทำวิปัสนาแล้ว ในเมื่อวิปัสนูปกิเลสมีโอภาสเป็นต้นมีขึ้น มัคคามัคคญาณทัสนะจึงมี แท้จริง เมื่อวิปัสนูปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นอาทิเกิดขึ้นแล้ว มัคคามัคคญาณจึงมีแก่พระโยคาวจรผู้ลงมือทำวิปัสนา ก็เพราะกลาปสัมมสนะ เป็นเบื้องต้นของวิปัสนา เพราะเหตุนั้น มัคคามัคคญาณนั้นท่านจึงแสดงขึ้นไว้เป็นลำดับแห่งกังขาวิตรณ-ญาณ อนึ่ง เหตุใด เมื่อตีรณปริญญาเป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึง

๑. สำหรับผู้อ่าน ควรทราบไว้ในชั้นต้นก่อนว่า วิปัสนาปัญญาที่ดำเนินไปตามวิถี ไม่ข้อแวะกับวิปัสนูปกิเลส ท่านเรียกว่า "ทาง" ส่วนวิปัสนูปกิเลส ๑๐ มีแสงสว่างเป็นต้นที่เกิดขึ้นในระยะนี้ เรียกว่า "มิใช่ทาง"

๒. มหาฎีกาว่า การพิจารณาโดยสังเขปธรรมอันเป็นมากเช่นแยกเป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน... เข้าเป็นกลาป คือเป็นกลุ่มเป็นหมวด ชื่อว่ากลาปสัมมสนะ การเจริญวิปัสนาพิจารณาธรรมทั้งหลายไปตามนัยบาลีสังเขปนั้นว่า "รูปทุกชนิด... ไม่เที่ยง.." เป็นต้น เรียกว่านยวิปัสนาก็วิปัสนาอันเดียวกันนั่นแหละ แต่เรียกต่างกันคือทางชมพูทวีปเรียก กลาปสัมมสนะ ทางตามปัณณิทวีปเรียก นยวิปัสนา เพราะฉะนั้นจึงว่า "ในนยวิปัสนาที่เรียกว่ากลาปสัมมสนะ"

เกิดขึ้น และตีรณปริญญาเล่าก็มีในลำดับแห่งญาตปริญญา แม้เพราะเหตุนั้น พระโยคีผู้ใคร่จะทำมัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธินั้นให้พร้อม จึงต้องทำโยคะในกลาปสัมมสนะก่อน

[ปริญญา ๓]

(ต่อไป) นี้เป็นวินิจฉัยในปริญญาทั้งหลายนั้น ก็โลกิยปริญญามี ๓ คือ ญาตปริญญา ตีรณปริญญา และปหารปริญญา ซึ่งท่านหมายเอากล่าว (จำแนกญาณไว้ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "อภิญญาปัญญา (ปัญญาอันมุ่งหน้ารู้ไญยธรรม) จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือรู้ (ธรรมที่ควรรู้) ได้ ปริญญาปัญญา (ปัญญาอันกำหนดรู้ปริญไญยธรรม) จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือตัดสินได้ ปหานปัญญา (ปัญญาอันละปหาตัพพธรรม) จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือสละได้" ดังนี้

ในปริญญา ๓ นั้น ปัญหาอันเป็นไปโดยกำหนดปัจจัตตลักษณะ (ลักษณะเฉพาะตัว) แห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ โดยนัยว่า "รูปมีอันสลายไปได้เป็นลักษณะ เวทนามีอันเสวย (รสอารมณ์) ได้ เป็นลักษณะ" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ญาตปริญญา ส่วนลักขณารัมมณิยวิปัสนาปัญญา (วิปัสนาปัญญาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์) ที่เป็นไปโดยยกขึ้นสู่สามัญลักษณะแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแหละโดยนัยว่า "รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง " เป็นต้น ชื่อว่าตีรณปริญญา ส่วนลักขณารัมมณิยวิปัสนาปัญญานั่นเอง ที่เป็นไปด้วยสามารถละวิปลาสสัญญามีความสำคัญว่าเที่ยงเป็นต้นในธรรมทั้งหลายนั้นแหละได้ ชื่อปหานปริญญา

[ภูมิของปริญญา]

ภูมิ (คือชั้น) ของญาตปริญญา เริ่มตั้งแต่สังขารปริเฉท (กำหนดสังขารคือนามรูป) ไปจนถึงปัจจยปริคหะ (กำหนดจับปัจจัยของนามรูป) ด้วยว่าในระหว่างนี้ความเป็นใหญ่ย่อมมีแก่ความแทงตลอดปัจจัตตลักษณะของธรรมทั้งหลายเท่านั้น

ภูมิของตีรณปริญญา เริ่มตั้งแต่กลาปสัมมสนะไปจนถึงอุทยัพพยานุปัสสนา (เห็นทั้งเกิดทั้งดับ) ด้วยว่าในระหว่านี้ความเป็นใหญ่ย่อมมีแก่ความแทงตลอดสามัญลักษณะเท่านั้น

ภูมิของปหารปริญญา จังภังคานุปัสนา (เห็นแต่ความดับ) เป็นต้น สูงขึ้นไป ด้วยว่าตั้งแต่นั้นไปความเป็นใหญ่ย่อมมีแก่อนุปัสนา ๗ อันยังการละปหาตัพพธรรมมีนิจจสัญญาเป็นต้นให้สำเร็จ ดังนี้ คือ พระโยคาวจรผู้ตามเห็น (สังขาร) โดยอาการไม่เที่ยงอยู่ ย่อมละนิจจสัญญาได้ ตามเห็นโดยอาการเป็นทุกข์อยู่ ย่อมละสุขสัญญาได้ ตามเห็นโดยอาการเป็นอนัตตาอยู่ ย่อมละอัตตสัญญาได้ เบื่อหน่ายอยู่ ย่อมละนันทิได้ คลายกำหนัดอยู่ ย่อมละราคะได้ ดับ (คือปิดทางเกิดของสังขารต่อไป) อยู่ ย่อมละสมุทัย (คือความเกิดของสังขาร) ได้ สละคืน (คือสสัดทิ้ง) อยู่ ย่อมละความยึดถือได้

ในปริญญา ๓ ดังกล่าวมานี้ ญาตปริญญาอย่างเดียว อันพระโยคีผู้นี้ได้บรรลุแล้วมีอยู่ ส่วนปริญญานอกนี้ (คือตีรณปริญญา และปหานปริญญา) ก็พึงได้บรรลุด้วย เพราะสังขารปริเฉทและปัจจยปริคหะทำให้สำเร็จได้ เหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ (ตอนต้น) ว่า "เหตุ

ใด เมื่อตีรณปริญญาเป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึงเกิดขึ้น และตีรณ-ปริญญาเล่าก็มีในลำดับแห่งญาตปริญญา แม้เพราะเหตุนั้น พระโยคีผู้ใคร่จะทำมัคคามัคคญาณทัสนาวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม จึงต้องทำโยคะในกลาปสัมมสนะก่อน " ดังนี้

[บาลีสัมมสนญาณ]

(ต่อไป) นี้ เป็นบาลีในกลาปสัมมสนะนั้นว่า "ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเข้า ชื่อสัมมสนญาณ (ญาณในการพิจารณา) เป็นไฉน ?

รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ก็ตาม ภิกษุกำหนดรูปทั้งปวง (นั้น) โดยอาการไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นอนัตตาเป็นสัมมสนะหนึ่ง เวทนาทุกอย่าง ฯลฯ วิญญาณทุกอย่าง ฯลฯ กำหนดโดยอาการเป็นอนัตตา เป็นสัมมสนะหนึ่ง ภิกษุกำหนดจักษุ ฯลฯ ชรามรณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน โดยอาการไม่เที่ยงเป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นอนัตตา เป็นสัมมสนะหนึ่ง

ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "รูปทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยงเพราะอรรถคือสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะอรรถคือเป็นภัย เป็นอนัตตาเพราะอรรถคือหาสาระมิได้ " ดังนี้ ชื่อ สัมม-สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "เวทนา ฯลฯ

วิญญาณทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง ฯลฯ " ชื่อสัมม-สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "จักษุ ฯลฯ ชรามรณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง ฯลฯ" ชื่อสัมม-สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "รูปทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา " ดังนี้ชื่อสัมม-สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "เวทนา ฯลฯ วิญญาณทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา" ชื่อว่าสัมมสนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "จักษุ ฯลฯ ชรามรณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา " ชื่อว่าสัมมสนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี " ชื่อสัมม-สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี แม้ในกาลอดีตแม้ในกาลอนาคต" ชื่อสัมมสมญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สัง-เขปเข้าว่า "ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายก็ไม่มี " ชื่อสัมมสน-ญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายก็ไม่มี แม้ใน

กาลอดีต แม้ในกาลอนาคต " ชื่อสัมมสนญาณ

ความรู้นั้น ชื่อว่าญาณ เพราะว่าอรรถรู้ได้ ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่ว เหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเข้า ชื่อสัมมสนญาณ"*

ก็แลกลุ่มธรรมทั้งหลายนี้ คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในทวารพร้อมทั้งตัวทวารและอารมณ์ (๑) ขันธ์ ๕ (๑) ทวาร ๖ (๑) อารมณ์ ๖ (๑) วิญญาณ ๖ (๑) ผัสสะ ๖ (๑) เวทนา ๖ (๑) สัญญา ๖ (๑) เจตนา (๑) ตัณหา ๖ (๑) วิตก ๖ (๑) วิจาร ๖ (๑) ธาตุ ๖ (๑) กสิณ ๑๐ (๑) โกฏฐาส (คือ อาการ) ๓๒ (๑) อายตนะ ๑๒ (๑) ธาตุ ๑๘ (๑) อินทรีย์ ๒๒ (๑) ธาตุ ๓ (๑) ภพ ๓ (๑) ภพแม้อื่นอีก ๓ (๑) ภพอื่นอีก ๓ ด้วย (๑) ฌาน ๔ (๑) อัปปมัญญา ๔ (๑) สมาบัติ ๔ (๑) องค์แห่งปฏิจสมุบาท ๑๒ (๑) บัณฑิตพึงทราบว่าท่านสังเขปไว้ด้วยไปยาล คือ "จกฺขุ ฯ เป ฯ ชรามรณํ - จักษุ ฯลฯ ชรามรณะ" นี่ ในบาลีสัมมสนญาณนี้

[อภิญไญยนิเทศ]

แท้จริง ข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในอภิญไญยนิเทศว่า

* ขุ. ป. ๓๑/๗๖

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ยิ่ง คืออะไรเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นพึงรู้ยิ่ง รูปทั้งปลายเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุวิญญาญเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุสัมผัสเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง แม้ความเสวย (รสอารมณ์) เป็นสุขบ้างเป็นทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้างนี่ใด เกิดเพราะปัจจัยคือจักขุสัมผัส แม้ความเสวย (รสอารมณ์) นั้นก็เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง โสตะเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ฯลฯ แม้ความเสวย (รสอารมณ์) เป็นสุขบ้างเป็นทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้างนี้ใด เกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือมโนสัมผัส แม้ความเสวย (รสอารมณ์) นั้น ก็เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง

รูป... วิญญาณ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปทั้งหลาย...ธรรมทั้งหลาย เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุวิญญาณ...มโนวิญญาณ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุ-สัมผัส...มโนสัมผัส เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุสัมผัสสชาเวทนา...มโน-สัมผัสสชาเวทนาเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปสัญญา...ธรรมสัญญา เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปสัญเจตนา...ธรรมสัญเจตนาเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปตัณหา...ธรรม-ตัณหาเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปวิตก...ธรรมวิตกเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปวิจาร.. ธรรมวิจารเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ปฐวีธาตุ...วิญญาณธาตุ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ปฐวีกสิณ...วิญญาณกสิณเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ผม...มันในสมองเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขายตนะ รูปยาตนะ...มนายตนะ ธรรมายตนะเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ...มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญ-ญาณธาตุเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุนทรีย์...อัญญาตาวินทรีย์เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพเป็น

สิ่งพึงรู้ยิ่ง เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ปฐมฌาน...จตุตฌานเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง เมตตาเจโตวิมุติ...อุเบกขาเจโต-วิมุติเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง อากาสานัญจายตนสมาบัติ...เนวสัญญานาสัญญาย-ตนสมาบัติเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง อวิชชา...ชรามรณะเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง" ดังนี้

สิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ยิ่งนั้น ชื่อว่าท่านได้สังเขปไว้ด้วยไปยาลทั้งปวงในบาลีสัมมสนญาณนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้อย่างพิสดารในอภิญไญยนิเทศนั้นดังกล่าวมาฉะนี้

แต่ว่าธรรมเหล่าใดเป็นโลกุตรธรรม มาในอภิญไญยนิเทศที่สังเขปไว้อย่างนี้ ธรรมเหล่านั้นไม่พึงถือเอาในอธิการ (แห่งสัมมสนะ) นี้ เพราะไม่เข้า (เกณฑ์) สัมมสนะ แม้ธรรมเหล่าใดเข้า (เกณฑ์) สัมมสนะเล่า ในธรรมเหล่านั้น ธรรมทั้งหลายใดแจ้งชัดถึงซึ่งความกำหนดจับเอาได้โดยง่ายแกพระโยคีรูปใด พระโยคีรูปนั้นก็พึงเริ่มทำสัมมสนะในธรรมทั้งหลายนั้นเทอญ

[แบบทำสัมมสนะ]

(ต่อไป) นี้ เป็นอารัพภวิธานโยชนา (การประกอบแบบทำสัมมสนะ) ทางขันธ์ (โดยยกรูปขันธ์ขึ้นกล่าวเป็นนิทัศนะ) ว่า "รูปทุกอย่าง ฯลฯ ภิกษุกำหนดรูปทั้งปวงโดยอาการไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นอนัตตา เป็นสัมมสนะหนึ่ง" เพียงเท่านี้ ภิกษุนี้นับว่าได้กำหนด (ตัด) รูปทั้งปวง ที่นิเทศไว้โดยโดยคำไม่เจาะจง ดังนี้ว่า

"ยงฺกิญฺจิ รูปํ - รูปทุกอย่าง " โดยโอกาส ๑๑ (คือตัดเป็น ๑๑ ช่อง) คือ โดยอตีตติกะ (หมวด ๓ ทั้งอดีต คืออดีตอนาคตปัจจุบันนับ ๓) และโดยทุกะ (หมวด ๒) ๔ มีอัชฌัตตทุกะ (หมวด ๒ ทั้งรูปภายใน คือรูปภายในรูปภายนอก) เป็นต้น (นับ ๘ รวมเป็น ๑๑) แล้วกำหนดรูปทั้งปวงลงโดยอาการไม่เที่ยง คือ สัมมสนะ (พิจารณา) ว่าไม่เที่ยง ถามว่า สัมมสนะอย่างไร ? ตอบว่า สัมมสนะโดยนัยที่ (บาลี) กล่าวตอนต่อไปนั่นแหละ เพราะ(บาลีตอยต่อไป) ท่านกล่าวไว้ (ดัง) นี้ว่า "รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขนฏฺเฐน- ...รูปทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง โดยอรรถคือสิ้นไป" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงสัมมสนะว่า "รูปใดเป็นอดีต รูปนั้นก็สิ้นไปแล้วในภพอดีตนั่นเอง หามาถึงภพนี้ไม่ เหตุใด เหตุนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป รูปใดเป็นอนาคตจักเกิดในภพถัดไป แม้รูปนั้นก็จักสิ้นไปในภพที่เกิดนั่นแหละ หาไปสู่ภพต่อแต่ภพนั้นไปไม่ เหตุนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป รูปใดเป็นปัจจุบัน แม้รูปนั้นก็สิ้นอยู่ในภพนี้แหละ หาไปจากภพนี้ไม่ เหตุนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป รูปใดเป็นภายนอกไม่ เหตุนั้นก็สิ้นอยู่ในภายในนั่นแหละ หาไปสู่ความเป็นภายนอกไม่ เหตุนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเพราะอรรถคือสิ้นไป รูปใดเป็นภายใน ฯลฯ ... เป็นรูปหยาบ...รูปละเอียด...รูปเลว ...รูปประณีต..รูปในที่ไกล...รูปในที่ใกล้ แม้รูปนั้นก็สิ้นอยู่ในที่ใกล้นั้นแหละ หาไปสู่ความเป็นรูปในที่ไกลไม่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป สัมมสนะ

ทั้งปวงนี้ จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจบทว่า "อนิจฺจํ ขยฏฺเฐ-ชื่อว่าไม่เที่ยงเพราะอรรถคือสิ้นไป" นั่น แต่ (ว่า) โดยแยกออกไปก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง (มีอตีตสัมมสนะ - พิจารณารูปที่เป็นอดีตเป็นต้น)

อนึ่ง รูปทั้งปวงนั้นแหละชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรรถคือเป็นภัย คำว่า "เพราะอรรถคือเป็นภัย " หมายความว่า เพราะเป็นสิ่งน่ากลัว ด้วยว่าสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมนำความกลัวมาให้ ดังความกลัวเกิดขึ้นแก่เทวดาทั้งหลาย ในเพราะ (ได้ฟัง) สีโหปมสูตร*ฉะนั้น แม้สัมมสนะดังกล่าวมานี้ก็จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจบทว่า "ทุกฺขํ ภยฏฺเฐน-ชื่อว่าเป็นทุกข์เพราะอรรถคือเป็นภัย" นั่น แต่ (ว่า) โดยแยกออกไปก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง (เหมือนกัน)

อนึ่ง รูปทั้งปวงนั้นชื่อว่าเป็นทุกข์ฉันใด ก็ชื่อว่าเป็นอนัตตาเพราะอรรถคือหาสารมิได้ฉะนั้น คำว่า "เพราะอรรถคือหาสาระมิได้" หมายความว่าเพราะไม่มีสาระคืออัตตา ที่พวกอัตตวาทีคาดคิด

* สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๓ สีโหปมสุตฺเต มหาฎีกาแนะให้แปลเป็นลักขณะ เติม เทสิบมาเน เป็นลักขณกิริยา เห็นว่าแปลเป็นนิมิตสัตมีดังที่แปลนี้ ก็พอได้ความแล้ว จึงไม่แปลตามท่าน

ความสังเขปสีโหปมสูตรนั้นว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงความไม่เที่ยงไม่ยั่งยืนแห่งเบญจขันธ์ พวกเทวดาซึ่งสำคัญว่าพวกตนเป็นพวกยั่งยืนไม่รู้จักแก่ตาย ได้ฟังพระธรรมเทศนานั้นแล้วได้สำนึกรู้ความจริงขึ้น ก็เกิดความสะดุ้งกลัวว่าตัวจะต้องแก่ตาย จะต้องพลัดพรากสวรรคสมบัติ ดุจสัตว์ทั้งหลายได้ยินเสียงแผดของราชสีห์ก็สะดุ้งกลัวฉะนั้น

เอาดังนี้ว่า "รูปมีอัตตาครอง*เป็นผู้สร้าง ผู้เสวย (ผล) ผู้มีอำนาจในตน" เพราะรูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นย่อมเป็นทุกข์ ไม่อาจห้ามความไม่เที่ยงหรือความเกิดความเสื่อมความถูกบีบคั้นแม้ของตนเองได้ (ก็แล้ว) ความเป็นผู้สร้างเป็นต้นแห่งรูปนั้นจักมีที่ไหนเล่า เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็หากรูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซร้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ" ดังนี้เป็นอาทิ แม้สัมมสนะดังกล่าวมานี้ก็เป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจบทว่า "อนตฺตา อสารกฏฺเฐน-ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถคือหาสาระมิได้" นั่นแต่ (ว่า) โดยแยกออกไปก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง (เหมือนกัน) นัยในขันธ์ที่เหลือมีเวทนาขันธ์เป็นต้น ก็นัย (เดียวกัน)นี้

อนึ่ง รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็ย่อมเป็นประเภทสังขตะเป็นต้นโดยแน่แท้ เหตุใด เพราะเหตุนั้นเพื่อจะแสดงปริยาย (คือคำไวพจน์) ของอนิจจศัพท์นั้น หรือว่าเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งมนสิการโดยอาการต่าง ๆ พระบาลีจึงว่าไว้จึงอีกว่า "...รูปทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยปรุงแต่ขึ้น อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา " ดังนี้ นัยในขันธ์ที่เหลือมีเวทนาขันธ์เป็นต้น ก็นัย (เดียวกัน) นี้แล

เพื่อประโยชน์แก่ความมั่นคงแห่ง อนิจจสัมมสนะ ทุกขสัมมสนะ

* ปาฐะเรียกแยกไว้เป็น อตฺตา นิวาสี พิจารณาแล้วเห็นว่า เป็นศัพท์สมาส เรียงติดกันเป็น อตฺตานิวาสี แปลได้ความดีกว่า เข้ากับความข้างหลังได้สนิทด้วย

และอนัตตาสัมมสนะ ในปัญจขันธ์นั้นแหละ พระโยคาวจรภิกษุนั้น ย่อมจะพิจารณาปัญจขันธ์นี้ทางอนิจจาทิสัมมสนะ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เมื่อทรงจำแนกอนุโลมญาณ ตรัสโดยแยก (อาการต่าง ๆ) ไว้ในวิภังค์แห่งปาฐะว่า "ภิกษุย่อมได้ขันติ (คือญาณ [๑]) อันเป็นอนุโลม[๒] โดยอาการ ๔๐ อะไรบ้าง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (ความถูกต้องแน่นอน)[๓] โดยอาการ ๔๐ อะไรบ้าง " นั่น โดยนัยว่า "ภิกษุเห็นปัญจขันธ์โดยอาการไม่เที่ยงอยู่ ย่อมได้ขันติ (คือญาณ) อันเป็นอนุโลม เห็นอยู่ว่า "ความดับแห่งปัญจขันธ์เป็นความเที่ยงเป็นนิพพาน " ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม โดยอาการ ๔๐ คือ

อนิจฺจโต	โดยอาการไม่เที่ยง
ทุกฺขโต	โดยอาการเป็นทุกข์
โรคโต	โดยอาการเป็นโรค
คณฺฑโต	โดยอาการเป็นฝี
สลฺลโต	โดยอาการเป็นลูกศร
อฆโต	โดยอาการเป็นของชั่ว

๑. มหาฎีกาแก้ไว้ว่า ญาณเรียกว่า ขันติ เพราะทนในการกำหนดหยั่งลงไปจนถึงสิ่งซึ่งเป็นวิสัย
๒. มหาฎีกาว่า อนุโลม คืออนุกูลแก่ความบรรลุอริยมรรค
๓. สัมมัตตนิยาม ก็คืออริยมรรคนั่นเอง อริยมรรคนั้นเป็นสัมมัตตะ (ความถูกต้อง) มีสัมมาทิฏฐิความเห็นถูกต้องเป็นต้น และเป็นนิยาม (ความแน่นอน) เพราะเป็นอนิวัติธรรม มีอันไม่กลับกลายเป็นธรรมดา

อาพาธโต	โดยอาการอาพาธ
ปรโต	โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น
ปโลกโต	โดยอาการทลาย
อีติโต	โดยอาการเป็นจัญไร
อุปทฺทวโต	โดยอาการเป็นอุบาทว์
ภยโต	โดยอาการเป็นภัย
อุปสคฺคโต	โดยอาการเป็นอุปสรรค
จลโต	โดยอาการเป็นไหว
ปภงฺคุโต	โดยอาการเป็นแตกสลาย
อทฺธุวโต	โดยอาการเป็นไม่คงทน
อตาณโต	โดยอาการเป็นไม่มีที่ต้านทาน
อเลณโต	โดยอาการเป็นไม่มีที่กำบัง
อสรณโต	โดยอาการเป็นไม่มีที่พึ่ง
ริตฺตโต	โดยอาการว่าง
ตุจฺฉโต	โดยอาการสูญ
สุญฺญโต	โดยอาการมิใช่ตน
อาทีนวโต	โดยอาการเป็นโทษ
วิวปริณามธมฺมโต	โดยอาการมีความแปรไปเป็นธรรมดา
อสารกโค	โดยอาการไม่มีแก่น
อฆมูลโต	โดยอาการเป็นมูลแห่งความลำบาก

วธกโต	โดยอาการเป็นผู้ฆ่า
วิภวโต	โดยอาการเสื่อม
สาสวโต	โดยอาการเป็นไปกับอาสวะ
สงฺขโต	โดยอาการเป็นสังขตะ
มารามิสโต	โดยอาการเป็นเหยื่อมาร
ชาติธมฺมโต	โดยอาการมีชาติเป็นธรรมดา
ชราธมฺมโต	โดยอาการมีชราเป็นธรรมดา
พฺยาธิธมฺมโต	โดยอาการมีพยาธิเป็นธรรมดา
มรณธมฺมโต	โดยอาการมีมรณะเป็นธรรมดา
โสกธมฺมโต	โดยอาการมีโสกะเป็นธรรมดา
ปริเทวธมฺมโต	โดยอาการมีปริเทวะเป็นธรรมดา
อุปายาสธมฺมโต	โดยอาการมีอุปยาสเป็นธรรมดา
สงฺกิเลสิกธมฺมโต	โดยอาการเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ดังนี้ก็ได้

ถามว่า พิจารณาปัญจขันธ์ทางอนิจจาทิสัมมสนะอย่างไร ? เฉลยว่า ก็โยคาวจรภิกษุนั้นย่อมพิจารณาขันธ์อันหนึ่ง ๆ ทางอนิจจาทิสัมมสนะที่ตรัสโดยแยก (อาการต่าง ๆ) ไว้ดังนี้ คือ

อนิจฺจโต-โดยอาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะความที่ขันธ์นั้นไม่เป็นสิ่งที่อยู่ตลอดไป และเพราะความที่มันมีเบื้องต้นเบื้องปลาย

ทุกฺขโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะภาวะคือถูกความเกิดขึ้นความเสื่อมไปบีบคั้น และเพราะความเป็นพื้นที่สำหรับทุกข์

โรคโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นโรค เพราะพึงประทังอยู่ได้ด้วยปัจจัย และเพราะเป็นมูลของโรค

คณฺฑโต - โดยอาการชื่อว่าเป็นฝี เพราะความเป็นสิ่งอันประกอบด้วยความปวดคือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งหนองคือกิเลส และเพราะบวมขึ้น แก่เข้า และแตก ด้วยความเกิดขึ้น ความแก่และความสลายไป

สลฺลโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นลูกศร เพราะเป็นสิ่งยังความเจ็บให้เกิด เพราะทิ่มแทงอยู่ภายใน และเพราะพึงชักออกได้ยาก[๑]

อฆโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นของชั่ว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความติเตียน (แห่งอริยชน) เพราะนำความไม่งอกงามมาให้ และเพราะเป็นพื้นที่สำหรับของชั่ว

อาพาธโต-โดยอาการชื่อว่าอาพาธ เพราะเป็นสิ่งยังความไม่เป็นเสรีให้เกิด[๒] และเพราะเป็นปทัสถานแห่งความเจ็บไข้

ปรโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นฝ่ายอื่น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ และเพราะไม่เชื่อฟัง

ปโลกโต-โดยอาการชื่อว่าทลาย เพราะพังไปด้วยพยาธิชรามรณะ

อีติโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นจัญไร เพราะนำความโชคร้ายมาให้เป็นอเนก

๑. มหาฎีกาว่า เพราะเว้นคีมคืออริยมรรคเสีย เป็นไม่อาจชักออกได้

๒. มหาฎีกาว่า เพราะต้องเนื่องด้วยคนอื่น เหมือนคนไข้ต้องอาศัยคนอื่นช่วยป้อนและประคองลุกนั่งเป็นต้น

อุปทฺทวโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นอุบาทว์ เพราะเป็นพื้นที่สำหรับอุบาทว์ทั้งปวง เหตุนำมาซึ่งอนัตถผลใหญ่ ๆ ที่ไม่รู้ (คือไม่ได้คาดคิดไว้) เลย

ภยโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นภัย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งปวง และเพราะเป็นฝ่ายตรงข้ามต่ออบรมอัสสาสะ (ความโล่งใจอย่างยอดเยี่ยง) ที่ได้แก่ความสงบทุกข์

อุปสคฺคโต-โดยอาการชื่อว่าเป็นอุปสรรค เพราะถูกอนัตถะหลายอย่างพัวพัน เพราะถูกสิ่งที่เป็นโทษขัดขวาง และเพราะควรแก่อันไม่พึงรับเอา ดังอุปสรรค

จลโต-โดยอาการชื่อว่าไหว เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิชรามรณะ และด้วยโลกธรรมทั้งหลายมีลาภะและเสื่อมลาภเป็นต้น

ปภงฺคุโต-โดยอาการชื่อว่าแตกสลาย เพราะมีปกติเข้าถึงความแตกสลาย โดยการกระทำ (ของตนหรือคนอื่น) บ้าง โดยเป็นเองบ้าง

อทฺธุวโต-โดยอาการชื่อว่าไม่คงทน เพราะมีปกติตกไปได้ทุกรุ่น และเพราะไม่มีเสถียรภาพ

อตาณโต-โดยอาการชื่อว่าไม่มีที่ต้านทาน เพราะไม่มีที่คุ้มครอง และเพราะหารความปลอดภัยมิได้

อเลณโต-โดยอาการชื่อว่าไม่มีที่ต้านทาน เพราะไม่มีที่คุ้มครอง และเพราะหาความปลอดภัยมิได้

อเลณโต-โดยอาการชื่อว่าไม่มีที่กำบัง เพราะไม่มีที่ลับพอจะหลบซ่อนได้ และเพราะไม่ทำหน้าที่กำบังให้แม้แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ซ่อนตัวอยู่

อสรณโต-โดยอาการชื่อว่าไม่มีที่พึ่ง เพราะไม่มีความเป็นที่กำจัดภัยให้แก่ผู้อาศัยทั้งหลายได้

ริตฺตโต โดยอาการชื่อว่าว่าง เพราะว่างจากความยั่งยืนความงามและความสุขตามที่คนเขลาคาดคิดเอา

ตุจฺฉโต โดยอาการชื่อว่าไม่มีแก่น เพราะเป็นของว่างนั่นแหละ หรือว่าเพราะความเป็นของเล็กน้อยก็ได้ ด้วยว่าแม้ของเล็กน้อยเขาก็เรียกกันว่าของเปล่าได้ในโลก

สุญฺญโต โดยอาการชื่อว่าสูญ เพราะว่างจากเจ้าของ ผู้ครอง ผู้สร้าง ผู้เสวย (ผล) และผู้ดูแลรักษา

อนตฺตโต โดยอาการชื่อว่ามิใช่ตน เพราะแม้แต่ตนเองก็มิได้เป็นเจ้าของเป็นต้น

อาทีนวโต โดยอาการชื่อว่าเป็นอาทีนพ (คือเป็นผลร้าย) เพราะเป็นปวัติทุกข์ (ทุกข์โดยยังเป็นไป) และเพราะความที่ทุกข์เป็นตัวโทษ[๑] อีกนัยหนึ่ง บุคคลใดย่อมไปสู่ความเข็ญใจ ย่อมถึงซึ่งความเข็ญใจ ความเข็ญใจย่อมเป็นไปแก่บุคคลใด เหตุนี้ บุคคลนั้นจึงชื่ออาทีนวะ คำว่า อาทีนวะนั่นเป็นคำเรียกคนเข็ญใจ แม้ขันธ์ทั้งหลายเล่า ก็เป็นสภาพเข็ญในแท้ เหตุนั้น (จึงกล่าวได้ว่า) โดยอาการชื่อว่าเป็นอาทีนพ เพราะเป็นเช่นกับคนเข็ญใจ[๒]

๑. มหาฎีกาชักพระบาลรมาอ้างว่า ยํ ภิกฺขฌว ปญฺจุปานกฺขนฺธา ทุกฺขา วิปริฌามธมฺมา อยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธสุ อาทีนโว ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปาทานขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีอันแปรไปเป็นธรรมดาอันใด อันนี้เป็นโทษในอุปทานขันธ์ ๕

๒. นัยหลังนี้ อาทีนว ท่านวิเคราะห์เป็น ที ธาตุ ในความสิ้น อา บนหน้า มีอรรถว่ายิ่ง ว. คือ วา ธาตุ ในความไป ถึง เป็นไป รูปสิทธิเป็น อาทีนว แปลว่า ถึงความสิ้นยิ่ง (ตรงสำนวนของเราว่าสิ้นเนื้อประดาตัว) ในที่นี้เอาความว่าเข็ญใจ

วิปริณามธมฺมโต โดยอาการชื่อว่ามีความแปรไปเป็นธรรมดา เพราะมีความเปลี่ยนไปเป็นปกติโดยอาการ ๒ คือโดยชราและโยมรณะ[๑]

อสารกโต โดยอาการชื่อว่าไม่มีแก่น เพราะเป็นสิ่งอ่อนแอ และเพราะเป็นสิ่งพึงหักได้ง่ายเหมือนไม่กระพี้

อฆมูลโต โดยอาการชื่อว่าเป็นมูลแห่งความลำบาก เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์ยาก

วธกโต โดยอาการชื่อว่าเป็นผู้ฆ่า เพราะมักทำลายความไว้วางใจเสีย ดุจศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร[๒]

วิภวโต โดยอาการชื่อว่าเสื่อม เพราะปราศจากความเจริญและเพราะเป็นตัวเสื่อม

สาสวโต โดยอาการชื่อว่าเป็นสังขตะ เพราะเป็นสิ่งที่เหตุปัจจัยปรุงแต่ขึ้น

มารามิสโต โดยอาการชื่อว่าเป็นเหยื่อมาร เพราะเป็นเหยื่อของมัจจุมารและกิเลสมาร

๑. มหาฎีกาว่า วิ ศัพท์หน้า ปริณาม นี้ ใช้ในอรรถแห่งทวิศัพท์ มีความหมายว่าแยกเป็น ๒ เช่นเดียวกับศัพท์ วิจิฉิทฺทกํ ก็มีความหมายว่า ขาดออกเป็น ๒ ท่อน ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ในที่นี้ท่านจึงแก้วิปริณามว่า เปลี่ยนไปโดยอาการ ๒

๒. อธิบายว่า ใครวางใจในเบญจขันธ์ว่าเป็นเหตุให้เกิดสุข ไม่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ดอก เป็นเหลวหมด เหมือนวางใจในศัตรูที่ตีหน้าเป็นมิตร

ชาติชราพฺยาธิมรณธมฺมโต โดยอาการชื่อว่า มีชาติ... ชรา... พยาธิ... มรณะเป็นธรรมดา เพราะมีความเกิด... ความแก่... ความเจ็บไข้... ความตายเป็นปกติ

โสกปริเทวอุปายาสธมฺมโต โดยอาการชื่อว่า มีโสกะ... ปริเทวะ...อุปยาสเป็นธรรมดา เพราะมีความเศร้าโศก... ความคร่ำครวญ... ความคับแค้นในเป็นปกติ

สงฺกิเลสิกธมฺมโต โดยอาการชื่อว่าเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เพราะมีความเป็นวิสัย (คือเป็นแดน หรือเป็นอารมณ์) แห่งสังกิเลส คือ ตัณหา ทิฏฐิ และทุจริตเป็นธรรมดา[๑]

[รวมสัมมสนะ ๔๐ ลงในอนุปัสนา ๓]

ก็แลในสัมมสนะ ๔๐ นี้ สัมมสนะโดยอาการ ๑๐ คือ โดยอาการไม่เที่ยง โดยอาการทลาย โดยอาการไหว โดยอาการแตกสลาย โดยอาการไม่คงคน โดยอาการมีความแปรไปเป็นธรรมดา โดยอาการไม่มีแก่น[๒] โดยอาการเสื่อม โดยอาการเป็นสังขตะ โดยอาการมีมรณะเป็นธรรมดา เป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐ โดยทำเป็น ๑๐ ๆ ในขันธ์หนึ่ง ๆ

๑. มหาฎีกาอธิบายแถมว่า กินความถึงความเศร้าหมอง ความไม่สะอาดแห่งร่างกายด้วย

๒. อสารกโต-โดยอาการไม่มีแก่น น่าจะเป็นอนัตตานุปัสสนา เพราะในตอนก่อนก็มีกล่าวว่า สพฺพมฺปิ ตํ อนตฺตา อสารกฏฺเฐน สิ่งทั้งปวงนั้นชื่อว่าเป็นอนัตตรเพราะคือไม่มีแก่น คือไม่มีตัวตน แต่ที่ตรงนี้ทานเปลี่ยนอธิบายว่า เพราะเป็นของอ่อนแอและหักง่าย เหมือนไม้กระพี้ ให้เข้าลักษณะ อนิจฺจํ ก็เป็นอันว่า อสาระ อธิบายให้เป็นอนิจจลักษณะก็ได้ อนัตตลักษณะก็ได้

สัมมสนะโดยอาการ ๕ คือ โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น โดยอาการว่าง โดยอาการเปล่า โดยอาการสูญ โดยอาการมิใช่ตน เป็นอนัตตานุปัสนา ๒๕ โดยทำเป็น ๕ ๆ ในขันธ์หนึ่ง ๆ

สัมมสนะที่เหลือ เป็นต้นว่า โดยอาการเป็นทุกข์ โดยอาการเป็นโรค เป็นทุกขานุปัสนา ๑๒๕ โดยทำเป็น ๒๕ ๆ ในขันธ์หนึ่ง ๆ แล

เมื่อพระโยคาวจรนั้นพิจารณาเบญจขันธ์ โดยอนิจจาทิสัมมสนะ อันแยกเป็น ๒๐๐ อาการดังกล่าวมานี้อยู่ อนิจจสัมมสนะ ทุกขสัมมสนะ และอนัตตสัมมสนะ ที่เรียกว่านยวิปัสนานั้น ย่อมจะมั่งคง

นี่เป็นวิธีทำสัมมสนะ ในอธิการแห่งสัมมสนญาณนี้ โดยดำเนินตามนัยพระบาลีก่อน

[ทำอินทรีย์ให้กล้าโดยอาการ ๙]

แต่เมื่อโยคาวจรภิกษุรูปใด แม้ทำโยคะโดยนยวิปัสนาดังกล่าวมานี้อยู่ นยวิปัสนาก็ยังไม่ถึงพร้อม* โยควจรภิกษุรูปนั้นพึงทำอินทรีย์ให้กล้าด้วยอำนาจแห่งอาการ ๙ ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า "อินทรีย์ทั้งหลาย (มีสัทธินทรีย์เป็นต้น) ย่อมกล้าแข็งด้วยอาการ ๙ คือ ดูแต่ความสิ้นไปแห่งสังขารทั้งหลายที่เกิด ๆ ขึ้นถ่ายเดียว ๑ ในการดูความสิ้นนั้น ยังวิปัสนาญาณให้ถึงพร้อมโดยสาตัจจกิริยา (ทำติดต่อ) ๑ ยังวิปัสนาญาณให้ถึงพร้อมโดยสัปปายกิริยา (ทำอย่างสบาย คือเสพสัปปายะทั้ง ๗

* มหาฎีกาอธิบายว่า อุทยัพพยญาณไม่เกิด

มีอาวาสสัปปายะเป็นต้น) ๑ ยังวิปัสนาญาณให้ถึงพร้อม โดยจับนิมิต ของสมาธิ (ในวิปัสนา) ให้ได้ ๑ ยังวิปัสนาญาณให้ถึงพร้อม โดยกิริยาที่ยงโพชฌงค์ให้เป็นไปตามควร[๑] ๑ เข้าไปตั้งไว้ซึ่งความไม่ไยดีในร่างกายและชีวิต ๑ ในการเข้าไปตั้งไว้ซึ่งความไม่ไยดีในร่างกายและชีวิตนั้น ยังภาวนาให้ถึงพร้อมโดยข่ม (ความทุกข์ที่เกิดขึ้น) ออกไป (เสียจากความไยดีในร่างกาย และชีวิตให้จงได้ ?) ๑ ยังภาวนาให้ถึงพร้อมโดยไม่เลิก (ภาวนา) เสียในระหว่าง ๑ แล้ว เว้นอสัปปายะ ๗ เสพสัปปายะ ๗ โดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนิเทศ พิจารณารูปตามกาล พิจารณาอรูปตามกาลเถิด

[รูปสัมมสนะ-พิจารณารูปตามกาล]

[ความเกิดของรูป]

พระโยคาวจรผู้จะพิจารณารูป ควรดูความเกิดของรูป ความเกิดของรูปนี่เป็นฉันใด ? อันรูปนี้ ย่อมเกิดแต่เหตุ ๔ ประการด้วยอำนาจเหตุมีกรรมเป็นต้น ในเหตุ ๔ ประการนั้น รูปของสัตว์ทั้งปวง เมื่อเกิด ย่อมเกิดแต่กรรมเป็นปฐม[๒]

ก็ในปฏิสนธิขณะนั่นเอง (ว่า) สำหรับพวกครรภไสยกสัตว์ ก่อน รูป ๓๐ ที่ได้แก่วัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ ย่อม

๑. มหาฎีกาช่วยขยายความว่า เมื่อภาวนาจิตหดหู่ย่อหย่อน ก็เจริญปีติวิริยะและธรรมวิจยะสัมโพชฌงค์ ยกจิตขึ้น เมื่อภาวนาจิตฟุ้งซ่าน ก็เจริญปัสสัทธิสมาธิและอุเบกขาสัมโพชฌงค์ข่มจิตไว้
๒. มหาฎีกาว่า เพราะรูปอื่นมีอุตุชรูปเป็นต้น ก็มีกรรมชรูปนั้นเป็นมูล

เกิดด้วยอำนาจสันตติ ๓ อันรูปเหล่านั้นแล ก็เกิดในอุปปาทขณะแห่งปฏิสนธิจิตนั่นเอง และแม้ในฐิติขณะ แม้ในภังคขณะ ก็ฉันเดียวกันกับในอุปปาทขณะเหมือนกัน ในรูปและจิตนั้น รูปเป็นธรรมชาตดับช้า เปลี่ยนหนัก จิตเป็นธรรมชาตดับพลัน เปลี่ยนเร็ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเปลี่ยนเร็วเหมือนดังจิตนี้เลย[๑]" ดังนี้ เพราะเมื่อรูปยังทรงอยู่นั่นแล ภวังคจิตเกิดแล้วดังไปถึง ๑๖ ครั้ง แม้อุปปาทขณะ แม้ฐิติขณะ แม้ภังคขณะแห่งจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน แต่อุปปาทานขณะและภังคขณะของรูปนั่นแหละ เป็นขณะเร็ว เช่นเดียวกันกับอุปปาทขณะและภังคขณะของจิตนั้น[๒] ส่วนฐิติขณะ (ของรูป) เป็นขณะใหญ่ ย่อมเป็นไปเท่าเวลา จิต ๑๖ ดวงเกิดแล้วดับไป ภวังคจิตดวงที่ ๒ ย่อมอาศัยวัตถุรูปอันเกิดก่อน ที่เกิดขึ้นในอุปปทาขณะแห่งปฏิสนธิจิต ถึงความตั้งอยู่ (คือถึงฐิติขณะ) แล้ว เกิดขึ้น ภวังคจิตดวงที่ ๓ ย่อมอาศัยวัตถุรูปอันเกิดก่อน ที่เกิดขึ้นพร้อมกับภวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว เกิดขึ้น [๓] ความเป็นไปแห่งจิตจนตลอดอายุ พึงทราบโดยนัยนี้เทอญ

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๑๑

๒. มหาฎีกาอธิบายว่า ระยะกาลแห่งอุปปาทขณะ และภังคขณะของสังขารทั้งปวง ไม่แปลกกัน คือเป็นขณะเร็วเสมอกัน

๓. มหาฎีกาอธิบายว่า วัตถุรูปเป็นที่อาศัยของจิตดวงหนึ่งแล้ว ย่อมไม่เป็นที่อาศัยของจิตดวงอื่น เว้นแต่มรณาสัน (ที่จะกล่าวต่อไปนั้น) เพราะฉะนั้นจึงว่า...วัตถุรูป...ที่เกิดพร้อมกับภวังคจิตดวงที่ ๒ ... (เป็นอีกอันหนึ่ง)

แต่สำหรับสัตว์ผู้ใกล้มรณะ จิต ๑๖ ดวง อาศัยวัตถุรูปอันเกิดก่อนถึงความตั้งอยู่แล้วอันเดียวนั่นแหละ เกิดขึ้นได้ รูปที่เกิดในอุปปาทขระแห่งปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ ต่อแต่ปฏิสนธิจิตไป รูปที่เกิดใยฐานขณะ (คือฐิติขณะ) แห่งปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปพร้อมกับอุปปาทขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๗ รูปที่เกิดในภังคขณะแห่งปฏิสนธิจิต ถึงฐานขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๗ ย่อมดับ ชื่อว่าปวัตติ (ความหมุนไปแห่งสังสารจักร ?) ยังมีอยู่ตราบใด รูปก็ย่อมเป็นไปอย่างนี้อยู่ตาบนั้นแหละ

แม้สำหรับจำพวกโอปปาติกสัตว์ รูป ๗๐ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจสันตติ ๗ อย่างนั้นเหมือนกัน

[วิภาคแห่งกรรมชรูป]

ในความเป็นไปแห่งรูปที่เกิดแต่กรรมนั้น บัณฑิตพึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ (ตัว) กรรม (๑) รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย (๑) รูปที่มีจิตอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีอาหารอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีฤดูอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)

ในวิภาคเหล่านั้น กุศลเจตนา และอกุศลเจตนา ชื่อว่ากรรม

วิภาคขันธ์ทั้งหลาย และรูป ๗๐ ถ้วน มีจักขุทสกะเป็นต้น ชื่อว่ารูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน

วิบากขันธ์และรูป ๗๐ นั้นแหละ ชื่อว่ารูปมีกรรมเป็นปัจจัย ด้วยว่ากรรมย่อมเป็นอุปถัมภกปัจจัยแห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานด้วย

รูปที่มีวิบากจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่ารูปมีจิตอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

โอชา (รูป) ที่ถึงความตั้งอยู่แล้วในรูปอันมีกรรมเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ย่อมยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น โอชาในโอชัฏฐมกรูปนั้นเล่า ที่ถึงความตั้งอยู่แล้วก็ยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ ทอดโดยนัยดังกล่าวมาฉะนั้น ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

เตโชธาตุที่เกิดแต่กรรมอันถึงความตั้งอยู่แล้ว ย่อมยังโอชัฏฐมกรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ฤดูในโอชัฏฐมกรูปนั้นเล่า ก็ยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ ทอดโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ชื่อว่ารูปมีฤดูอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ความเกิดแห่งกรรมชรูป บัณฑิตพึงเห็นดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[วิภาคแห่งจิตตชรูป]

แม้ในจิตตชรูปทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ (ตัว) จิต (๑) รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่จิตเป็นปัจจัย (๑) รูปที่มีอาหารอันมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีฤดูอันมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)

ในวิภาคเหล่านั้น จิต ๘๙ ดวง ชื่อว่าจิต ในจิตเหล่านั้น

จิต ๓๒ (ส่วน ๑) จิต ๒๖ (ส่วน ๑) จิต ๑๙
(ส่วน ๑) จิต ๑๓ (ส่วน ๑) บัณฑิตทราบว่า

เป็นจิตยังรูป อิริยาบถ และวิญญัติ ให้เกิด (ก็มี)

ไม่ยังรูป อิริยาบถ และวิญญัติ ให้เกิด (ก็มี)

ขยายความว่า โดยกามาวจรจิต จิต ๓๒ คือ กุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ เว้นมโนธาตุ อภิญญาจิต ๒ โดยเป็นกุศลและกิริยา ยังรูป อิริยาบถ และวิญญัติให้เกิดได้

จิต ๒๖ คือ กามาวจรจิต ๑๐ ที่เหลือ เว้นวิบากจิต อรูปาวจรจิต ๘ ทั้งโลกุตรจิตอีก ๘ ยังรูปและอิริยาบถให้เกิดได้ (แต่) ไม่ยังวิญญัติให้เกิด

จิต ๑๙ คือ ภวังคจิต ๑๐ ในกามาวจร ภวังคจิต ๕ ในรูปาวจร มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายวิบาก เป็นโสมนัสสหรคต ๑ ยังรูปอย่างเดียวให้เกิด ไม่ยังอิริยาบถให้เกิด ไม่ยังวิญญัติให้เกิด

จิต ๑๖ คือ ปัญจวิญญาณ ๒ (เป็น ๑๐) ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง (๑) จุติจิตของพระขีณาสพทั้งหลาย (๑) อารูปวิบากจิต ๔ ไม่ยังรูปให้เกิด ไม่ยังอิริยาบถให้เกิด ไม่ยังวิญญัติให้เกิดเลย

อนึ่ง ในจิตเหล่านี้ จิตเหล่าใดยังรูปให้เกิดได้ จิตเหล่านั้นก็มิได้*ยังรูปให้เกิดในฐิติขณะ หรือ ภังคขณะ เพราะจิตในขณะ (ทั้งสอง) นั้นเป็นจิตอ่อนกำลัง แต่จิตในอุปปาทขณะเป็นจิตมีกำลัง เพราะเหตุนั้น จิตนั้นอาศัยวัตถุรูปอันเกิดก่อนในขณะนั้น จึงยังรูปให้เกิดได้

อรูปขันธ์ ๓ และรูป ๑๗ อย่าง คือ สัททนวกรูป (นับ ๘) กายวิญญัติ วจีวิญญัติ อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กัมมัญญตา อุปจยะ

* ปาฐะเป็น นตฺถิ แต่ในมหาฎีกาเป็น น. เป็นว่าปาฐะมหาฎีกาดีกว่า เพราะแปลได้ความดังที่แปลไว้นี้

สันตติ ชื่อว่ารูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน

รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่กล่าวไว้ดังนี้ว่า "จิตเจตสิกธรรมทั้งหลายอันเกิดภายหลัง ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นปัจฉาชาตปัจจัย แห่งกายนี้อันเกิดก่อน*" ชื่อว่ารูปมีจิตเป็นปัจจัย

โอชารูปอันถึงความตั้งอยู่แล้วในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไปโดยนัยดังนี้ ๒-๓ ทอด ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ฤดูที่มีจิตเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่แล้ว ยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไปโดยนัยดังนี้ ๒-๓ ทอด ชื่อว่ารูปมีฤดูที่มีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ความเกิดแห่งจิตตชรูป บัณฑิตพึงเห็นดังกล่าวมาฉะนี้

[วิภาคแห่งอาหารชรูป]

แม้ในอาหารชรูปทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ (ตัว) อาหาร (๑) รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีอาหารเป็นปัจจัย (๑) รูปที่มีอาหารอันมีอาหาร (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีฤดูอันมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)

ในวิภาคเหล่านั้น กพฬิงการาหาร ชื่อว่าอาหาร

รูป ๑๔ อย่าง คือ โอชัฏฐมกรูป ที่โอชาอันได้กรรมชรูปมีใจครองเป็นปัจจัยแล้วตั้งอยู่ในกรรมชรูปนั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว ให้ตั้งขึ้น (นับ ๘) อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กัมมัญญตา อุปจยะ สัตติ

* อภิ. ป. ๔๐/๙

ชื่อว่ารูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน

รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่กล่าวไว้ ดังนี้ว่า "กพพิงการาหารเป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งกายนี้ *" ชื่อว่ารูปมีอาหารเป็นปัจจัย

โอชาที่ถึงความตั้งอยู่แล้วในรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลายย่อมยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น โอชาในโอชัฏฐมกรูปนั้นเล่า ก็ยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๑๐ ถึง ๑๒ ทอด โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีอาหาร (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (ด้วยว่า) อาหารที่บริโภคเข้าไปในวันหนึ่ง ย่อมอุดหนุน (รูป) อยู่ได้ถึงสัปดาหะหนึ่ง ส่วนโอชาที่เป็นทิพย์อุดหนุน (รูป) อยู่ได้เดือนหนึ่งถึงสองเดือน แม้อาหารที่มารดาบริโภคเข้าไปก็แผ่ไปถึงสรีระของทารก (ในครรภ์) ยังรูป (ของทารก) ให้ตั้งขึ้นได้ แม้แต่อาหารอันทาไว้ที่สรีระก็ยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ (อาหารที่กล่าวมานี้เป็นอนุปาทินนกะ ต่อไปนี้ กล่าวอาหารที่เป็นอุปาทินนกะ?)

อาหารที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่าอุปาทินนกาหาร แม้อุปาทินนกาหารนั้น ที่ถึงความตั้งอยู่แล้วย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น โอชาในรูปนั้นเล่าก็ยังรูปอื่นให้ตั้งขึ้นต่อไป สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ ทอด โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ก็ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีอาหาร (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

เตโชธาตุที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ย่อมยังโอชัฏฐมกรูปอันมีฤดูเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ชื่อว่ารูปมีฤดูอันมีอาหาร

* อภิ. ป. ๔๐/๙

เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในสมุฏฐานเหล่านั้น อาหารที่เป็นปัจจัยแห่งรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลายโดยเป็นสภาพผู้ให้เกิด เป็นปัจจัยแห่งรูปที่เหลือ (คือรูปที่มีกรรม จิต ฤดู เป็นสมุฏฐาน) โดยเป็นนิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แล

ความเกิดแห่งอาหารชรูป บัณฑิตพึงเห็น ดังกล่าวมาฉะนี้

[วิภาคแห่งอุตุชรูป]

แม้ในอุตุชรูปทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ (ตัว) ฤดู (๑) รูปที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีฤดูเป็นปัจจัย (๑) รูปที่มีฤดูอันมีฤดู (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีอาหารอันมีฤดูเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)

ในวิภาคเหล่านี้ เตโชธาตุอันมีสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่าฤดู ก็ฤดูนั้นมี ๒ อย่าง ดังนี้ คือ อุณหอุตุ-ฤดูอุ่น สีตอุตุ-ฤดูเย็น

ฤดูอันมีสมุฏฐาน ๔ ได้อุปาทินนกรูปเป็นปัจจัย ถึงความตั้งอยู่แล้วย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นในสรีระ (รูปนั้น) ชื่อว่ารูปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน รูปมีฤดูเป็นสมุฏฐานนั้นมี ๑๕ อย่าง (คือ สัททนวกรูป (นับ ๙ อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กัมมัญญตา อุปจยะ สันตติ

ฤดูย่อมเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไปและความฉิบหาย ของรูปที่ประกอบด้วยสมุฏฐาน ๔ ทั้งหลาย (รูปที่ประกอบด้วยสมุฏฐาน ๔ นั้น) ชื่อว่ารูปมีฤดูเป็นปัจจัย

เตโชธาตุที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่แล้ว ย่อมยังโอชัฏ-ฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น ฤดูในโอชัฏฐมกรูปนั้นเล่าก็ยังโอชัฏมกรูปอื่น

ให้ตั้งขึ้น (ต่อไปอีก) รูปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน แม้ตั้งอยู่ในฝ่ายอนุปาทินน-กรูปแล้วก็ยังเป็นไปอยู่นั่นแม้นาน ๆ ก็ได้* โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ชื่อว่ารูปมีฤดูอันมีฤดู (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

โอชาอันมีฤดูเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่แล้ว ย่อมยังโอชัฏฐมก-รูปอื่นให้ตั้งขึ้น โอชาใจโอชัฏฐมกรูปนั้นเล่า ก็ยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น (ต่อไปอีก) สืบต่อความเป็นไป ๑๐ ถึง ๑๒ ทอด โดยนับดังกล่าวฉะนี้ ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีฤดูเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในสมุฏฐานเหล่านั้น ฤดูนี้เป็นปัจจัยแห่งรูปที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย โดยเป็นสภาพผู้ให้เกิด เป็นปัจจัยแห่งรูปที่เหลือ (คือ รูปที่มีกรรม จิต อาหาร เป็นสมุฏฐาน) โดยเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแล ความเกิดแห่งอุตุชรูป บัณฑิตพึงเห็นดังกล่าวมาฉะนี้

พระโยคมวจรดูความเกิดของรูปโดยนัยดังนี้แล ชื่อว่าพิจาร-ณารูปตามกาล

[อรูปสัมมสนะ-พิจารณาอรูปตามกาล]

อนึ่ง ความเกิดแห่งรูป พระโยคาวจรผู้พิจารณาดูรูปพึงเห็นได้ฉันใด ความเกิดแห่งอรูป แม้พระโยคาวจรผู้พิจารณาดูอรูป ก็พึงเห็นได้ฉันนั้น ก็แลความเกิดแห่งอรูปนั้น พึงเห็นได้ด้วยอำนาจโลกิยจิตตุ-บาท ๘๑ ดวงนั่นเทียว โลกิยจิตตุบาทนี้อย่างไร ? อันอรูปนี้ ชั้นแรกเกิดเป็นจิตตุบาท ๑๙ ประเภท ในปฏิสนธิ ด้วยอำนาจกรรมที่สั่งสมไว้

* เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน ในซากศพ ได้ฤดูอันเป็นสภาคเป็นปัจจัย ก็ยังเป็นไปได้นาน (?)

ในภพก่อน ก็แลอาการเกิดแห่งอรูปนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว ในปฏิจสมุบาทนิเทศนั่นเถิด อรูป (คือจิต ๑๙ ประเภท) นั่นแล ตั้งแต่จิตอันเป็นลำดับแห่งปฏิสนธิจิตไปย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งภวังค (คือ เป็นภวังคจิต) ในที่สุดอายุ ย่อมเกิดด้วยอำนาจจุติ (คือเป็น จุติจิต) ในจิตเหล่านั้น จิตใดเป็นกามาวจร จิตนั้นย่อมเกิดในอารมณ์ อันมีกำลังในทวาร ๖ ด้วยอำนาจตทารัมณะ (คือเป็นตทารัมณจิต) ส่วนในปวัตกาล เพราะจักษุยังไม่ทำลาย เพราะรูปทั้งหลายมาสู่คลอง (แห่งจักษุ) จักษุวิญญาณอันอาศัยแสงสว่างมีมนสิการเป็นเหตุ ย่อม เกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย จริงอยู่ ในฐิติขณะแห่งจักษุประสาท รูปที่ถึงความตั้งอยู่เหมือนกัน*ย่อมกระทบจักษุได้ ครั้นจักษุนั้นถูก กระทบแล้ว ภวังคเกิดขึ้นดับไป ๒ วาระ ต่อนั้นกิริยามโนธาตุ ยัง อาวัชนกิจให้สำเร็จเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ลำดับนั้น จักษุ-วิญญาณเป็นกุศลวิบาก หรือ อกุศลวิบากก็ตาม เพ่งรูปนั้นแหละเกิดขึ้น แต่นั้นวิบากมโนธาตุก็รับเอารูปนั้นแหละเกิดขึ้น (เป็นสัมปฏิจฉนะ) ต่อไป วิบากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุตรวจรูปนั่นแหละเกิดขึ้น (เป็นสันตีรณะ) ถัดไป กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เป็นอุบกขา-สหรคต กำหนดเอารูปนั้นแหละเกิดขึ้น (เป็นโวฏฐัพนะ) ต่อไปนั้น บรรดากุศลจิต อกูศลจิต และกิริยาจิตฝ่ายกามาวจรทั้งหลาย จิตเป็น อเหตุกะ อุเบกขาสหรคตดวง ๑ หรือชวนะ ๕ ถึง ๗ ดวง เกิดขึ้น ต่อนั้น

* หมายความว่า รูปในอุปปาทขณะ และ ภังคขณะ หาเป็นปัจจัยของอะไรได้ไม่ เป็นได้แต่ ในฐิติขณะเท่านั้น

บรรดาตทารัมณจิต ๑๑ ดวง แห่งกามาวจรจิตทั้งหลาย ตทารัมณจิตดวงใดดวงหนึ่ง อันคู่ควรแก่ชวนะก็เกิดขึ้นแล แม้ในทวารที่เหลือ (มีโสตทวารเป็นต้น) ก็นัยนี้ แต่ว่าในมโนทวาร แม้มหรคตจิตทั้งหลายก็เกิดขึ้นได้แล ความเกิดแห่งอรูปในทวาร ๖ บัณฑิตพึงเห็นดังกล่าวมาฉะนี้

พระโยคาวจรดูความเกิดแห่งอรูปโดยนัยดังกล่าวมานี้แล ชื่อว่าพิจารณาอรูปตามกาล

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง แม้พิจารณารูปตามกาล (พิจารณา) อรูปตามกาล ดังกล่าวมานี้แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ปฏิบัติไปโดยลำดับอยู่ ก็ยังปัญญาภาวนาให้ถึงพร้อมได้

[พิจารณารูปและอรูปโดยอาการ ๗]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ทางรูปสัตตกะ (มนสิการโดยอาการ ๗ ในรูป) และอรูปสัตตกะ (มนสิการโดยอาการ ๗ ในอรูป)

[รูปสัตตกะ]

ในสัตตกะ ๒ อย่างนั้น พระโยคาวจรเมื่อพิจารณายกขึ้น (สู่ไตรลักษณ์) โดยอาการเหล่านี้ คือ

อาทานนิกฺเขปนโต	โดยการถือเอาและทอดทิ้งไป
วโยวุฑฺฒตฺถคมโต	โดยการตกไปแห่งรูปอันเติบขึ้นตามวัย

อาหารมยโต	โดยเป็นรูปสำเร็จด้วยอาหาร
อุตุมยโต	โดยเป็นรูปสำเร็จด้วยฤดู
กมฺมชโต	โดยเป็นรูปเกิดแต่กรรม
จิตฺตสมุฏฺฐานโต	โดยเป็นรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน
ธมฺมตารูปโต	โดยเป็นรูปธรรมดา

ชื่อว่าพิจารณาโดยยกขึ้น (สู่ไตรลักษณ์) ด้วยอำนาจรูปสัตตกะ เหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ (เป็นคาถา) ว่า

"พระโยคาวจรย่อม (พิจารณา) เห็นแจ้งอย่างกว้าง
ขวาง (โดยอาการ) ๗ คือ โดยการถือเอาและทอด
ทิ้งไป ๑ โดยความตกไปแห่งรูปอันเติบขึ้นตาม
วัย ๑ โดยอาหาร (เป็นปัจจัย) ๑ โดยฤดู (เป็น
ปัจจัย) ๑ โดยกรรม (เป็นปัจจัย) ๑ โดยจิต
(เป็นปัจจัย) ๑ โดยเป็นรูปธรรมดา ๑"

[ขยายความ]

[อาทานนิกฺเขปนโต]

ในบทเหล่านั้น บทว่าอาทาน-ถือเอา ได้แก่ปฏิสนธิ บทว่านิกเขปน-ทอดทิ้งไป ได้แก่จุติ พระโยคาวจรกำหนด (ตัดตอน) ร้อยปีหนึ่งด้วย **การถือเอาและทอดทิ้ง** ไปนี้ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในสังขาร (คือรูปธรรม) ทั้งหลายดังนี้ คืออย่างไร ? คือ สังขารทั้งปวง ในระหว่างการถือเอาและการทอดทิ้งไปนี้ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอะไร ?

เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะเปลี่ยนแปลงได้ เพราะเป็นของชั่วคราว และเพราะแย้งต่อความเที่ยง อนึ่ง เหตุใดสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถึงความตั้งอยู่ ใน (ขณะ) ตั้งอยู่ ย่อมลำบากด้วยชรา ถึงชราแล้วก็จะแตกแน่แท้ เหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเบียดเบียนเนือง ๆ มาจนบัดเดี๋ยวนี้ เพราะลำบาก* เพราะทนยาก เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และเพราะแย้งต่อความสุข อนึ่ง เหตุใดความใช้อำนาจ (บังคับ) ได้ ย่อมไม่มีแก่ใคร ๆ ในฐานะ ๓ นี้ คือว่า "สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความตั้งอยู่เลย ที่ถึงความตั้งอยู่แล้วก็จงอย่างชราเลย ที่ถึงชราแล้วก็จงอย่าแตกดับเลย" ดังนี้ มันว่างจากอาการใช้อำนาจนั้นทีเดียว เหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะเป็นของว่างเปล่า เพราะหาเจ้าของมิได้ เพราะใช้อำนาจไม่ได้ และเพราะแย้งต่ออัตตา แล

[วโยวุฑฺฒตฺถคมโค]

พระโยคาวจร ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนด (ตัดตอน) ร้อยปี ด้วยอำนาจแห่งอาทานะและนิกเขปนะอย่างนี้แล้ว ต่อนั้นไปยกขึ้นโดยวโยวุฑฒัตถคมะ

* ทุกฺขโต บทนี้ในฉบับสีหลและฉบับพม่าไม่มี ในมหาฎีกาก็ว่าไว้ว่า จตูหิ การเณหิ-เพราะเหตุ ๔ ประการ ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์และอนัตตาอย่างละ ๔ แต่ตรงนี้เป็น ๕ เห็นได้ว่า บท ทุกฺขโต นี้เกินแน่ เพราะไม่เข้าลักษณะเป็นคำแก้ด้วย

[ซอย ๑๐๐ ปี เป็น ๓ ส่วน]

ความตกไปแห่งรูปอันเติบขึ้น คือเจริญขึ้นด้วยอำนาจวัย ชื่อว่า วโยวุฑฒัตถคมะ ในคำนั้น ความว่ายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยอำนาจวโยวุฑฒัตถคมะนั้น ยกอย่างไร ? คือพระโยคาวจรนั้นตัดตอนร้อยปีนั้นแหละออกด้วยวัย ๓ คือ ด้วยปฐมวัย ด้วยมัชฌิมวัย ด้วยปัจฉิมวัย ใน ๓ วัยนั้น ๓๓ ปีแรก จัดเป็นปฐมวัน ๓๔ ปี ถัดไป จัดเป็นมัชฌิมวัย ต่อนั้น ๓๓ ปี จัดเป็นปัจฉิมวัย ครั้นตัดตอนด้วยวัย ๓ นี้อย่างนี้แล้ว ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ (ด้วยมนสิการ) ว่า "รูปที่เป็นไปในปฐมวัย ก็ดับไปในปฐมวัยนั่นเอง ไม่ถึงมัชฌิมวัน เหตุนั้น รูปที่เป็นไปในปฐมวัยนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็ชื่อว่าเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็ชื่อว่าเป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัยเล่า ก็ดับไปในมัชฌิมวัยนั่นเอง ไม่ถึงปัจฉิมวัย เหตุนั้น แม้รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัยนั้นก็ชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ถึงรูปที่เป็นไป ๓๓ ปี ในปัจฉิมวัย อันจะมีความสามารถ (เป็น) ไปต่อแต่มรณะก็หามีไม่ เหตุนั้น แม้รูปที่เป็นไปในปัจฉิมวัยนั้นก็ชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา" ดังนี้

[ซอย ๑๐๐ ปี เป็น ๑๐ ส่วน]

พระโยคาวจร ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยวโยวุฑฒัตถมะด้วยอำนาจวัยมีปฐมวันเป็นต้นอย่างนี้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยวโยวุฑฒัตถคมะ ด้วยอำนาจทสกะ ๑๐ เหล่านี้อีก คือ

มันททสกะ ๑๐ ปีแห่งเด็กอ่อน

ขิฑฑาทสกะ ๑๐ ปีแห่งการเล่น

วัณณทสกะ ๑๐ ปีแห่งผิวพรรณ

พลทสกะ ๑๐ ปีแห่งกำลัง

ปัญญาทสกะ ๑๐ ปีแห่งปัญญา

หานิทสกะ ๑๐ ปีแห่งความเสื่อม

ปัพภารทสกะ ๑๐ ปีแห่งความค้อม

วังกทสกะ ๑๐ ปีแห่งความค่อม

โมมูหทสกะ ๑๐ ปีแห่งความหลงลืม

สยนทสกะ ๑๐ ปีแห่งความนอน

[ขยายความ]

ในทสกะเหล่านั้น ๑๐ เป็นแรกของบุคคลผู้มีชีวิตอยู่ ๑๐๐ ปี ชื่อว่ามันททสกะก่อน ด้วยว่าในตอนนั้น บุคคลนั้นยังเป็นเด็กอ่อนซุกซนอยู่ ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อขิฑฑาทสกะ ด้วยในตอนนั้นเขามากไปด้วยความยินดีในการเล่น ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อวัณณทสกะ ด้วยในตอนนั้น ส่วนผิวพรรณของเขาย่อมถึงความไพบูลย์ ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อพลทสกะ ด้วยในตอนนั้น กำลังและเรี่ยวแรงของเขา ย่อมถึงความเต็มเปี่ยม ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อปัญญาทสกะ ด้วยตอนนั้นปัญญาของเขาย่อมมั่นคงดี ได้ยินว่าปัญญาแม้นิดหน่อยของคนที่โดยปกติเป็นคนโง่ ก็เกิดขึ้นได้ในกาลนั้นเหมือนกัน ๑ ปีต่อนั้นไป ชื่อหานิทสกะ ด้วยในตอนนั้น

ความยินดีในการเล่น ผิวพรรณ กำลัง และปัญญาของเขา ย่อมเสื่อมถอยไป ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อปัพภารทสกะ ด้วยในตอนนั้นร่างกายของเขาย่อมค้อมไปข้างหน้า ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อวังกทสกะ ด้วยในตอนนั้นร่างกายของเขาย่อมค่อมลงดุจหางไถ ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อโมมูหทสกะ ด้วยในตอนนั้นเขาเป็นคนมักหลงลืม ย่อมลืมการที่ทำ ๆ แล้ว ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อสยนทสกะ ด้วยคนมีอายุถึง ๑๐๐ ปีก็มากไปด้วยการนอนนั่นแล

พระโยคีผู้นี้ ย่อมไตร่ตรองเพื่อยกขึ้นไตรสู่ไตรลักษณ์โดยวโตวุฑฒัตถคมะด้วยอำนาจทสกะเหล่านั้นในรูปนั้นว่า ดังนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในทสกะแรกย่อมดับไปในทสกะแรกนั้นเอง ไม่ถึงทสกะที่ ๒ เหตุนั้น รูปที่เป็นไปในทสกะแรกนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา รูปอันเป็นไปในทสกะที่ ๒ ฯลฯ รูปอันเป็นในทสกะที่ ๙ ก็ดับไปในทสกะที่ ๙ นั่นเอง ไม่ถึงทสกะที่ ๑๐ ... รูปอันเป็นไปในทสกะที่ ๑๐ ก็ดับไปในทสกะที่ ๑๐ นั้นเอง ไม่ถึงภพใหม่ เหตุนั้น แม้รูปที่เป็นไปในทสกะที่ ๑๐ นั้นก็ชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา" เธอย่อมยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ดังกล่าวมาฉะนี้

[ซอย ๑๐๐ ปี เป็น ๒๐ ส่วน]

พระโยคีนั้น ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยวโยวุฑฒัตถคมะด้วยอำนาจทสกะ ๑๐ อย่างนี้แล้ว ทำ ๑๐๐ ปีนั้นแหละให้เป็น ๒๐ ส่วน โดยเกณฑ์ (ส่วนละ) ๕ ปี ๆ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยวโยวุฑฒัตถมะอีก ยกอย่างไร ? คือพระโยคีนั้นไตร่ตรองเห็นว่าดังนี้ว่า "รูปอันเป็นไป

ใน ๕ ปีแรก ก็ย่อมดับไปใน ๕ ปีแรกนั้นเอง ไปถึง ๕ ปีที่ ๒ เหตุนั้น รูปใน ๕ ปีแรกนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา รูปอันเป็นไปใน ๕ ปีที่ ๒ ก็ดับไปใน ๕ ปีที่ ๒ นั้นเอง ไม่ถึง ๕ ปีที่ ๓ ฯลฯ รูปอันเป็นไปใน ๕ ปีที่ ๑๙ ก็ดับไปใน ๕ ปีที่ ๑๙ นั้นเอง ไม่ถึง ๕ ปีที่ ๒๐ รูปอันเป็นไปในปีที่ ๒๐ อันจะสามารถ (เป็น) ไปต่อแต่มรณะก็หารมีไม่ เหตุนั้น แม้รูปอันเป็นไป ๕ ปีที่ ๒๐ นั้น ก็ชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ซอย ๑๐๐ ปี เป็น ๒๕-๓๓-๕๐-๑๐๐ส่วน]

ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยวโยวุฑฒัตถคมะ ด้วยเกณฑ์ส่วน ๒๐ อย่างนี้แล้ว ทำ (๑๐๐ ปี) ให้เป็น ๒๕ ส่วน ยกขึ้นด้วยเกณฑ์ (ส่วนละ) ๔ ปี ๆ นัยเดียวกันนั้น ทำให้เป็น ๓๓ ส่วน ด้วยเกณฑ์ (ส่วนละ) ๓ ปี ๆ แล้วทำให้เป็น ๕๐ ส่วน ด้วยเกณฑ์ (ส่วนละ) ๒ ปี ๆ แล้วทำให้เป็น ๑๐๐ ส่วน ด้วยเกณฑ์ (ส่วนละ) ๑ ปี ๆ

[ซอยปี ๑ ให้เป็น ๓ ส่วน]

แต่นั้นทำปี ๑ ๆ ให้เป็น ๓ ส่วน ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโยวุฑฒัตถคมรูปนั้น ด้วยเกณฑ์ฤดู ๓ คือ ฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดูร้อน ที่ละฤดู ยกขึ้นอย่างไร ? คือ พระโยคีนั้นไตร่ตรองเห็นดังนี้ว่า "รูปอันเป็นไป ๔ เดือนในฤดูฝน ก็ดับไปแล้วในฤดูฝนนั้นเอง ไม่ถึงฤดูหนาว รูปอันเป็นไป (๔ เดือน) ในฤดูหนาว ก็ดับไปแล้วในฤดูหนาวนั้นเอง ไม่ถึงฤดูร้อน รูปอันเป็นไป (๔ เดือน) ในฤดูร้อน

ก็ดับไปแล้วในฤดูร้อนนั้นเอง ไม่ถึงฤดูฝนอีก เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ซอยปี ๑ ให้เป็น ๖ ส่วน]

ครั้นยกขึ้น (โดยซอยปีเป็น ๓ ส่วน) อย่างนี้แล้ว ทำปี ๑ ให้เป็น ๖ ส่วนอีก ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโยวุฑฒัตถคมรูปนั้นดังนี้ว่า "รูปอันเป็นไป ๒ เดือนในฤดูวัสสานะ ก็ดับไปในฤดูวัสสานะนั้นเอง ไม่ถึงฤดูสรทะ (สารท) รูปอันเป็นไป (๒ เดือน) ในฤดูสรทะ ก็ดับไปฤดูเหมันตะ ก็ดับไปในฤดูเหมันตะนั้นเอง ไม่ถึงฤดูสิสิระ รูปอันเป็นไป (๒ เดือน) ในฤดูสิสิระ ก็ดับไปในฤดูสิสิระนั้นเอง ไม่ถึงฤดูวัสสันตะ รูปอันเป็นไป (๒ เดือน) ในฤดูวัสสันตะ ก็ดับไปในฤดูวัสสัตะนั้นเอง ไม่ถึงฤดูคิมหะ รูปอันเป็นไป (๒ เดือน) ในฤดูคิมหะ ก็ดับไปในฤดูคิมหะนั้นเอง ไม่ถึงฤดูวัสสานะอีก* เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

* ฤดู ๖ นี้ มหาฎีกาช่วยแบ่งเดือนไว้ให้ทราบดังนี้ ฤดูวัสสานะ (ฝน) ได้แก่เดือนสาวนะ (สิงหาคม) และเดือนโปฏฐปทะ (กันยายน) ฤดูสรทะ (ใบไม้ร่วง) ได้แก่เดือนอัสสยุชะ (ตุลาคม) และเดือนกัตติกะ (พฤศจิกายน) ฤดูเหมันตะ (หิมะตก) ได้แก่เดือนมิคสิระ (ธันวาคม) และเดือนปุสสะ (มกราคม) ฤดูสิสิระ (หนาว) ได้แก่เดือนจิตระ (เมษายน) และเดือนผัคคุณะ (มีนาคม) ฤดูวัสสันตะ (ใบไม้ผลิ) ได้แก่เดือนจิตระ (เมษายน) และเดือนเวสาขะ (พฤษภาคม) ฤดูคิมหะ (ร้อน) ได้แก่เดือนเชฏฐะ (มิถุนายน) และเดือนอาสาฬหะ (กรกฎาคม)

[ซอยเดือน ๑ เป็น ๒ ส่วน]

ครั้นยกขึ้น (โดยซอยปี ๑ เป็น ๖ ส่วน) อย่างนี้แล้ว แต่นั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยเกณฑ์ (แบ่งเดือน ๑ เป็น) ข้างแรมข้างขึ้น[๑]ว่า "รูปอันเป็นไปในข้างแรม ก็ดับไปในข้างแรมนั้นเอง ไม่ถึงข้างขึ้น รูปอันเป็นไปในข้างขึ้น ก็ดับไปในข้างขึ้นนั้นเอง ไม่ถึงข้างแรม เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ซอยวัน ๑ เป็น ๒ ส่วน]

แต่นั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยเกณฑ์ (แบ่งวัน ๑ เป็น) กลางคืนกลางวัน[๒]ว่า "รูปอันเป็นไปในกลางคือ ก็ดับไปในกลางคืนนั่นเอง ไม่ถึงกลางวัน รูปอันเป็นไปในกลางวันเล่า ก็ดับไปในกลางวันนั้นเอง ไม่ถึงกลางคืน เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ซอยวัน ๑ เป็น ๖ ส่วน]

แต่นั้น ทำคืนและวันนั้นแหละให้เป็น ๖ ส่วน โดยเกณฑ์ส่วนของวันมีตอนเช้าเป็นต้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ว่า "รูปอันเป็นไปในตอนเช้า ก็ย่อมดับไปในตอนเช้านั้นเอง ไม่ถึงตอนกลางวัน รูปอันเป็นไปในตอนกลางวัน ก็ดับไปในตอนกลางวันนั้นเอง ไม่ถึงตอนเย็น รูปอันเป็นไปในยามเย็น ก็ดับไปในตอนเย็นนั้นเอง ไม่ถึงยามต้น รูปอันเป็นไปในยามต้น ก็ดับไปในยามต้นนั้นเอง ไม่ถึงยามกลาง รูปอันเป็นไปในยามกลาง ก็ดับไปในยามกลางนั้นเอง ไม่ถึงยามปลาย

๑-๒. ท่านนับข้างแรมเป็นต้น และนับกลางคืนเป็นต้นวัน

รูปอันเป็นไปในยามปลาย ก็ดับไปในยามปลายนั้นเอง ไม่ถึงตอนเช้าอีก เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ซอยโดยอาการ ๖ แห่งรูป]

ครั้นยกขึ้น (โดยแบ่งวันเป็น ๖ ส่วน) อย่างนี้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยเกณฑ์ (อาการ ๖ คือ) ก้าว ถอย แล เหลียว คู้ เหยียด อีกว่า "รูปอันเป็นไปในตอนก้าว ก็ดับไปในตอนก้าวนั้นเอง ไม่ถึงตอนถอย รูปอันเป็นไปในตอนถอย ก็ดับไปในตอนถอยนั้นเอง ไม่ถึงตอนแล รูปอันเป็นไปในตอนเหลียว ก็ดับไปในตอนแลนั้นเอง ไม่ถึงตอนเหลียว รูปอันเป็นไปในตอนเหลียว ก็ดับไปในตอนเหลียวนั้นเอง ไม่ถึงตอนคู้ รูปอันเป็นไปในตอนคู้ ก็ดับไปในตอนคู้นั้นเอง ไม่ถึงตอนเหยียด* เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ซอยก้าวเท้า ๑ เป็น ๖ ส่วน]

แต่นั้นทำก้าวเท้าครั้ง ๑ ให้เป็น ๖ ส่วน โดยเกณฑ์ (แบ่งท่าเป็น ๖ ส่วน คือ) ยก ย่าง ย้าย หย่อน ยัน ใน ๖ ส่วนนั้น ยกเท้าขึ้นจากพื้น เรียกว่ายก นำเท้าไปข้างหน้า เรียกว่าย่าง เห็นตอหนาม งู เป็นต้นอะไร ๆ เข้าแล้วย้ายเท้าไปข้างนั้นข้างนี้ เรียกว่าย้าย ลดเท้าลงเบื้องล่าง เรียกว่าหย่อน วางเท้าลงที่พื้นดิน เรียกว่าเหยียบ กดเท้ากับดินในเวลายกเท้าอีก (ข้างหนึ่ง) เรียกว่ายัน

ใน ๖ ส่วนนั้นในส่วนยก (เท้า) ธาตุ ๒ คือ ปฐวีธาตุ อาโป-

* อาการ ๖ นี้ แยกได้เป็น ๓ คู่ ดูไม่เนื่องกัน ท่านจับมาเข้าแถวกล่าวความให้เนื่องกัน ฟังไม่ค่อยสนิทนัก

ธาตุ มีประมาณต่ำ (คือ) อ่อน (กว่าปกติ) ธาตุ ๒ นอกนี้ (คือเตโชธาตุ วาโยธาตุ) มีประมาณยิ่ง (คือ) แรง (กว่าปกติ) ในส่วนย่างและส่วนย้ายก็อย่างนั้น ในส่วนหย่อน ธาตุ ๒ คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณต่ำ (คือ) อ่อน (กว่าปกติ) ธาตุ ๒ นอกนี้ (คือปฐวีธาตุ อาโปธาตุ) มีประมาณยิ่ง (คือ) แรง (กว่าปกติ) ในส่วนเหยียบและส่วนยันก็อย่างนั้น *

ครั้นทำเป็น ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว จึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโยวุฑฒัตถคมรูปนั้นตามเกณฑ์ส่วนทั้ง ๖ นั้น ยกขึ้นอย่างไร ? คือ พระโยคีนั้นไตร่ตรองเห็นดังนี้ว่า "ธาตุทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนยกอันใดก็ดี อุปาทายรูปแห่งธาตุเหล่านั้นอันใดก็ดี ธรรมทั้งปวงนั้นก็ย่อมดับไปในส่วนยกนี้เอง ไม่ถึงส่วนย่าง เหตุนั้น ธรรมทั้งปวงนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา อย่างเดียวกันนั้น ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนย่าง ก็ดับไปในส่วนย่างนี้เอง ไม่ถึงส่วนย้าย ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนย้าย ก็ดับไปในส่วนย้ายนี้เอง ไม่ถึงส่วนหย่อน ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนหย่อน ก็ดับไปในส่วนหย่อนนี้เอง ไม่ถึงส่วนเหยียบ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนเหยียบ ก็ดับไปในส่วนเหยียบนี้เอง ไม่ถึงส่วนยัน สังขารทั้งหลายอันเกิดขึ้นใน

* ตามนัยมหาฎีกา ดูเหมือนจะอธิบายว่า ปฐวีธาตุและอาโปรธาตุมีสภาวะหนัก ส่วนเตโชธาตและวาโยธาตุมีสภาวะเบา เมื่อจะยกย่างย้ายเท้า ต้องการความเบาจึงจะยกย่างย้ายได้คล่อง ธรรมดาจึงลดความหนักของปฐวีและอาโปลง และเพิ่มกำลังของเตโชวาโยขึ้น ตรงกันข้าม เมื่อจะหย่อนเหยียบยัน ต้องการความหนัก ธรรมดาจงลดความเบาของเตโชวาโยลง เพิ่มกำลังปฐวีอาโปขึ้น ให้หย่อนเหยียบยันลงได้

ส่วนนั้น ๆ ก็แตกไปในส่วนนั้น ๆเอง เป็นข้อ ๆ เป็นท่อน ๆ เป็นแดน ๆ ไม่ถึงส่วนนอกนี้ ๆ เหมือนเมล็ดงาทั้งหลาย* ที่ซัดลงในกระเบื้องอันร้อน แตกดังตฏะ ๆ (เป็นเมล็ด ๆ) ดังนี้ เหตุนั้นสังขารทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะไม่เที่ยงจึงชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์จึงชื่อว่าเป็นอนัตตา"

[อุปมาความสุขุมแห่งรูปสัมมสนะ]

เมื่อพระโยคีนั้น เห็นแจ้งสังขารทั้งหลายเป็นข้อ ๆ ไปอยู่อย่างนี้ รูปสัมมสนะย่อมสุขุมเข้า ก็แลในความสุขุมแห่งรูปสัมมสนะนั้น มีความอุปมา (ดังต่อไป) นี้

ต่างว่าชาวบ้านปลายแดนคนหนึ่ง ผู้ทำความคุ้นเคยแต่ในคบไฟ มีคบไม้และคบหญ้าเป็นต้น ไม่เคยเห็นตะเกียง มาพระนครเห็นตะเกียงส่องแสงอยู่ในย่างตลาด จึงถามบุรุษผู้หนึ่งว่า "ผู้เจริญ นั่นเรียกอะไร น่าชอบใจ (ออก) อย่างนั้น" บุรุษคนนั้นกล่าวกะเขาผู้นั้นว่า "น่าชอบใจอะไรในมัน นั่นเรียกว่าประทีป เพราะสิ้นน้ำมันและเพราะสิ้นไส้ด้วย แม้ทางไปของมันก็จักไม่ปรากฏดอก"

บุรุษอื่น (อีกคนหนึ่ง) กล่าวกะเขาอย่างนี้ว่า "ความไม่ปรากฏแห่งดวงประทีปเพราะสิ้นน้ำมันและไส้นี่ยังเป็นการหยาบ อันที่จริงเปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ ๆ ของไส้ที่กำลังไหม้อยู่โดยลำดับนี้ ไม่

* ติล โดยมากเป็นนปุํสกลิงค์ แต่ในที่นี้รูปเป็นลิงค์อื่น กิริยา ตฏตฏายนฺตา มหาฎีกาแก้เป็น ... ยนฺตี เป็นอิตถีลิงค์

ถึงที่ส่วนนอกนี้ ๆ ดอก "

บุรุษอื่น (อีกคนหนึ่ง) กล่าวกะเขาอย่างนี้ว่า "แม้ความดับไปแห่งเปลวไฟในส่วนที่ ๓ ๆ ของไส้นี้ก็ยังเป็นการหยาบ อันที่แท้เปลวไฟจักดับไปในระหว่างที่องคุลี ๑ ๆ (แต่ละองคุลี) ของไส้นี่ ไม่ถึงที่องคุลีนอกนี้ ๆ ดอก...จักดับไปในระหว่างที่ครึ่งองคุลี ๆ (แต่ละครึ่งองคุลี) ของไส้นี่ ไม่ถึงที่เครื่ององคุลีนอกนี้ ๆ ดอก...จักดับไปในเส้นด้ายแต่ละเส้นของไส้นี่ ไม่ถึงด้านเส้นนอกนี้ ๆ ดอก...จักดับไปในใยด้ายแต่ละเส้นของไส้นี่ ไม่ถึงใยนอกนี้ ๆ ดอก[๑] แต่พ้นใยด้านไปใคร ๆ ก็ไม่อาจแต่งเปลวไฟ (ให้ปรากฏ) ได้"[๒]

[เปรียบเทียบความแห่งอุปมาอุปไมย]

ในข้ออุปมานั้นพึงทราบว่า การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดด้วย ๑๐๐ ปี โดยอาทานะแลนิกเขปนะ แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนแรก) ว่า "เพราะสิ้นน้ำมันและเพราะสิ้นไส้ด้วย แม้ทางไปของประทีปก็จักไม่ปรากฏ"

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโยวุฑฒัตถคมรูปที่กำหนดตัดด้วยส่วน

๑. อํสุ-ใย คือเส้นฝอย ๆ ที่รวมเข้าเป็นเส้นด้าย

๒. ข้ออุปมานี้ เป็นการหักความว่าเอาให้ได้อย่างที่ต้องการจะว่า ไม่คำนึงถึงตัวคนในท้องเรื่องที่สมมติขึ้น ก็คนปลายแดนโง่ ๆ แม้แต่ตะเกียงก็ไม่เคยเห็น เรื่องไส้เรื่องน้ำมันก็ไม่รู้ทั้งนั้น แต่งให้มาพบพวกนักปราชญ์ปรมัตถ์อธิบายเรื่องตะเกียงเสียลึกซึ้งอย่างนั้น แกก็กลายเป็นความฟังปี่ไปเท่านั้นเอง ถ้ายกเองคนปลายแดนออกเสีย สมมติคนที่พอจะฟังปี่เป็นขึ้นแทนก็จะฟังได้ดี

ที่ ๓ ๆ แห่ง ๑๐๐ ปี ของพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๒) ว่า "เปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ ๆ ของไส้ ไม่ถึงที่ส่วนนอกนี้ ๆ เลย "

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดด้วย ๑๐ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๓) ว่า "เปลวไปจักดับไปในระหว่างที่องคุลี ๑ ๆ (แต่ละองคุลีของไส้) ไม่ถึงที่องคุลีนอกนี้ ๆ เลย "

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดด้วย ๔ เดือน ๒ เดือน โดยแบ่งปี ๑ เป็น ๓ ส่วน และ ๖ ส่วน โดยเกณฑ์ฤดู ๑ ๆ แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๔) ว่า "เปลวไปจักดับไปในระหว่างที่ครึ่งองคุลี ๆ (แต่ละครึ่งองคุลีของไส้) ไม่ถึงที่ครึ่งองคุลีนอกนี้ ๆ เลย

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดโดยเกณฑ์ข้างแรมขึ้น และโดยเกณฑ์กลางคืนกลางวัน และโดยเกณฑ์ส่วนของวันมีตอนเช้าเป็นต้น โดยทำคืนและวัน ๑ ให้เป็น ๖ ส่วน แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๕) ว่า "เปลวไฟจักดับไปในเส้นด้ายแต่ละเส้น (ของไส้) ไม่ถึงด้านเส้นนอกนี้ ๆ เลย"

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดโดยเกณฑ์อาการ ๖ มีอาการก้าวเป็นต้น และโดยเกณฑ์ส่วนท่า ๖ มียกเท้าเป็นต้น แต่ละส่วนแห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๖) ว่า "เปลวไปจักดับไปในใยด้ายแต่ละใน (ของไส้) ไม่ถึงใยนอกนี้ ๆ เลย"

[มนสิการโดยเกณฑ์สมุฏฐาน ๔]

พระโยคีนั้น ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโยวุฒิตถรูปโดยอาการต่าง ๆ อย่างนี้แล้ว กระจายรูปนั้นแหละออก ทำให้เป็น ๔ ส่วนโดยเกณฑ์สมุฏฐาย ๔ มีอาหารมยรูป (รูปที่เกิดด้วยอาหาร) เป็นต้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในแต่ละส่วนอีก

[มนสิการอาหารมยรูป]

ในรูป ๔ ส่วนนั้น อาหารมยรูป ย่อมปรากฏแก่พระโยคีนั้นด้วยอำนาจจอดและอิ่ม จริงอยู่ รูปที่ตั้งขึ้นในคราวอด ย่อมเป็นรูปห่อเหี่ยวอิดโรยผิวพรรษคล้ำเสียทรวดทรงไป ราวกะตอไฟไหม้ และราวกะกาซุกอยู่ในตะกร้าถ่าน* รูปที่ตั้งขึ้นในคราวอิ่ม ย่อมเป็นรูปอิ่มเต็มอ่อนละมุนมีผัสสะ (คือน่าจับต้อง)

พระโยคีนั้นกำหนดเอาอาหารมยรูปนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่าวงนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในคราวอวด ย่อมดับไปในคราวอดนี่เองไม่ถึงคราวอิ่ม รูปอันตั้งขึ้นในคราวอิ่มเล่า ก็ดับไปในคราวอิ่มนี่เองไม่ถึงคราววอด เหตุนั้น แม้อาหารมยรูปนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[มนสิการอุตุมยรูป]

อุตุมยรูป (รูปที่เกิดด้วยฤดู) ย่อมปรากฏด้วยอำนาจเย็นและร้อน จริงอยู่ รูปที่ตั้งขึ้นในความร้อน ย่อมเป็นรูปเกรียมระโหยผิวพรรณคล้ำไป รูปที่ตั้งขึ้นด้วยฤดูอันเย็น (สบาย) ย่อมเป็นรูป

* อุปมานี้ใช้ได้สำหรับคนผิวคล้ำ เช่นชาวลังกาเท่านั้น (?)

อิ่มเต็มละมุน

พระโยคีนั้นกำหนดเอาอุตุมนรูปนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในคาวก็ดับไปในคราวร้อนนี้เอง ไม่ถึงคราวเย็น รูปอันเป็นไปในคราวเย็นก็ดับไปในคราวเย็นนี้เอง ไม่ถึงคราวร้อน เหตุนั้น อุตุมยรูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[มนสิการกัมมชรูป]

กัมมชรูป (รูปเกิดด้วยกรรม) ย่อมปรากฏด้วยอำนาจอายตน* ทวาร (ทวารคืออายตนะ)* จริงอยู่ ในจักขุทวาร มีกัมมชรูป ๓๐ โดยเป็นจักขุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐) อนึ่งรูปอุดหนุรกัมมชรูปเหล่านั้นมีฤดูจิตและอาหารเป็นสมุฏฐาน (อีก) ๒๔ ดังนั้นจึงเป็นรูป ๕๔ ในโสตทวาร ฆานทวารและชิวหาทวารก็อย่างนั้น ในกายทวารมีรูป ๕๔ โดยเป็นกายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และโดยเป็นรูปอุดหนุนมีอุตุสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔) ในมโนทวาร มีรูป ๕๔ เหมือนกัน โดยเป็นหทยวัตถุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และโดยเป็นรูปอุดหนุนมีอุตุ-สมุฏฐานรูปเป็นต้น (อีก ๒๔)

พระโยคีนั้นกำหนดเอารูปนั้นทั้งหมด ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในจักขุทวาร ก็ดับไปในจักขุทวารนี้เอง ไม่ถึงโสตทวาร รูปอันเป็นไปในโสตทวาร ก็ดับไปในโสตทวารนี้เอง ไม่

* มหาฎีกาว่า ท่านเรียงคำอายตนะควบไว้ด้วยว่า อายตนทวาร เพื่อมิให้เข้าใจเขวไปเป็นกรรมทวาร (คือ กาย วจี มโน)

ถึงฆานทวาร รูปอันเป็นไปในฆานทวาร ก็ดับไปในฆานทวารนี้เอง ไม่ถึงชิวหารทวาร รูปอันเป็นไปในชิวหาทวาร ก็ดับไปในชิวหาทวารนี้เอง ไม่ถึงกายทวาร รูปอันเป็นไปในกายทวาร ก็ดับไปในกายทวารนี้เอง ไม่ถึงมโนทวาร เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[มนสิการจิตตสมุฏฐานรูป]

รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏด้วยอำนาจคราวดีใจเสียใจจริงอยู่ รูปที่เกิดขึ้นในคราวดีใจ ย่อมเป็นรูปละมุนละม่อม เอิบอิ่มมีผัสสะ รูปที่เกิดขึ้นในคราวเสียใจ ย่อมเป็นรูปเหี่ยวแห้งระโหยผิวพรรณเผือดไป

พระโยคีนั้นกำหนดเอาจิตตสมุฏฐานรูปนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในคราวดีใจ ก็ดับไปในคราวดีใจนี้เอง ไม่ (อยู่ไป) ถึงคราวเสียใจ รูปอันเป็นไปในคราวเสียใจก็ดับไปในคราวเสียใจนี้เอง ไม่ (อยู่ไป) ถึงคราวดีใจ เหตุนั้นแม้จิตตสมุฏฐานรูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

เมื่อพระโยคีนั้นกำหนดเอารูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้อยู่ เนื้อความ (ต่อไป) นี้ย่อมจะปรากฏขึ้นว่า

"ชีวิต อัตภาพ และสุลทุกข์ทั้งมวล* ประกอบ

(คือผูก) ไว้กับจิตดวงเดียว ขณะ (แห่งชีวิต)

* เกวลา นี้ มหาฎีกาแก้ไว้ว่า "อตฺตนา นิจฺจภาเวน วา อโวมิสฺสา-ไม่เจือปนกับอัตตาหรือกับความเที่ยง " ดังนี้ ก็คือให้แปลเกวลาว่า "ล้วน ๆ" นั่นเอง

เป็นต้นนั้น) ย่อมเป็นไปพลัน (คือชั่วขณะจิตหนึ่ง) แม้เทวดาเหล่าที่ (มีอายุยิน) ตั้งอยู่ได้ตลอด ๘๔,๐๐๐* กัป ก็ใช่ว่าปลง (ชีวิตเป็นต้น) ไว้กับจิต ๒ ดวงตั้งอยู่หามิได้

ขันธ์เหล่าใดที่ดับแล้ว ของสัตว์ที่ตายหรือของสัตว์ที่ยังตั้งอยู่ในปวัติกาลนี้ก็ตาม ขันธ์เหล่านั้นก็เหมือนกันหมด (คือดับ) ไปไม่ต่อกัน

ขันธ์ทั้งหลายที่ (เป็นปัจจุบัน) ดับๆ อยู่ในระหว่างแห่งขันธ์ (อดีต) ที่ดับ ๆ มาแล้วไม่ขาดระยะ และขันธ์ที่ (จัก) ดับในอนาคต หามีความต่างกันในเพราะลักษณะ (ที่ดับ) ไม่

เพราะจิตไม่เกิดสัตวโลกก็ชื่อว่าไม่เกิด เพราะจิตเกิดขึ้นจำเพาะหน้า สัตวโลกก็ชื่อว่าเป็นอยู่ เพราะความแตกดับแห่งจิต สัตวโลกก็ชื่อว่าตาย (นี่) เป็นบัญญัติทางปรมัตถ์

สังขารธรรมทั้งหลายที่แตกดับแล้ว ก็มิได้ไปเก็บไว้ (ที่ไหน) กอง (สังขารสำหรับที่จะเกิด) ในอนาคตก็หามีไม่ สังขารทั้งหลายเหล่าใดที่เกิดแล้วตั้งอยู่เล่า สังขารเหล่านั้นก็อุปมาดังเมล็ดพรรณผักกาด (ที่คนวางลง) บนปลายเข็ม (พอ

* จุลิลสิติ แปลว่า ๘๔ จุลฺล เป็นสังขยา เท่ากับ จตุ

ถูกปลายเข็มก็ตกไปพลัน)

อนึ่ง เมื่อ (สังขาร) ธรรมทั้งหลายเกิดแล้ว ความแตกดับก็รุมล้อมธรรมเหล่านั้นไว้ มันจึงมีความแตกทำลายเป็นธรรมดา (ในตัวมัน) ไม่ปนกันธรรมก่อน ๆ

มันมาโดยไม่เห็น แตกดับแล้วก็ถึงซึ่งความไม่เห็น มันเกิดขึ้นและเสื่อมสิ้นไป ดังความเกิดขึ้นแห่งสายฟ้าในอากาศ ฉะนั้น"

[ธรรมดารูป]

พระโยคีนั้นครั้นยกขึ้นสู้ไตรลักษณ์ในรูปทั้งหลาย มีอาหารมยรูปเป็นต้นอย่างนี้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในธรรมดารูปอีก

รูปอันเกิดขึ้นจำเดิมแต่วิวัฏกัปต่างชนิดเช่น เหล็ก โลหะ (ทองแดง) ดีบุก ตะกั่ว ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังข์ ศิลา (หินสี) ประพาฬ ทับทิม แก้วลาย แผ่นดิน หิน ภูเขา หญ้า ไม้ต้น ไม้เถา อันเป็นรูปภายนอก ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่าธรรมดา-รูป

ธรรมดารูปนั้น ย่อมปรากฏแก่พระโยคีนั้น โดย (ตัวอย่าง) ยอดต้นอโศกเป็นต้น* อันยอดอโศก (นั้น) แรกทีเดียวก็เป็น (ปุ่ม)

* องฺกุร ในที่นี้ ถ้าแปลว่า หน่อ ความเข้าใจของเราก็พุ่งไปว่า มันแตกขึ้นจากเง่า จากโคน ต่อไปก็เป็นลำต้น แต่ความที่ท่านกล่าวนี้ ไม่มีอะไรแสดงว่า แตกเป็นลำต้น ว่าแต่เรื่องแตกเป็นใบจนตลอด ด้วยเหตุนี้ จึงแปล องฺกุร ตรงนี้ว่า "ยอด" จะได้เข้ากับความภาษาเราว่า "แตกยอดแล้วก็แตกใบ"

แดงเรื่อ ๆ แต่นั้นล่วงไป ๒-๓ วัน ก็แดงเข้มขึ้น ล่วงไป ๒-๓ วันอีก แดงจางลง ต่อนั้น (เป็นใบอ่อน) มีสีดังใบอ่อนแรกผลิ (ของไม้อื่น ๆ มีมะม่วงเป็นต้น) ต่อไปมีสีเป็นใบอ่อนที่แก่จัดขึ้น ต่อไปเป็นใบสีเขียวอ่อน แล้วเป็นสีเขียวแก่ ตั้งแต่กาลที่เป็นใบสีเขียวแก่นั้นไป มันทำความสืบต่อแห่งรูป (ใบของมัน) ที่เสมอกัน (คือรูปเดิมนั้น) ให้สืบเนื่องไป (ไม่เปลี่ยนสี) โดยกาลประมาณปีหนึ่ง จึงเป็นในเหลือง ร่วงจากขั้วหล่นไป

พระโยคีนั้น กำหนดถือเอาใบอโศกนั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในธรรมดารูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสีแดงเรื่อ ๆ ย่อมดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันมีสีแดงเข้มเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสีแดงเข้มก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันมีสีแดงจางลงเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสีแดงจางลงก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันมีสีดังใบอ่อยแรกผลิเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสีดังใบอ่อนแรกผลิก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันมีสีเป็นใบอ่อนที่แก่จัดขึ้นเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสีเป็นใบอ่อนที่แก่จัดขึ้นก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันเป็นใบสีเขียวอ่อนเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันเป็นใบสีเขียวอ่อนก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันเป็นใบสีเขียวแก่เลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันเป็นในสีเขียวแก่ก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันเป็นใบเหลืองเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันเป็นในเหลืองก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันร่วงจากขั้วหล่นไปเลย เหตุนั้น มันจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา" ดังนี้แล้ว พิจารณา

ธรรมดารูปทั้งปวงโดยนัย (ดังกล่าวในใบอโศก) นี้

พระโยคีพิจารณาสังขารทั้งหลาย ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ทางรูปสัตตกะ ดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[อรูปสัตตกะ]

ส่วนข้อในที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ทางอรูปสัตตกะ" ดังนี้ (ต่อไป) นี้เป็นมาติกาในข้อนั้น คือ

กลาปโต	โดยเป็นกลาป
ยมกโต	โดยเป็นคู่
ขณิกโต	โดยเป็นขณะ
ปฏิปาฏิโต	โดยลำดับ
ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต	โดยเพิกทิฏฐิ
มานสมุคฺฆาฏนโต	โดยเพิกมานะ
นิกนฺติปริยาทานโต	โดยคุมความยินดีไว้ได้

[กลาปโต-โดยเป็นกลาป]

ใน ๗ ข้อนั้น ข้อว่า "กลาปโต-โดยเป็นกลาป" (พึงทราบอรรถาธิบายดังนี้) ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ (ชื่อว่ากลาป) พิจารณาโดยกลาปอย่างไร ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ อันเกิดขึ้นในสัมมสนะว่า "ผมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" นี่ใด และธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ อันเกิดขึ้นในสัมมสนะว่า "ขนทั้งหลาย ฯลฯ

มันในสมอง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" นี่ใด ธรรมทั้งปวงนั้น เสื่อมหายไปเป็นข้อ ๆ เป็นแดน ๆ ไม่ (อยู่ไป) ถึงข้อนอกนี้ ๆ ดัง เมล็ดงาทั้งหลายที่ซัดลงในกระเบื้องอันร้อน (แตก) ดังตฏะ ๆ (เป็น เมล็ด ๆ) อยู่ฉะนั้น เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" เพียงนี้เป็นนัยในวิสุทธิกถา

ส่วนในอริยาวังสกถากล่าวไว้ว่า "เมื่อพิจารณาจิตดวงที่เป็นไป (โดยพิจารณาเห็น) ว่ารูปในฐานะทั้ง ๗ ในรูปสัตตกะในหนหลังไม่ เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า จิตดวงก่อนนั้นก็ไม่ เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ดังนี้ ชื่อว่า พิจารณาโดยเป็นกลาป" คำที่กล่าวในอริยวังสกถานั้นถูกต้องกว่า เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า ทั้งหลายจักจำแนกแม้ข้อที่เหลือโดยนัยนั้นเหมือนกัน

[ยมกโต-โดยเป็นคู่]

ข้อว่า "ยมกโต-โดยเป็นคู่" ความว่า ภิกษุในพระธรรม วินัยนี้ พิจารณาอาทานนิกเขปรูปว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์อนัตตา แล้วซ้ำพิจารณาจิต (ดวงที่พิจารณารูป)นั้น ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า จิต (ที่พิจารณาก่อน) นั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา พิจาณา วโยวุฑฒัตถคมรูป... อาหารมยรูป... อุตุมยรูป)... กัมมชรูป... จิตต- สมุฏฐานรูป... ธรรมดารูป ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา แล้วซ้ำ พิจารณาจิต (ดวงที่พิจารณารูป) นั้นด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง ว่าจิต (ที่ พิจารณาก่อน) นั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ดังนี้ชื่อว่าพิจารณา

โดยเป็นคู่* (คือ ๒ ชั้น ?)

[ขณิกโต-โดยเป็นขณะ]

ข้อว่า "ขณิกโต...โดยเป็นขณะ" ความว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาอาทานนิกเขปรูปว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว พิจารณาจิตดวงแรก (ที่พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่าแม้จิตดวงแรกนั่น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓... พิจารณาจิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔... พิจารณาจิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่าแม้จิตดวงที่ ๒... จิตดวงที่ ๓... จิตดวงที่ ๔ นั่น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ภิกษุพิจารณาวโยวุฑฒัตถคมรูป... อาหารมยรูป... อุตุมยรูป.. กัมมชรูป... จิตตสมุฏฐานรูป... ธรรมดารูป ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว พิจารณาจิตดวงแรก (ที่พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒... พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓... พิจารณาจิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔... พิจารณาจิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่าแม้จิตดวงที่ ๑... จิตดวงที่ ๒... จิตดวงที่ ๓.... จิตดวงที่ ๔ นั่น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ภิกษุพิจารณาจิตทีละ ๔ ดวง ตั้งแต่จิตดวงที่กำหนดถือเอารูป (เป็นอารมณ์) ไป ดังกล่าวมาฉะนี้ ชื่อว่าพิจารณาโดยเป็นขณะ (คือพิจารณาจิต ๔ ขณะ หรือ ๔ ชั้น)

* มหาฎีกาอธิบายว่า เพราะพิจารณาปรารภรูปธรรม กับนามธรรม คือ จิต เป็นคู่ ๆ กัน

[ปฏิปาฏิโต-โดยลำดับ]

ข้อว่า "ปฏิปาฏิโต-โดยเป็นลำดับ" ความว่า ภิกษุพิจารณาอาทานนิกเขปรูปว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว พิจารณาจิตดวงแรก (ที่พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒... พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓... พิจารณาจิตดวงที่ ๓... ด้วยจิตดวงที่ ๔ ฯลฯ พิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๓... ด้วยจิตดวงแรก ฯลฯ จิตดวงที่ ๑๐ นั่น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา พิจารณาวโยวุฑฒัคถคมรูป... อาหารรมยรูป...อุตุมยรูป... กัมมชรูป... จิตตสมุฏฐานรูป... ธรรมดา-รูป ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว พิจารณาจิตดวงแรก (ที่พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒... พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓... ฯลฯ พิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่าแม้จิตดวงแรก ฯลฯ จิตดวงที่ ๑๐ นั่น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา พึงหมุนเวียน*พิจารณาไปตามลำดับวิปัสนา ดังนี้ตลอดทั้งวันก็ได้ แต่เพราะว่า เพียงพิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ (ไม่ว่า) รูปกรรมฐานก็ดี อรูปกรรมฐานก็ดี ก็เป็นอันคล่องแคล่ว (คือปรากฏชัดแล้ว) เหตุ

* วฏฺเฏยฺย ปาฐะมหาฎีกาแก้ความไว้ว่า สมฺภเวยฺย พิจารณาแล้วเห็นว่า วฏฺเฏยฺย ในที่นี้ แปลว่า "หมุนเวียน" ได้ความดีกว่าแปลว่า "ควร" เพราะกรรมฐานนี้ให้พิจารณาจิตเพียงดวงที่ ๑๐ เป็นวาระ ๑ เมื่อจะพิจารณาอีก ก็กลับตั้งต้นใหม่ โดยนัยนั้นเป็นวาระ ๆ ไป จึงว่า "หมุนเวียน" ถ้าดังนี้ ปาฐะมหาฎีกาที่พิมพ์ไว้ว่า "สมฺภเวยฺย" น่าจะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น "สมฺภเมยฺย" ซึ่งแปลว่า "หมุน" ก็คือให้ แปล วฏฺเฏยฺย ศัพท์นี้ว่า "หมุน" ไม่ใช่ "ควร" นั่นเอง

นั้น (ในอริยวังสกถา) ท่านจึงบอกไว้ว่า "พึงหยุดไว้ในจิตดวงที่ ๑๐ เท่านั้นเถิด"

พิจารณาดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าพิจารณาโดยลำดับ*

[ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต-โดยเพิกทิฏฐิ]

ฯ เป ฯ

ใน ๓ ข้อคือ ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต-โดยเพิกทิฏฐิ มานสมุคฺฆาฏนโต-โดยเพิกมานะ นิกนฺติปริยาทานโต-โดยคุมความยินดีไว้ได้ นี้ หามีนัยสำหรับพิจารณาคนละอย่างไม่ จริงอยู่ รูป (ที่กล่าว) ในหนหลังนั้นก็ดี อรูปที่กำหนดถือเอาในตอนนี้ก็ดีนั้นใด เมื่อดูรูปและอรูปนั่นไป ย่อมไม่เห็นสิ่งอื่นที่จะได้ชื่อว่าสัตว์ นอกเหนือไปจากรูปและอรูป ตั้งแต่ไม่เห็น (เป็น) สัตว์ไป สัตตสัญญาก็เป็นอันถอนได้ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดถือเอา (เป็น) สังขาร ด้วยจิตที่ถอนสัตตสัญญาได้แล้ว ทิฏฐิย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อทิฏฐิไม่เกิดขึ้น ทิฏฐิก็ชื่อว่าถูกเพิกไป เมื่อกำหนดถือเอา (เป็น) สังขาร ด้วยจิตที่เพิกทิฏฐิแล้ว มานะย่อมไม่เกิดขึ้น ครั้นมานะไม่เกิดขึ้น มานะก็ชื่อว่าถูกเพิกไป เมื่อกำหนดถือเอา (เป็น) สังขาร ด้วยจิตที่เพิกมานะแล้ว ตัณหาย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อตัณหาไม่เกิดขึ้น ความยินดีก็ชื่อว่าถูกคุมไว้ได้ แล เพียงนี้เป็นคำกล่าวไว้ในวิสุทธิกถา

* ยมกโต ขณิกโต ปฏิปาฏิโจ ๓ ข้อนี้ ฟังอธิบายก็เป็นความเดียวกัน คือจิตดวงแรกพิจารณารูป แล้วต่อไปจิตพิจารณาจิต ที่แปลกกันก็คือ ยมกโต พิจารณาเพียง ๒ ชั้น ขณิกโต พิจารณา ๔ ชั้น ปฏิปาฏิโต พิจารณา ๑๐ ชั้น เท่านั้นเอง

ส่วนในอริยวังสกถา ตั้งมาติกาว่า "ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏานโต มานสมุคฺฆา-ฏนโต นิกนฺติปริยาทานโต" แล้วแสดงนัย (ดัง) นี้

ก็แลเมื่อถือว่า "เราเห็นแจ้งอยู่ ความเห็นแจ้งของเรา " ดังนี้ ไม่ชื่อว่าเพิกทิฏฐิ แต่ถือว่า "สังขารทั้งหลายนั้นเองเห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายนั้นเองพิจารณา...วิเคราะห์ดู... จับดู... กำหนดแยกดูสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ จึงชื่อว่าเพิกทิฏฐิ เมื่อถือว่า "เราเห็นแจ้งอย่างดีเราเห็นแจ้งอย่างน่าพอใจ " ดังนี้ ไม่ชื่อว่าเพิกมานะ ต่อถือว่า "สังขารทั้งหลายนั่นเองเห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายนั้นเองพิจารณา... วิเคราะห์ดู... จับดู... กำหนดแยกดูสังขารทั้งหลาย" ดังนี้จึงชื่อว่าเพิกมานะ เมื่อพอใจวิปัสนาด้วยคิดว่า "เราสามารถเห็นแจ้งได้" ดังนี้ ไม่ชื่อว่าคุมความปรารถนาได้ ต่อถือว่า "สังขารทั้งหลายนั่นเองเห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายนั่นเองพิจารณา... วิเคราะห์ดู... จับดู ...กำหนดแยกดูสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ จึงชื่อว่าคุมความยินดีไว้ได้

เมื่อเห็นว่า "ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นอัตตาไซร้ จะถือเอาว่ามันเป็นอัตตา ก็ควรละ แต่ (นี้) มันไม่ใช่อัตตาเลย มาถือเอาว่าเป็นอัตตา เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงเป็นอนัตตา เพราะความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร) ไม่เที่ยง เพราะความหมายว่า มีแล้วก็ไม่มี เป็นทุกข์ เพราะความหมายว่าถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น " ดังนี้ ชื่อว่าเพิกทิฏฐิ เมื่อเห็นว่า "ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นของเที่ยงไซร้ จะถือเอาว่ามันเที่ยงก็ควรละ แต่ (นี่) มันไม่เที่ยงเลย มาถือเอาว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง

เพราะความหมายว่ามีแล้วก็ไม่มี เป็นทุกข์เพราะความหมายว่าถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น เป็นอนัตตา เพราะความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร)" ดังนี้ ชื่อว่าเพิกมานะ เมื่อเห็นว่า "ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นสุขไซร้ จะถือเอาว่ามันเป็นสุขก็ควรละ แต่ (นี่) มันเป็นทุกข์แท้ ๆ มาถือเอาว่าเป็นสุข เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งลายนั้นจึงเป็นทุกข์ เพราะความหมายว่าถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ไม่เที่ยง เพราะความหมายว่ามีแล้วก็ไม่มี เป็นอนัตตา เพราะความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร)" ดังนี้ ชื่อว่าคุมความยินดีไว้ได้

ชื่อว่าความเพิกทิฏฐิ ย่อมมีแก่พระโยคีผู้เห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่าความเพิกมานะ ย่อมมีแก่พระโยคีผู้เห็นสังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าความคุมความยินดีไว้ได้ ย่อมมีแก่พระโยคีผู้เห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์ดังกล่าวมาดังนี้ วิปัสนานี้จึงชื่อว่าตั้งอยู่ในที่ของตน ๆ แท้*

พระโยคีพิจารณาสังขารทั้งหลายยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ทางอรูปสัตตกะดังกล่าวมาฉะนี้

ก็แลด้วยภาวนานุโยคเพียงเท่านี้ รูปกรรมฐานก็ดี อรูปกรรมฐานก็ดี ของพระโยคีนั้น ย่อมเป็นอันคล่องแคล่วละ

[มหาวิปัสนา ๑๘]

พระโยคีผู้มีรูปกรรมฐานและอรูปกรรมฐานคล่องแคล่วอย่างนี้

* หมายความว่าอนิจจานุปัสนา ทุกขานุปัสนา อนัตตานุปัสนา ก็คงปฏิปักขธรรมตามหน้าที่ของตน ไม่ก้าวก่ายไขว้เขวกัน (?)

นั้น มหาวิปัสนา (คืออนุปัสนา) ๑๘ เหล่าใดที่พึงถึงได้โดยอาการทั้งปวง ด้วยอำนาจปหานปริญญา ตั้งแต่ภังคานุปัสนญาณ (ปัญญาคำนึงเห็นความดับ) ข้างหน้าไป[๑] เมื่อแทงตลอด (คือได้) ส่วนหนึ่งแห่งมหาวิปัสนา[๒] เหล่านั้น ใน (ชั้น) สสัมมสนญาณ (คือตีรณปริญญา) นี่แล ก่อนก็ย่อมละปฏิปักขธรรม (มีนิจจสัญญาเป็นต้น) แห่งมหาวิปัสนานั้นได้

ปัญญามีอนิจจานุปัสนาเป็นต้น ชื่อว่ามหาวิปัสนา ๑๘ ในอนุปัสนาทั้งหลายไรเล่า (๑) เมื่อเจริญอนิจจานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นความไม่เที่ยง) ย่อมละนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ได้ (๒) เมื่อเจริญทุกขานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเป็นทุกข์) ย่อมละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ได้ (๓) เมื่อเจริญอนัตตานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นเป็นอนัตตา) ย่อมละอัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นอัตตา) ได้ (๔) เมื่อเจริญนิพพิทานุปัสนา (ปัญญาคำนึงถึงด้วยความเบื่อหน่าย) ย่อมละนันทิ (ความเพลิดเพลิน) ได้ (๕) เมื่อเจริญวิราคานุปัสนา (ปัญญาคำนึงด้วยความคลายกำหนัด) ย่อมละราคะได้ (๖) เมื่อเจริญนิโรธารุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นนิโรธ) ย่อมละสมุทัยได้ (๗) เมื่อเจริญปฏินิสสัคคานุปัสสนา (ปัญญาคำนึงด้วยความสลัดทิ้ง) ย่อมละอาทาน (ความถือไว้) ได้ (๘) เมื่อเจริญขยานุปัสนา

๑. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อปริภวฺคานุปสฺสนโต ราวกะจะให้แปลว่า "แต่ภังคานุปัสสนญาณเบื้องสูง แต่ไม่ปรากฏว่ามีภังคานุปัสนาญาณเบื้องต่ำเป็นคู่กัน" จึงเข้าใจว่าถูกที่จะเรียงแยกเป็น อุปริ ภงฺคา...ดังแปลไว้

๒. ที่ว่า "ส่วนหนึ่ง" ก็เพราะเท่าที่จะกล่าวมาแล้วมีเพียง ๓ อนุปัสนาเท่านั้น คือ อนิจจานุปัสนา ทุกขานุปัสนา อนัตตานุปัสนา

(ปัญญาคำนึงเห็นความสิ้นไป) ย่อมละฆนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นก้อน คือเป็นร่างกาย) ได้ (๙) เมื่อเจริญวยานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นความเสื่อมไป) ย่อมละอายูหน (ความพยายาม) ได้ (๑๐) เมื่อเจริญวิปริณามานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นความปรวนแปร) ย่อมละธุวสัญญา (ความสำคัญว่ามั่งคง) ได้ (๑๑) เมื่อเจริญอนิมิตตานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นความไม่มีนิมิต) ย่อมละนิมิต (คือสิ่งที่ถือเอาเป็นเครื่องหมายในความเป็นกลุ่มเป็นก้อน) ได้ (๑๒) เมื่อเจริญอัปปณิหิตานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นเป็นสิ่งไม่น่าปรารถนา) ย่อมละปณิธิ (ความปรารถนาด้วยอำนาจตัณหา) ได้ (๑๓) เมื่อเจริญสุญญตานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นความว่างเปล่า) ย่อมละอภินิเวส (ความยึดมั่นว่าเป็นตน) ได้ (๑๔) เมื่อเจริญอธิปัญญาธัมมวิปัสนา (ปัญญาเห็นแจ้งในธรรมอันเป็นอธิปัญญา) ย่อมละสาราทานาภินิเวส (ความยึดมั่นโดยถือเอาว่ามีสาระ) ได้ (๑๕) เมื่อเจริญยถาภูตญาณทัสนะ (ความรู้เห็นตามจริง) ย่อมละสัมโมหาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอำนาจความหลงงมงาย) ได้ (๑๖) เมื่อเจริญอาทีนวานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นโทษ) ย่อมละอาลยาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอำนาจความอาลัย) ได้ (๑๗) เมื่อเจริญปฏิสังขานุปัสนา (ปัญญาคำนึงด้วยพิจารณาหาทางพ้น) ย่อมละอัปปฏิสังขา (ความไม่พิจารณาหาทางพ้น) ได้ (๑๘) เมื่อเจริญวิวัฏฏานุปัสนา (ปัญญาคำนึงเห็นวิวัฏฏะ คือทางพ้นจากวัฏฏะ)* ย่อมละสังโยคาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอำนาจสังโยคะ) ได้

* มหาฎีกาว่า สังขารุเบกขา และอนุโลมญาณ ซึ่งว่าวิวัฏฏานุปัสนา

ในมหาวิปัสนา ๑๘ นี้ อนิจจานุปัสนา ทุขานุปัสนา และอนัตตา-นุปัสนา เป็นอันพระโยคีผู้ (เจริญสัมมสนญาณ) นี้ได้แล้ว เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลายเธอเห็นแล้วด้วยอำนาจลักขณตรัยมีอนิจจลักขณะเป็นต้น อนึ่ง เหตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า "อนิจจานุปัสนาอันใดก็ดี อนิมิตตานุปัสนาอันใดก็ดี ธรรม (๒) นี้มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ นัยเดียวกันนั้น ทุกขานุปัสนาอันใดก็ดี อัปปณิหิตานุปัสนาอันใดก็ดี ธรรม (๒)นี้ก็มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ อนัตตานุปัสนาอันใดก็ดี สุญญตานุปัสนาอันในก็ดี ธรรม (๒) นี้ ก็มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ" ดังนี้ เหตุนั้น แม้อนิมิตตานุปัสนา อัปปณิหิตานุ-ปัสนาและสุญญตานุปัสนาเหล่านั้นก็เป็นอันพระโยคีผู้นี้ได้แล้ว ส่วนอธิ-ปัญญาธรรมวิปัสนา ก็คือวิปัสนาทั้งปวง ยถาภูตญาณทัสนะก็สงเคราะห์เข้าด้วยกังขาวิตรณวิสุทธินั้นเอง เพราะฉะนั้นแม้อธิปัญญาธรรมวิปัสนาและยถาภูตญาณทั้งหลายที่เหลือ ก็เป็นอันพระโยคีผู้นี้ได้แล้วเหมือนกัน ในวิปัสนาญาณทั้งหลายที่เหลือ (มีนิพพิทานุปัสนาเป็นต้น) ลางส่วนก็เป็นอันได้แล้ว ลางส่วนยังไม่ได้* ข้าพเจ้าทั้งหลายจักอธิบายวิภาคแห่งวิปัสนาญาณเหล่านั้นให้แจ้งข้างหน้า ก็แลคำว่า "พระโยคีผู้รู้รูปกรรม-ฐานและอรูปกรรมฐานคล่องแคล่วอย่างนี้ มหาวิปัสนา ๑๘ เหล่าใด

* หมายความว่าได้เป็นเอกเทศ มหาฎีกาขยายความเพิ่มเติมว่า เมื่ออนิจจานุปัสนาสำเร็จแล้ว นิโรธานุปัสนา ขยานปัสนา วยานุปัสนา และวิปริณามานุปัสนา ก็นับว่านับว่าสำเร็จโดยเอกเทศ เมื่ออนัตตานุปัสนาสำเร็จแล้ว อนุปัสสานอกนี้ก็นับว่าสำเร็จโดยเอกเทศ

ที่พึงถึงได้โดยอาการทั้งปวง ด้วยอำนาจปหานปริญญา ตั้งแต่ภังคานุ-ปัสนาญาณข้างหน้าไป[๑] เมื่อแทงตลอดส่วนหนึ่งแห่งมหาวิปัสนาเหล่า นั้น ใน (ชั้น) สัมมสนญาณ (คือตีรณปริญญา) นี่แลก่อน ก็ย่อมละปฏิ-ปักขธรรมแห่งมหาวิปัสนานั้นได้ " (ดัง) นี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้หมายเอาวิปัสนาญาณที่พระโยคีผู้นี้ได้แล้วนั่นเอง

[อุทยัพพยานุปัสนญาณ]

พระโยคีนั้น เป็นผู้มีญาณหมดจด เพราะละนิจจสัญญาเป็นต้น อันเป็นปฏิปักขธรรมของวิปัสนามีอนิจจานุปัสนาเป็นอาทิได้ ถึงฝั่งแห่งสัมมสนญาณอย่างนี้แล้ ย่อมเริ่มทำความเพียร เพื่อบรรลุอุทยัพพยานุ-ปัสนญาณ ที่ท่านกล่าวไว้ในลำดับสัมมสนญาณว่า "ปัญญาในอันคำนึงเห็นความปรวนแปรแห่งธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ชื่อว่าอุท-ยัพพยานุปัสนญาณ (ญาณในอันคำนึงเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป)"[๒] ดังนี้ ก็แลเมื่อเริ่มทำย่อมเริ่มทำโดยสังเขปก่อน (ต่อไป) นี้ เป็นบาลีในการเริ่มทำโดยสังเขปนั้น

"ถามว่า ปัญญาในอันคำนึงเห็นความปรวนแปรแห่งธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสนญาฯ[๓] เป็นอย่าง

๑. ตรงนี้ ปาฐะเรียงไว้เป็น อุปริภงฺคานุปสฺสนา ตโต ปฏฺฐาย ไม่สมกับข้างต้นที่เป็น อุปริภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย พิจารณาแล้วเห็นว่าปาฐะข้างต้นดีกว่า จึงแก้และแปลตามปาฐะข้างต้น (ดูเชิงอรรถ ๑ หน้า ๘๙ ด้วย)

๒. ขุ. ป. ๓๑/๑

๓. อุทยัพพยานุปัสนา แปลว่าเห็นทั้งเกิดทั้งดับ เหตุไฉนบาลีจึงว่าเห็นความแปรชื่อว่าอุทยัพ-พยานุปัสนา ซึ่งก็หมายความว่าเห็นความดับนั้นแหละ ชื่อว่าเป็นทั้งเกิดทั้งดับ ดังนี้ มหาฏีกาท่านจึงช่วยอธิบายว่า การดูความเกิดก็เพียงจะเห็นความดับ เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงการเห็นความ

ไร ? แก้ว่ารูปเกิดขึ้นปัจจุบัน[๑] ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งรูปนั้นเป็น อุทยะ ลักษณะที่แปรไปแห่งรูปนั้นเป็นวยะ ปัญญาคำนึงเห็น (อุทยะและวยะนั้น) เป็นญาณ เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณเกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ลักษณะทีเกิดขึ้นแห่งเวทนา...สัญญา ...สังขาร...วิญญาณนั้นเป็นอุทยะ และลักษณะที่แปรไปแห่งเวทนา ...สัญญา...สังขาร...วิญญาณนั้นเป็นวยะ ปัญญาคำนึงเห็น (อุทยะและวยะนั้น) เป็นญาณ จักขุเกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ฯลฯ ภพ เกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งจักขุ ฯลฯ ภพนั้น เป็น อุทยะ ลักษณะที่แปรไปแห่งจักษุ ฯลฯ ภพนั้นเป็นวยะ ปัญญา คำนึงเห็น (อุทยะและวยะนั้น) เป็นญาณ[๒]"

พระโยคีนั้นคำนึงเห็นนิพพัตติลักขณะ คือความเป็นขึ้นความเกิด ขึ้น อาการที่เป็นใหม่ขึ้น แห่งนามรูปที่เกิดแล้วว่าเป็นอุทยะ คำนึง เห็นวิปริณามลักขณะคือความสิ้นไปความดับไปแห่งนามรูปที่เกิดแล้วว่า เป็นวยะ ตามนัยบาลีนี้ เธอย่อมรู้ทั่วถึงอย่างนี้ว่า "ในกาลก่อนแต่ ความเกิดขึ้นแห่งนามรูปนี้ กองหรือหมวดหมู่ ของนามรูปที่ยังไม่เกิด

ดับเป็นสำคัญ ท่านจึงยกปัญญาเห็นความแปรเป็นประธาน แต่ว่าการเห็นความดับนั้นมีการเห็น ความเกิดเป็นบุพภาค คือต้องเห็นความเกิดก่อนจึงจะเห็นความดับได้ ท่านจึงเรียกวิปัสนาญาณ ข้อนี้เสียว่าอุทยัพพยานุปัสนญาณเท่านั้นเอง

๑. ชาตํ-เกิดแล้ว ในบาลีนี้ท่านหมายเอาว่าเนื่องอยู่ในขณะ ๓ ไม่ใช่เป็นอดีต เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียง ปจฺจุปฺปนฺนํ กำกับไว้ด้วย

๒. ขุ. ป. ๓๑/๗๘

หามีไม่ ชื่อว่าความจากกองหรือจากหมวดหมู่แห่งนามรูปที่กำลังเกิดเล่าก็หามีไม่ ชื่อว่าความไปสู่ทิศใหญ่น้อยแห่งนามรูปที่กำลังดับเล่าก็หามีไม่ ชื่อว่าความตั้งลง โดย (รวมกัน) เป็นกอง เป็นหมวดหมู่เป็นหลุมบ่อ ในที่อันหนึ่ง แห่งนามรูปที่ดับไปแล้วเล่าก็หามีไม่ เหมือนอย่างว่า เมื่อพิณอันบุคคลบรรเลงอยู่ ชุมนุมของเสียงที่เกิดขึ้นมามีอยู่ 'ก่อนเกิดขึ้นไม่ กำลังเกิดมันก็มิได้มาแต่ชุมนุม ความไปสู่ทิศใหญ่น้อยแห่งเสียงที่กำลังดับก็ไม่มี มันดับแล้วก็มิได้ตั้งเป็นชุมนุมอยู่ที่ไหน ๆ โดยที่แท้ เสียงพิณนั้นไม่มีมาขึ้น เพราะอาศัยตัวพิณ คอพิณ และความพยายามอันควรแก่การนั้นของคน (ประกอบกัน) ครั้นมีแล้วก็กลับหายไปฉันใด แม้ธรรมทั้งหลายทั้งที่รูปและไม่มีรูปทั้งปวงก็ไม่มีมามีขึ้น ครั้นมีแล้วก็กลับเสื่อมไปฉันนั้น แล

พระโยคีครั้นทำอุทยัพพยมนสิการอย่างสังเขป ดังนี้แล้ว จึงทำมนสิการอย่างพิสดารโดยปัจจัยและโดยขณะอีก (ต่อไป) เป็นต้นว่า ความเกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมี (เพราะความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย) อย่างนี้บ้าง ความเสื่อมไปแห่งรูปย่อมมี (เพราะความดับแห่งปัจจัย) อย่างนี้บ้าง รูปย่อมเกิด (โดยขณะ) อย่างนี้บ้างรูปย่อมกลับเสื่อมไป (โดยขณะ) อย่างนี้บ้าง ตามเกณฑ์ลักษณะ ๕๐ โดยทำเป็น ๑๐ ๆ ด้วยเห็นความเกิดความดับแห่งขันธ์แต่ละขันธ์ ซึ่งกล่าว* ไว้ในวิภังค์แห่งอุทยัพพยญาณนั่นแล ดังนี้ว่า "ภิกษุย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์โดยอรรถคือความ

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น วุตฺตา ผิด ที่ถูกเป็น วุตฺตานิ

เกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า "ความเกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา" ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์โดยอรรถคือความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า "ความเกิดแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหา... เพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรม...เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร" แม้เห็นนิพพัตติลักขณะ (ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งรูป) ก็ชื่อว่า เห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ ก็ชื่อว่า เห็นลักษณะ ๕นี้ ภิกษุย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์โดยอรรถ คือความดับแห่งปัจจัยว่า "ความดับแห่งรูปย่อมมี เพราะความดับแห่งอวิชชา" ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์โดยอรรถคือความดับแห่งปัจจัยว่า "ความดับแห่งรูปย่อมมี เพราะความดับแห่งตัณหา... เพราะความดับแห่งกรรม... เพราะความดับแห่งอาหาร" แม้เห็นวิปริณามลักขณะ (ลักษณะที่แปรไปแห่งรูป) ก็ชื่อว่า เห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ ก็ชื่อว่า เห็นลักษณะ ๕ นี้

นัยเดียวกันนั้น ภิกษุย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ โดยอรรถคือความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า "ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา" ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์โดยอรรถ คือ ความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า "ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหา... เพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรม ...เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ" แม้เห็นนิพพัตติลักษณะ (แห่งเวทนา) ก็ชื่อว่า เห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ ก็ชื่อว่า เห็นลักษณะ ๕ นี้ ภิกษุย่อมเห็น

ความเสื่อมไปแห่งเวทนาขันธ์โดยอรรถคือความดับแห่งปัจจัยว่า "ความดับแห่งเวทนาย่อมมีเพราะความดับแห่งอวิชชา...เพราะความดับแห่งตัณหา...เพราะความดับแห่งกรรม... เพราะความดับแห่งผัสสะ แม้เห็นวิปริณามลักษณะ (แห่งเวทนา) ก็ชื่อว่า เห็นความเสื่อมแห่งเวทนาขันธ์ เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งเวทนาขันธ์ ก็ชื่อว่า เห็นลักษณะ ๕ นี้

และสำหรับสัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ก็เช่นดังเวทนาขันธ์ แต่นี้เป็นความแปลกสำหรับวิญญาณขันธ์ คือประกอบคำว่า **"นามรูปสมุทยา-เพราะความเกิดขึ้นแห่งนามรูป นามรูปนิโรธา-เพราะความดับแห่งนามรูป (แทน) ในที่แห่งคำ ผสฺส"***

เมื่อพระโยคีนั้นมนสิการไปอย่างนี้ ญาณว่า "ธรรมเหล่านี้ไม่มีมามีขึ้น ครั้นมีแล้วก็กลับเสื่อมไป ดังนี้นี่เอง " จะเฉียบขึ้น

เมื่อพระโยคีนั้นเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยส่วนสองคือโดยปัจจัย ๑ โดยขณะ ๑ อย่างนั้นอยู่ ความต่างแห่งสัจจะ ปฏิจจสมุปบาทนัย และลักษณะ ย่อมปรากฏ

พระโยคีนั้นเห็นความเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายเพราะความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น และความดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย เพราะความดับแห่งปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นอันใด อันนี้เป็นเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยปัจจัยของเธอ ส่วนว่าเมื่อเห็นลักษณะที่เกิด

* คือเปลี่ยนคำว่า ผสฺสมิทยา เป็น นามรูปสมุทยา เปลี่ยนคำว่า ผสฺสนิโรธา เป็น นามรูปนิโรธา สำหรับวิญญาณขันธ์

ขึ้นและลักษณะที่แปรไป จึงเห็นความเกิดและความเสื่อมแห่งขันธ์ทั้งหลาย อันใด อันนี้เป็นเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยขณะของเธอ เพราะว่าลักษณะที่เกิดขึ้นย่อมมีในอุปัตติขณะเท่านั้น และลักษณะที่แปรไปก็ย่อมมีในภังคขณะ

[สัจจะปรากฏ] >

เหตุนี้ เมื่อพระโยคีนั้นเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยส่วนสอง คือโดยปัจจัย ๑ โดยขณะ ๑ ดังกล่าวมาฉะนี้อยู่ ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย สมุทยสัจก็เป็นอันปรากฏ เพราะมาหยั่งรู้ปัจจัยผู้ให้เกิด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ ทุกขสัจก็เป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ชาติทุกข์ ด้วยการเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย นิโรธสัจก็เป็นอันปรากฏ เหตุหยั่งรู้ความไม่เกิดขึ้นแห่งสิ่งที่มีปัจจัยทั้งหลายเพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัย ด้วยการเห็นความเสื่อมโดยขณะ ทุกขสัจก็เป็นอันปรากฏอีกแหละ เพราะหยั่งรู้มรณทุกข์ ส่วนการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป (ทั้งโดยปัจจัยและโดยขณะ) แห่งพระโยคีนั้น อันใด อันนี้เป็นโลกิยมรรค เพราะเหตุนั้น มรรคสัจก็เป็นอันปรากฏ เพราะกำจัดสัมโมหะในมรรคนั้นเสียได้

[ปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุบันธรรมปรากฏ]

อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย อนุโลมปฏิจจสมุปบาทก็เป็นอันปรากฏแก่พระโยคีนั้น เพราะหยั่งรู้ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี "

ด้วยการเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย ปฏิโลมปฏิจจสมุปบาทก็เป็นอัน ปรากฏ เพราะหยั่งรู้ว่า "เพราะความดับแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับ" แต่ ด้วยการเห็นทั้งความเกิดและความเสื่อมโดยขณะ ปฏิจจสมุบันธรรม ทั้งหลายนับว่าปรากฏ เพราะหยั่งรู้สังขตลักษณะ ด้วยว่าธรรม ทั้งหลายที่มีความเกิดและเสื่อมไปได้ ย่อมเป็นสังขตธรรม และ สังขตธรรมเหล่านั้นก็เป็นปฏิจสมุบันธรรมนั่นแล

[นัยทั้ง ๔ ปรากฏ]

อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เอกัตตนัยก็เป็นอัน ปรากฏแก่พระโยคีนั้น เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งสันดาน ด้วย การสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล ดังนั้น เธอก็ละอุจเฉททิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ นานัตตนัยก็เป็นอันปรากฏ เพราะ หยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ ๆ ดังนั้น เธอก็ละสัสสตทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น อนึ่ง ด้วยการเห็นทั้งความเกิดขึ้นและเสื่อมไปโดยปัจจัย อัพยาปารนัย ก็เป็นอันปรากฏแก่เธอ เพราะหยั่งรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพ ไม่เป็นไปในอำนาจ ดังนั้น เธอก็ละอัตตทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น อนึ่งเล่า ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เอวํธัมมตานัยก็เป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยอนุรูปแก่ปัจจัย ดังนั้น เธอก็ละ อกิริยทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น

[ลักษณะปรากฏ]

อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย อนัตตลักษณะก็เป็น

อันปรากฏแก่พระโยคีนั้น เพราะหยั่งรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย โดยไม่เคลื่อนคลาด ด้วยการเห็นทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยขณะ อนิจจลักษณะย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพมีแล้วก็ไม่มี และเพราะหยั่งรู้ความว่างเปล่า (แห่งสังขารธรรมทั้งหลาย) ทั้งในส่วนก่อนและส่วนหลัง* (คือทั้งในอดีตและอนาคต) ทั้งทุกขลักษณะก็เป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความถูกบีบคั้นด้วยความเกิดและความเสื่อม แม้สภาวลักษณะ (ลักษณะที่เป็นสภาวะ) ก็เป็นอันปรากฏ เพราะหยิ่งรู้ว่าเป็นธรรมที่กำหนดไว้ด้วยความเกิดและความเสื่อม แม้ความที่สังขตลักษณะเป็นไปชั่วกาล (คือชั่วขณะ ๆ) ก็ปรากฏในสภาวลักษณะ เพราะหยั่งรู้ความไม่มีแห่งความเสื่อมในลักษณะเกิด และแห่งความเกิดในลักษณะเสื่อม แล

สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏเป็นของนิตย์แก่พระโยคีนั้น ผู้มีประเภทแห่งสัจจะ ปฏิจจาสมุปบาท นัย และลักษณะอันเกิดปรากฏแล้วอย่างนั้น โดยหยั่งรู้ว่า "อันธรรมเหล่านี้มิใช่ไม่เคยมาเกิดขึ้น (แต่) มันเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอย่างนี้นี้เอง" อนึ่ง ใช่แต่มันปรากฏเป็นของใหม่เป็นนิตย์เท่านั้นหามิได้ มันยังปรากฏเป็นของตั้งอยู่ชั่วกาลอันสั้นโดยปกติ ดังหยาดน้ำค้าง เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้น ดังต่อมน้ำ ดังรอยไม้ (ขีด) ในน้ำ ดังเมล็ดผักกาดที่ปลายเหล็กแหลม และดังฟ้าแลบ

* หมายความว่า สังขารธรรมนั้น มันก็อยู่ใน ๓ ขณะ คือเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป ไม่มีเหลือตกค้างอยู่เป็นอดีต และจักไม่ไปตกค้างอยู่ในอนาคต

ทั้งยังปรากฏว่าเป็นของไม่เป็นสาระ (คือไม่จริงจัง) และไม่มีแก่นสาร ดังมายา (กล) พยับแดด ความฝัน ล้อไฟ[๑] เมืองคนธรรพ์[๒] ฟองน้ำ และต้นกล้วยเป็นต้น

ด้วยภาวนาวิธีเพียงเท่านั้น ตรุณวิปัสนาญาณ (วิปัสนาญาณอย่างอ่อน) ข้อแรกชื่อว่าอุทยัพยานุปัสนา อันแทงตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วน ตั้งอยู่ด้วยอาการนี้ว่า "สิ่งที่มีความเสื่อมเป็นธรรมดานั่นเองเกิดขึ้น และมันเกิดขึ้นแล้ว ก็เข้าถึงความเสื่อม " ย่อมเป็นอันพระโยคีนั้น ได้บรรลุแล้ว เพราะได้บรรลุตามตรุณวิปัสนาญาณไรเล่า พระโยคีนั้นจึงได้ชื่อว่า "อารัทธวิปัสสก-ผู้เริ่มต้นเห็นแจ้ง"

[วิปัสนูปกิเลส ๑๐]

ลำดับนั้น ด้วย (อำนาจแห่ง) ตรุณวิปัสนานี้ วิปัสนูปกิเลส ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีอารัมธวิปัสสกนั้น อันวิปัสนูปกิเลสทั้งหลายหาเกิดขึ้นแก่พระอริยาสาวกผู้ถึงปฏิเวธแล้ว และแก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด (ทาง) เกียจคร้าน ทอดทิ้งกรรมฐานเสียไม่ แต่ย่อมเกิดแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติชอบ ประกอบภาวนาที่ถูกต้อง เป็นอารัทธวปัสสกเท่านั้น

๑. คือตุ้นฟืนติดไฟ จับแกว่งเป็นวงกลม ดูราวกะล้อไฟ

๒. มหาฎีกาว่า ภาพที่เพียงแต่ปรากฏในอากาศ ดูราวกะบ้างเมือง ด้วยอำนาจความคิดเล่นของพวกเทพบุตรธรรพ์ เรียกว่า คันธัพพนคร-เมืองคนธรรพ์ (เผอิญตรงกับคำพังเพยของเราที่ว่า "สร้างวิมานในอากาศ")

ถามว่า "ก็อุปกิเลส ๑๐ นั้น เป็นไฉน ? แก้ว่า "อุปกิเลส ๑๐ นั้น คือ โอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ (ความรำงับ) สุข อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปัคคาหะ (ความเพียร) อุปัฏฐาน (คือสติ) อุเบกขา นิกันติ (ความพอใจ) จริงอยู่ คำ (ต่อไป) นี้ พระธรรมเสนาบดีก็ได้กล่าวไว้ว่า "ปุจฉาว่า "ใจอันถือเอาผิดด้วยธรรม-อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน คือตื่นอุปกิเลสว่าเป็นธรรม ?) เป็นอย่างไร" วิสัชนาว่า "เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ โอภาสเกิดขึ้น" เธอนึกหน่วงเอาโอภาสว่า "โอภาสเป็นธรรม" ความฟุ้งซ่านไปเพราะโอภาสนั้น เป็นอุทธัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏความเป็นทุกข์...โดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง นัยเดียวกันนั้น เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ ญาณเกิดขึ้น... ปีติ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกข์ ... ปัคคาหะ ... อุปัฏฐาน... อุเบกขา...นิกันติเกิดขึ้น เธอนึกหน่วงเอานิกันติว่า "นิกันติเป็นธรรม" ความฟุ้งซ่านไปเพราะนิกันตินั้น เป็นอุทธัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง"*

* ขุ. ป. ๓๑/๔๔๕

[อรรถาธิบายวิปัสนูปกิเลส]

[โอภาส]

ในอุปกิเลส ๑๐ นั้น ข้อว่า โอภาส ได้แก่วิปัสโนภาส (แสงสว่างในวิปัสนา หรือแสงสว่างเกิดแต่วิปัสนา ?) ครั้นโอภาสนั้นเกิดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรคิด (ตื่น) ไปว่า "ก่อนแต่นี้ โอภาสเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนา เราเป็นผู้บรรลุมรรค เป็นผู้บรรลุผลแล้วเป็นแน่" ดังนี้แล้ว ถือเอาสิ่งที่มิใช่มรรคเลย ว่าเป็นมรรคไป และ (ถือเอา) สิ่งที่มิใช่ผลเลย ว่าเป็นผลไป เมื่อเธอเอาสิ่งที่มิใช่มรรคว่าเป็นมรรค สิ่งที่มิใช่ผลว่าเป็นผลไปเสีย วิปัสนาวิถี[๑] ก็เป็นอันชะงักไป เธอก็ปล่อยมูลกรรมฐาน[๒]ของตนเสีย นั่งชมโอภาสอยู่นั่งเอง

ก็แลโอภาสนี้นั้น เกิดขึ้นแก่ภิกษุลางรูป ให้สว่างอยู่เพียงที่ (คู้) บัลลังก์เท่านั้น ลางรูปให้สว่าง (กว้างออกไป แต่ว่า) อยู่ภายในห้อง ลางรูปให้สว่าง (ออกไป) กระทั่งนอกห้อง ลางรูปให้สว่างไปทั่ววิหาร ลางรูปให้สว่างไปถึงคาวุต (๑๐๐ เส้น)...ถึงกึ่งโยชน์...ถึงโยชน์... ถึง ๒ โยชน์...ถึง ๓ โยชน์ ฯลฯ ลางรูป (โอภาสเกิด) ทำให้มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกันแต่พื้นปฐพีจนพรหมโลกชั้นอกนิษฐ์ แต่โอภาสได้เกิดขึ้นแด่องค์พระผู้มีพระภาคเจ้า ให้สว่างไปตลอดหมื่น

๑-๒. มหาฎีกาว่า วิปัสนาที่ดำเนินไปโดยลำดับ ชื่อว่า วิปัสนาวิถี ส่วนมูลกรรมฐาน ก็คือวิปัสนาที่บำเพ็ญมานั้นนั่นเอง

โลกธาตุ[๑] ก็เรื่อง (ต่อไป) นี้ เป็นเรื่องของความมีประมาณต่างกันแห่งโอภาสนั้น ดังกล่าวมา

ได้ยินว่าพระเถระ ๒ รูปนั่ง (ทำความเพียร) อยู่ภายในเรือนฝาสองชั้น ที่จิตตลบรรพต ก็วันนั้นเป็นวันอุโบสถกาฬปักษ์ ทิศทั้งหลายถูกปิดด้วยเพดานเมฆ ความมืดประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นไปในตอนกลางคืน[๒] ครั้นแล้วพระเถระรูปหนึ่งกล่าวขึ้นว่า "ท่านครับ เวลานี้ดอกไม้เบญจพรรณบนสิงหาศน์ (ท่านเท้าสิงห์ ?) ที่ลานพระเจดีย์ปรากฏแก่ผม" อีกรูปหนึ่งก็กล่าวขึ้นว่า "คูณ (ที่) คุณบอก (น่ะ) ยังไม่น่าอัศจรรย์ แต่เดี๋ยวนี้ ปลาและเต่าในที่ (น้ำไกลออกไป) โยชน์หนึ่งในมหาสมุทรปรากฏแก่ฉัน (นี่) ถึงจะน่าอัศจรรย์ !"

อันวิปัสนูปกิเลสนี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่สมถวิปัสนาลาภีบุคคล (ผู้ได้สมถและวิปัสนา) โดยมาก สมถวิปัสนาลาภีบุคคลนั้น เพราะความไม่ปรากฏขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลายที่สมาบัติข่มไว้[๓] จึงยังจิตให้เกิดขึ้น

๑. มหาฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า ไม่ใช่ปรากฏเห็นแต่แสงสว่าง รูปอะไร ๆ ที่อยู่ในที่ ๆแสงสว่างแผ่ไปถึง ก็ปรากฏเห็นหมด มีปัญหาว่า ที่เห็นนั้น เห็นด้วยจักขุวิญญาณหรือเห็นทางมโนวิญญาณ ท่านว่า ดูเหมือนอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า รูปในโอภาสนั้นเป็นสิ่งพึงรู้ทางมโนวิญญาณเท่านั้น ดังท่านผู้ได้ทิพจักขุ

๒. มืดประกอบด้วยองค์ ๔ คือ (๑) เป็นวันเดียวดับ (๒) เป็นเวลาเที่ยงคืน (๓) ที่เป็นป่าทึบ (๔) เมฆปิดท้องฟ้า

๓. เบื้องต้นท่านกล่าวว่า บำเพ็ญวิปัสนามาถึงชั้นอุทยัพพยานุปัสนา ได้ชื่อว่าอารัทธวิปัสสกแล้ว วิปัสนูปกิเลสจึงเกิดขึ้น แปลว่า เลยสมถะไปแล้ว แต่คำที่ท่านกล่าวตรงนี้ ฟังเป็นว่า ชั้นสมถะก็มีอุปกิเลสพวกนี้เกิด ถ้าเช่นนั้นมิต้องเรียก "สมถูปกิเลส" หรือ อนึ่ง เราเข้าใจกันว่า ชั้นสมถะนั้น กิเลสรำงับด้วยอำนาจสมาบัติ แต่ชั้นวิปัสนา กิเลสรำงับด้วยอำนาจญาณ เฉียบกว่าสมาบัติขึ้นไป

(คือคิดไปว่า) "เราเป็นพระอรหันต์" ดังพระมหานาคเถระผู้อยู่ ณ อุจจังกวาลิก (วิหาร ?) ดังพระมหาทัตตเถระผู้อยู่ ณ หังกนก (วิหาร ?) และดังพระจูฬสุมนเถระผู้อยู่ที่เรือนเป็นที่ทำความเพียร ชื่อเรือนนิงเปณณกะ ที่จิตตลบรรพต ฉะนั้น

(ต่อไป) นี้ เป็นการแสดงเรื่อง ๆ หนึ่ง ในความทะนงตัวของสมถวิปัสนาลาภีบุคคลนั้น

มีเรื่องเล่าว่าพระมหาขีณาสพผู้มีปฏิสัมภิทาแตกฉานรูปหนึ่ง ชื่อธัมมทินนเถระอยู่ที่ตลังคร (วิหาร?) เป็นผู้ให้โอวาทแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ วันหนึ่งท่านนั่งอยู่ในที่นั่ง (พัก) กลางวันของท่าน แล้วรำพึงถึง (อาจารย์) ว่า "กิจแห่งความเป็นสมณะ ของพระมหานาคเถระผู้อยู่ ณ อุจจุงกวาลิก (วิหาร ?) อาจารย์ของพวกเรา ถึงที่สุดแล้วหรือยังหนอ" ก็เห็นความที่พระมหานาคเถระนั้นยังเป็นบุถุชนเป็นอยู่ และทราบด้วยว่า "เมื่อเราไม่ไป ท่านจักทำกาลกิริยาทั้งที่เป็นบุถุชนเป็นแน่" จึงโลดขึ้นสู่เวหาสด้วยฤทธิ์ (ลอดลิ่วไป) ลงในที่ใกล้พระเถระผู้นั่งอยู่ ณ ที่นั่ง (พัก) กลางวัน กราบแล้วแสดง (อาจริย) วัตร แล้วนั่งลงข้างหนึ่ง แล้วถูกพระเถระทักว่า "อาวุโส ธัมมทินนะ ทำไมจึงมาไม่ใช่เวลา"[๑] ก็เรียนว่า มาจะเรียนถามปัญหา ต่อนั้น ครั้นพระเถระอนุญาตว่า "ถามเกิด อาวุโส เรารู้จักกล่าวแก้ให้"[๒]

๑. หมายความว่า มาในเวลาท่านกำลังพักกลางวัน เช่นนั้นกระมัง
๒. ชานมานา กถยิสฺสาม การใช้พหุพจน์เป็นการแสดงความเคารพ นี่ท่านเป็นอาจารย์จะแสดงความเคารพศิษย์อย่างไรกัน ท่านเรียงเพลินไปกระมัง

จึงถามปัญหา (เสียตั้ง) ๑,๐๐๐ ข้อ พระเถระก็กล่าว (แก้) ปัญหาที่ถาม ๆ ได้ไม่ข้องขัดเลย[๑] ทีนี้เมื่อเรียน (สรรเสริญและถาม) ว่าญาณของท่านเฉียบอย่างยิ่ง ธรรมอันนี้[๒] ท่านได้บรรลุเมื่อไร พระเถระก็บอกว่า เมื่อ ๖๐ ปี (นับ) แต่ปีนี้ (ถอยหลังไป) จึงขอให้ท่านใช้ (อภิญญา) สมาธิ (ให้ดู) ท่านก็การใช้สมาธินี่ไม่เป็นการหนัก (อะไรเลย) จึงว่า ถ้ากระนั้นขอให้ท่านสร้างช้าง (นิรมิต) ขึ้นตัวหนึ่ง[๓] ท่านก็สร้างช้างสรรพเศวต (เผือกผ่องสรรพางค์) ขึ้น จึงกล่าว (ต่อไป) ว่า ทีนี้ขอให้ท่านทำมันให้เป็นอย่างช้างใบหูผึ่ง หางชี้ม้วนงวงไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัว (แล่น) มาตรงหน้าท่าน พระเถระก็ทำอย่าง (ที่ขอให้ทำ) นั้น แล้วเห็นอาการอันน่ากลัวของช้างซึ่ง (แล่น) มาโดยเร็ว ก็ (เกิดกลัว) ตั้งท่าจะลุกหนี[๔] พระเถระขีณาสพจึงเหยียดมือยึดชายจีวรท่านไว้ แล้วเรียนว่า "ท่าน (อาจารย์) ขึ้นชื่อว่าความขลาดของพระขีณาสพหามีไม่ "[๕] ท่านจึงรู้ความที่ตนยังเป็นบุถุชน (ขึ้น) ในกาลนั้น แล้วกล่าวว่า "อาวุโส

๑. ปัญหาตั้ง ๑,๐๐๐ ท่านมิใช้เวลาถามตอนกันเป็นวัน ๆ หรือ คิดดูไม่เห็นเหตุว่าทำไมท่านจะต้องขับเคี่ยวกับถึงปานนั้น

๒. ธรรมอันนี้ มหาฎีกาว่า หมายถึงปฏิสัมภิทาธรรม (?)

๓. คำว่า "เชือก" นั้น ใช้เรียกช้างบ้าน ที่เขาใช้เชือกผูกแล้ว เมื่อยังเป็นช้างเถื่อน ช้างนิรมิต ก็ต้องเรียก "ตัว" ไปก่อน

๔. กลัวสิ่งที่ตัวสร้างขึ้นมาเอง ไม่น่าเป็นเลย อนึ่ง ตอนนี้เป็นตอนที่พรรณนาเรื่องความตอนโอภาสวิปัสนูปกิเลส แต่เรื่องที่เล่านี้ไม่เห็นเกี่ยวกับโอกาส กลายเป็นเรื่องอภิญญาแสดงฤทธิ์เอชอะไรไป

๕. ปาฐะตก น. ที่ถูกเป็น... สารชฺชํ นาม น โหติ

ธัมมทินนะ ขอเธอจงเป็นที่พึ่งพึงของฉันด้วยเถิด" แล้วนั่นกระหย่ง (คือคุกเข่า) แทบเท้า (พระขีณาสพ) พระเถระขีณาสพจึงว่า "ท่าน (อาจารย์) กระผมมาก็ด้วยตั้งใจว่าจักเป็นที่พึ่งพิงของท่านนั่นแหละ ท่ายอย่าคิดไปเลย" แล้วบอกกรรมฐานให้ พระเถระรับกรรมฐาน แล้วขึ้นสู่ที่จงกรม ในย่างเท้าที่ ๓ ก็ได้บรรลุผลเลิศคือพระอรหัต[๑] ได้ยินมาว่า พระเถระเป็นคนโทสจริต[๒]

ภิกษุ (โยคาวจร) ทั้งหลายผู้เป็น (คนทะนง) ชนิดนี้ (แล) ย่อมหวั่นไหวในเพราะโอภาส

[ญาณ]

ข้อว่า ญาณ ได้แก่วิปัสนาญาณ (ญาณในวิปัสนา) นัยว่า ญาณอันคมกล้าเฉียบแหลมยิ่ง มีกำลังอันอะไร ๆ ล้างมิได้ ดังวชิราวุธของพระอินทร์ที่ปล่อยออกไปแล้ว (ไม่มีอะไรจะล้างได้) ฉะนั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคี (ผู้ได้อุทยัพพยญาณ) นั้น ผู้พินิจพิจารรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายอยู่

[ปีติ]

ข้อว่า ปีติ ก็ได้แก่วิปัสนาปีติ (ปีติในวิปัสนา) นัยว่า ในสมัย (คือเวลาที่เกิดอุทยัพพยญาณ) นั้น ปีติทั้ง ๕ อย่างนี้ คือ ขุททกาปีติ

๑. ท่านเล่ารวบรัดเต็มที ใจเราพลิกตามไม่ค่อยทัน ท่านได้วิปัสนาญาณอย่างสูงก็เพียงอุทยัพพยานุปัสนา แล้วก็หลงวิปัสนูปกิเลสอยู่ตั้ง ๖๐ ปี บทจะสำเร็จได้ในไม่กี่อึดใจ !

๒. มหาฎีกาหนุนว่า คนโทสจริต แม้จะเป็นคนกล้า แต่บทจะกลัวก็กลัวขึ้นฉับพลัน เพราะฉะนั้นจึงตรัสรู้ได้เร็ว เพราะบทจะคลายก็คลายได้เร็วเหมือนกัน (ที่เรียกว่า ขิปฺปวิราคี)

ขณิกาปีติ โอกกันติกาปีติ อุพเพงคสปีติ อุพเพงคาปีติ ผรณาปีติ ย่อมเกิดแก่พระโยคีนั้นเต็มทั่วสรีระ[๑]

[ปัสสัทธิ]

ข้อว่า ปัสสัทธิ ก็ได้แก่วิปัสนาปัสสัทธิ นัยว่า ในสมัย (คือเวลา) นั้น ความกระวนกระวายแห่งกายและจิต ย่อมไม่มีเลยแก่พระโยคีนั้น ผู้นั่งอยู่ในที่ (สำหรับนั่ง) ในกลางคืน หรือในที่ (สำหรับนั่ง) ในกลางวันก็ตาม ความหนักแห่งกายและจิตก็ไม่มี ความกระด้าง ...ความไม่ควรแก่การ...ความไข้...ความโกงแห่งกายและจิตก็ไม่มี แต่กายและจิตของพระโยคีนั้น ย่อมรำงับ เบา อ่อน ควรแก่การ แจ่มใส ตรง โดยแท้ทีเดียว[๒] พระโยคีนั้น มีกายและจิตอันธรรม มีปัสสัทธิเป็นต้นทั้งหลายนี้อนุเคราะห์แล้ว ในสมัยนั้น ย่อมได้เสวยความยินดีชื่ออมานุสี (มิใช่ของมนุษย์สามัญ)[๓] ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึง ตรัส (พระพุทธพจน์นี้) ไว้ ว่า

ความยินดีชนิดอมานุสี ย่อมมีแก่ภิกษุ
ผู้เข้าไปสู่สุญญาคาร มีจิตสงบเห็นแจ้ง
ธรรมโดยชอบอยู่ ภิกษุพิจารณาเห็น

๑. มหาฎีกาว่า เมื่ออุทยัพพยานุปัสนาดำเนินสู่วิถีแล้ว ปีติ ๕ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ แต่เฉพาะผรณาปีตินั้น มีขึ้นพร้อมกับอุทยัพพยญาณที่ถึงจุดสุดยอด

๒. ปัสสัทธิ (ความรำงับ) ลหุหา (ความเบา) มุทุตา (ความอ่อน) กัมมัญญูตา (ความสมควรแก่การ) ปาคุญญูตา (ความคล่องแคล่ว) อุชุกตา (ความตรง) แห่งกายและจิตเป็นเป็นคู่ ๆ เรียกว่า ยุคลธรรม ๖ มหาฎีกาว่า บุคลธรรม ๖ นี้ ไม่พรากจากกันและกัน เพราะฉะนั้น เมื่อปัสสัทธิเกิดแล้ว อีก ๕ อย่างนั้นก็เกิดขึ้นด้วย ในที่นี้ท่านจึงนำมากล่าวรวมกันทั้ง ๖

๓. หมายความว่า ไม่ใช่ความยินดีในกามสุขซึ่งเป็นวิสัยของสามัญมนุษย์

ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งขันธ์
ทั้งหลายทางไร ๆ (คือทางรูปขันธ์หรือ
ทางอรูปขันธ์) ก็ตาม เธอย่อมได้ปีติ
ปราโมทย์ ปีติปราโมทย์ (เช่น) นั้น
เป็นน้ำอมฤตของท่านผู้รู้ทั้งหลาย[๑]

ปัสสัทธิอันสัมปยุตด้วยยุคลธรรมมีลหุตา (ความเบา) เป็นต้น ที่ยังความยินดีชนิดอมานุสีนี้ให้สำเร็จ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคี (ผู้ได้อุทยัพพยญาณ) นั้น ดังกล่าวมาฉะนี้

[สุข]

ข้อว่าสุข ก็ได้แก่วิปัสนาสุข (คือเจตสิกสุขที่สัมปยุตด้วยวิปัสนาจิต) นัยว่า ในสมัยนั้น ความสุขอันประณีตยิ่งที่แผ่ไปทั่งร่างกาย ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น

[อธิโมกข์]

ข้อว่า อธิโมกข์ ได้แก่ศรัทธา ด้วยว่า ศรัทธาที่สัมปยุตกับวิปัสนานั่นแหละ เป็นศรัทธามีกำลังยังจิตและเจตสิกให้ผ่องใสอย่างล้ำเลิศ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น[๒]

๑. ขุ. ธ. ๒๕ ๖๖ ศัพท์ อมตํ ในคาถานี้ จะหมายถึง อมตธรรม หรือพระนิพพานหาได้ไม่ เพราะปีติปราโมทย์นี้ เป็นเพียงธรรมที่เกิดขึ้นในวิปัสนาเท่านั้น ในที่นี้จึงแปล อมตํ ว่าน้ำอมฤต หมายความว่า เป็นชนิดน้ำทิพย์ของเทวดา
๒. มหาฎีกาว่า อธิโมกข์ นี้ มิใช่อันเดียวกับอธิโมกข์ ในเยวปนกณจตสิก (ซึ่งเป็นกุศลก็ได้อกุศลก็ได้) ท่านจึงแก้ว่า ได้แก่ศรัทธา ศรัทธานี้เล่าก็มิได้เป็นไปทางความเชื่อกรรมเชื่อวิบาก หรือเชื่อพระรัตนตรัย แต่เป็นเหตุแห่งความผ่องใสอย่างยิ่งของสัมปยุตธรรม เพราะปราศจากเครื่องเศร้าหมองของจิต

[ปัคคาหะ]

ข้อว่า ปัคคาหะ ได้แก่วิริยะ ด้วยว่า วิริยะที่สัมปยุตกับวิปัสนา นั่นเอง เป็นวิริยะที่ได้ประคองไว้อย่างดีไม่อย่อนนักไม่ตึงนัก ย่อม เกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น

[อุปัฏฐาน]

ข้อว่า อุปัฏฐาน ได้แก่สติ ด้วยว่า สติอันสัมปยุตกับวิปัสนา นั่นแหละ ที่เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี ตั้งอยู่อย่างมั่งคง เป็นหลักไม่หวั่นไหว เช่นกับภูเขาหลวง ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น เธอคำนึงนึกหน่วง กำหนดในใจพิจารณาดูฐานะใด ๆ ฐานะนั้น ๆ ก็แล่นไหลเข้าไป ปรากฏแก่เธอด้วยสติ ดุจปรโลกปรากฏแก่ท่านผู้มีทิพจักษุฉะนั้น

[อุเบกขา]

ข้อว่า อุเบกขา หมายเอาวิปัสนูเบกขา (อุเบกขาในวิปัสนาจิต) และอาวัชนูเบกขา (อุเบกขาในอาวัชนจิต) ด้วย ด้วยว่า ในสมัยนั้น ทั้งวิปัสนูเบกขาอันเป็นความเป็นกลาง (คือวางเฉย) ในสังขารทั้งปวง อย่างมีกำลังก็เกิดขึ้น ทั้งอาวัชนูเบกขาในมโนทวารก็เกิดขึ้นแก่พระโยคี นั้น อันอุเบขานั้น เมื่อพระโยคีนั้นอาวัชนาการถึงฐานะนั้น ๆ ย่อม นำไปอย่างกล้าแข็ง ดังวชิสุธของพระอินทร์ที่ปล่อยไปแล้ว ดังหอก อันร้อนที่ปักลงไปในห่อใบไม้ฉะนั้น

[นิกันติ]

ข้อว่า นิกันติ ได้แก่วิปัสสนานิกันติ (ความพอใจในวิปัสสนา) ด้วยว่า ความพอใจอย่างสุขุมมีอาการสงบ ทำความไยดีในวิปัสสนาอันประทับประดาไปด้วยวิปัสนูปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น ดังกล่าวมานั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น ซึ่งเป็นสิ่งที่เธอไม่อาจแม้แต่จะกำหนดจับได้ว่ามันเป็นกิเลส

ก็แลเมื่อโอภาสเกิดขึ้นฉันใด แม้เมื่ออุปกิเลสที่เหลือนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นก็ฉันนั้น พระโยคาวจรก็คิด (ตื่น) ไปว่า "ก่อนแต่นี้ญาณเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนา...ปีติ...ปัสสัทธิ...สุข...อธิโมกข์...ปัคคาหะ...อุปัฏฐาน...อุเบกขา...นิกันติเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนา เราเป็นผู้บรรลุมรรค เป็นผู้บรรลุผลแล้วเป็นแน่" ดังนี้แล้ว ถือเอาสิ่งที่ใช่มรรคเลย ว่าเป็นมรรคไป และ (ถือเอา) สิ่งที่มิใช่ผลเลย ว่าเป็นผลไป เมื่อเธอถือเอาสิ่งที่มิใช่มรรค ว่าเป็นมรรค สิ่งที่มิใช่ผล ว่าเป็นผลไปเสีย วิปัสนาวิถีก็เป็นอันชะงักไป เธอก็ปล่อยมูลกรรมฐานของตนเสีย นั่งชมนิกันติอยู่นั่นเอง แล

[อุปกิเลส ๑๐ แจกเป็น ๓๐ ก็ได้]

ก็แลในวิปัสนูปกิเลส ๑๐ นี้ วิปัสนูปกิเลส (๙) มีโอภาสเป็นต้น ท่านเรียกว่าอุปกิเลส เพราะเป็นวัตถุ (คือเป็นที่ตั้งที่เกิด) แห่งอุปกิเลส มิใช่เพราะเป็นอกุศล แต่นิกันติเป็น (ตัว) อุปกิเลสด้วย เป็นวัตถุ

แห่งอุปกิเลสด้วย อนึ่ง ว่าโดยเป็นวัตถุ วิปัสนูปกิเลสทั้งหลายนั่น ก็เป็น ๑๐ แต่ว่าโดยคาหะ (ความถือ) เป็น ๓๐ ถ้วน เป็นอย่างไร ก็อุปกิเลสเป็น ๓๐ ถ้วน ด้วยอำนาจคาหะ ดังนี้ คือ เมื่อถือเอาว่า "โอภาสเกิดขึ้นแก่เรา" ดังนี้ ก็เป็นทิฏฐิคาหะ (ความถือเอาด้วยอำนาจทิฏฐิ) เมื่อถือเอาว่า "โอภาสน่าชอบใจหนอเกิดขึ้น" ดังนี้ ก็เป็นมานคาหะ (ความถือเอาด้วยอำนาจมานะ) เมื่อเพลินชมโอภาสอยู่ ก็เป็นตัณหาคาหะ (ความถือเอาด้วยอำนาจตัณหา) ในโอภาสมีคาหะ ๓ ด้วยอำนาจทิฏฐิมานและตัณหา ดังกล่าวมาฉะนี้ แม้ในอุปกิเลสที่เหลือทั้งหลายก็อย่างนั้น

พระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาดไม่คงแก่เรียน ย่อมหวั่นไหวไป ย่อมฟุ้งซ่านไปในเพราะอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งคาหะ ๓ นั้น ย่อมตามเห็นอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น แต่ละอย่างว่า "นั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา" เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าว (เป็นคาถา) ไว้ว่า

"พระโยคาวจร (ผู้ไม่ฉลาด) ย่อมหวั่นไหว
ไปต่าง ๆ ในเพราะโอภาส...ญาณ...ปีติ
...ปัสสัทธิ...สุข...อธิโมกข์...ปัคคาหะ...
อุปัฏฐาน...อุเบกขา (ในวิปัสนา) และ
อุเบกขาในอาวัชนะ...นิกันติ ซึ่งเป็น
เครื่องสะดุ้งสะเทือนแห่งจิต"

ฝ่ายพระโยคาวจรผู้ฉลาดเป็นบัณฑิตคงแก่เรียน ถึงพร้อมด้วย

พุทธิ (รู้โทษและคุณ) เมื่ออุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมกำหนดพิจารณาเห็นมันด้วยปัญญาอย่างนี้ว่า "โอภาสนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้วละ ก็แต่ว่าโอภาสนี้นั้นไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น อาศัย (ปัจจัย) เกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา" ดังนี้บ้าง หรือมิฉะนั้น ความพิจารณาเห็นอย่างนี้ ย่อมมีแก่เธอว่า "ถ้าว่าโอภาสพึงเป็นอัตตาไซร้ จะถือเอาว่า มันเป็นอัตตาก็ควรละ แต่นี่มันเป็นอนัตตาแท้ มาถือเอาว่ามันเป็นอัตตา เพราะเหตุนั้น โอภาสนั้นจึงเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร ๆ) เป็นสิ่งไม่เที่ยง โดยความหมายว่า มีแล้วก็ไม่มี เป็นทุกข์ โดยความหมายว่า ถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น" ดังนี้บ้าง

คำพรรณนาทั้งปวงพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารโดยนัยที่กล่าวแล้วในอรูปสัตตกะเถิด อนึ่ง คำพรรณนาในโอภาสเป็นฉันใด แม้ในอุปกิเลสที่เหลือก็ฉันนั้น

พระโยคาวจรนั้น ครั้นพิจารณาเห็นอย่างนั้นแล้ว ก็ย่อมเข้าใจโอภาสได้ว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา" ย่อมเข้าใจญาณ ฯลฯ นิกันติได้ว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา" เมื่อเข้าใจได้อย่างนั้นอยู่ ก็ไม่หวั่นไหว ไม่สะดุ้งสะเทือนในเพราะอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น เหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าว (เป็นคาถา) ไว้ว่า

"ปัญญาของพระโยคาวจรผู้ใดเชี่ยวชาญ

(คือรู้เท่า) ฐานะ (ที่ตั้งที่เกิดอุปกิเลส) ๑๐ นี้
พระโยคาวจรผู้นั้น ย่อมเป็นผู้ฉลาดในธัม-
มุทธัจจะ (ความตื่นอุปกิเลสว่าเป็นธรรม)
และย่อมไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่านไป"*

[สรุปความ]

พระโยคาวจรนั้น เมื่อไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่านไปอย่างนี้ ก็ถางชัฏคืออุปกิลส ๓๐ ประการนั้นได้แล้ว กำหนดทางและมิใช่ทางลงได้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น มิใช่ทาง ส่วนวิปัสนาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสด้วยดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสนา) เป็นทาง"

ญาณของพระโยคาวจรนั้น อันรู้ทางและมิใช่ทางว่า นี่เป็นทาว นี่มิใช่ทาง ตั้งอยู่อย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อมัคคามัคคญาณทัสนาวสุทธิ

ก็แลด้วยวิสุทธิเพียงเท่านี้ เป็นอันพรโยคาวจรนั้นได้ทำความกำหนดสัจะได้ ๓ แล้ว กำหนดได้อย่างไร เบื้องแรก ในทิฏฐิวิสุทธิด้วยการกำหนดนามรูป ก็เป็นอันได้ทำความกำหนดทุกขสัจ ในกังขาวิตรณวิสุทธิ ด้วยการกำหนดจับปัจจัย (ของนามรูป) ก็เป็นอันได้ทำความกำหนดสมุทัยสัจ ในมัคคามัคคญาณทัสนาวิสุทธินี้ ด้วยการเลือกเอาแต่ทางที่ถูก ก็เป็นอันได้ทำความกำหนดมรรคสัจ การกำหนดสัจจะ ๓ เป็นอันพรโยคาวจรนั้นทำได้ ด้วยญาณอันเป็นโลกิยะนี้เอง ดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน

* บาทที่ ๔ คาถานี้ ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า น จ วิกฺเขปํ คจฺฉติ ขัดลักษณะฉันท์ เข้าใจว่า ที่ถูเป็น น วิกฺเขปํ จ คจฺฉติ

ปริเฉทที่ ๒๐

ชื่อมัคคามัคคญาณทัสนาวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

ในปกรณ์วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

[ปฏิปทาญาณทัสนาวิสุธินิเทศ]

ส่วนวิปัสนาที่ถึงยอด้วยอำนาจแห่งญาณ ๘ และญาณที่ ๙ คือสัจจานุโลมิกญาณ นี่แลชื่อปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธิ

ก็แลในคำว่า (แห่งญาณ) ๘ นั้น พึงทราบ (ว่าได้แก่) ญาณ ๘ นี้ คือ อุพยัพพยานุปัสนาญาณอันพ้นจากอุปกิเลส นับว่าเป็นวิปัสนาที่ดำเนินไปตามวิถี ภังคานุปัสนาญาณ ภยตุปัฏฐานญาณ อาทีนวานุปัสนาญาณ นิพพิทานุปัสนาญาณ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสนาญาณ สังขารุเบกขาญาณ คำว่าญาณที่ ๙ คือสัจจานุโลมิกญาณนั้น เป็นคำเรียกอนุโลมญาณ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้ใคร่จะทำปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม จึงควรทำความเพียรในญาณเหล่านั้น โดยทำอุทยัพพยญาณที่พ้นจากอุปกิเลสที่ให้เป็นข้อต้น

[บำเพ็ญอุทยัพพยญาณซ้ำ]

หากคำถามว่า "ทำความเพียรในอุทยัพพยญาณซ้ำ มีประโยชน์อะไร?" ดังนี้ไซร้ พึงตอบว่า "มีประโยชน์ที่จะได้กำหนด (ไตร) ลักษณะให้ชัดขึ้น " เพราะอุทยัพพยญาณในหนหลัง เป็นญาณเศร้าหมองไปด้วยอุปกิเลส ๑๖ ไม่อาจกำหนดไตรลักษณะให้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงได้ ต่อพ้นจากอุปกิเลสแล้วจึงอาจ เหตุนั้น จึงควรทำความเพียรในอุทยัพพยญาณนี้ซ้ำอีก เพื่อกำหนด (ไตร) ลักษณะให้ชัดขึ้น ก็ลักษณะทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ เพราะอะไรปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการถึงอะไร ? อันดับแรก อนิจจลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกสันตติปิดบังไว้

เหตุไม่มนสิการถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ทุกขลักษณะไม่ปรากฏเพราะถูกอิริยาบถปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนือง ๆ อนัตตลักษณะไม่ปรากฏเพราะถูกฆนะ (กลุ่มก้อน) ปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการถึงความแยกจากกันได้แห่งธาตุต่าง ๆ ต่อเมื่อสันตติถูกทำให้ยกเลิกไป เพราะกำหนดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปได้ อนิจจลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้ เมื่ออิริยาบถถูกเพิกเพราะมนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ ทุกขลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้ เมื่อทำฆนวินิพโภค (ย่อยก้อนออก) ได้เพราะแยกธาตุต่าง ๆออก อนัตตลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้

[วิภาคไตรลักษณะ]

อนึ่ง ในไตรลักษณะนี้ พึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ สิ่งที่ไม่เที่ยง ลักษณะของความไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ ลักษณะของความเป็นทุกข์ สิ่งที่เป็นอนัตตา ลักษณะของความเป็นอนัตตา

ในวิภาคนั้น ขันธ์ ๕ ชื่อว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะอะไร เพราะภาวะ คือมันมีความเกิดขึ้นความเสื่อมไป และความเปลี่ยนแปลงไป หรือเพราะความที่มันมีแล้วก็ไม่มี ความเกิดขึ้นความเสื่อมไป และความเปลี่ยนแปลงไป หรือความแปรไปแห่งอาการ กล่าวคือความที่มีแล้วก็ไม่มี เป็นลักษณะของความไม่เที่ยง

อนึ่ง ขันธ์ ๕ นั้นเอง ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะบาลีว่า "ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ-* สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์" เพราะอะไร เพราะ

* สํ. สฬา. ๑๘/๑

ความถูกบีบคั้นอยู่เนืองนิตย์ อาการคือความถูกบีบคั้นอยู่เนืองนิตย์ เป็นลักษณะของความเป็นทุกข์

อนึ่งเล่า ก็ขันธ์ ๕ นั้นแหละ ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะบาลีว่า **"ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา-*** สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นย่อมเป็นอนัตตา " เพราะอะไร เพราะความไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร) อาการคือความไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร ๆ) เป็นลักษณะของความเป็นอนัตตา

พระโยคาวจรวผู้นี้ ย่อมกำหนดหมายลักษณะ ๓ ละขันธ์ ๕ ทั้งปวงนี้นั้นตามสภาพที่เป็นจริงได้ ด้วยอุทยัพพยานุปัสนาญาณที่ผ่องพ้นจากอุปกิเลสแล้ว นับเป็นวิปัสนาอันดำเนินไปตามวิถี เมื่อเธอกำหนดหมายได้อย่างนั้นแล้ว พินิจพิจารรูปธรรม และอรูปธรรมทั้งหลายว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาไปแล้ว ๆ เล่า ๆ ญาณนั้นย่อมจะเป็นไปคมกล้า สังขารทั้งหลายก็จะปรากฏ (โดยเกิดดับ) เร็วครั้นญาณเป็นไปคมกล้า ครั้นสังขารทั้งหลายปรากฏเร็ว ญาณย่อมไม่ประสบ (คือไม่ถือเอา ปล่อยเสีย) ซึ่งความเกิดขึ้น หรือความตั้งอยู่ หรือความเป็นไป หรือนิมิตก็ตาม สติ (คือความระลึกรู้) ตั้งแน่อยู่แต่ในความสิ้น ความเสื่อม ความแตก ความดับเท่านั้น

[ภังคานุปัสนาญาณ]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า "สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นสังขารชื่อดังนี้

* สํ. สฬา. ๑๘/๑

แล้วย่อมดับไปอย่างนี้" วิปัสนาญานชื่อภังคานุปัสนาย่อมเกิดขึ้นในฐานะนั้น (คือในกาลที่ปล่อยข้างเกิดเสีย ทำในใจแต่ข้างดับอย่างเดียว?) ซึ่งท่านหมายกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "ถามว่าปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วตามเห็น (แต่) ความแตกดับ ชื่อว่า วิปัสนาญาณเป็นไฉน? จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับ ภิกษุพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว ย่อมตามเห็นความแตกดับแห่งจิตนั้น คำว่าตามเห็น (นั้น) คือตามเห็นอย่างไร ? คือตามเห็นโดยความไม่เที่ยง มิใช่โดยความเที่ยง ตามเห็นโดยความเป็นทุกข์ มิใช่โดยความเป็นสุข ตามเห็นโดยความเป็นอนัตตา มิใช่โดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย มิใช่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด มิใช่กำหนัด ย่อมดับเสีย มิใช่ให้เกิดขึ้น ย่อมสลัดทิ้งเสีย มิใช่ถือไว้ เมื่อตามเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ได้ เมื่อตามเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ได้ เมื่อตามเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นอนัตตา) ได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ (ความเพลิดเพลินยินดี) ได้ เมื่อคลายกำหนัด ย่อมละราคะได้ เมื่อดับเสีย ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสลัดทิ้งเสีย ย่อมละความยึดถือได้

จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์...มีสัญญาเป็นอารมณ์...มีสังขารเป็นอารมณ์...มีวิญญาณเป็นอารมณ์...มีจักษุเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีชรามรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมแตกดับ ฯลฯ เมื่อสลัดทิ้งเสียย่อมละความยึดถือได้

การพิจารณา (อารมณ์) ที่เลื่อนวัตถุ (คืออารมณ์) ได้ด้วย เปลี่ยนสัญญา (คือความกำหนดหมาย) ได้ด้วย มีกำลังในการนึกหน่วงได้ด้วย (นั่น) ชื่อว่า ปฏิสังขาวิปัสนา (เห็นแจ้งโดยการพิจารณาเห็น)

การพิจารณาที่กำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ ส่วน (คือทั้งที่เห็นแล้วทั้งที่มิได้เห็นเพราะเป็นอดีตอนาคต) ว่ามีสภาพเป็นอันเดียวกัน ตามอย่างอารมณ์ (ปัจจุบันที่พิจารณาเห็น) คือความที่นึกน้อมลงไปในนิโรธ (คือความดับ) นั่นแหละ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสนา (เห็นแจ้งในลักษณะเสื่อม)

พิจารณาอารมณ์ (แรก) ด้วยแล้ว*ตามเห็นความดับด้วย ความปรากฏโดยความว่างเปล่า (มีขึ้น) ด้วย (นั่น) ชื่อว่า อธิ-

* ปฏิสงฺขา เป็นนามก็ได้ เป็นกิริยาก็ได้ เช่น ปฏิสงฺขา ในบาลี ปฏิสงฺขาโย... เท่ากับ ปฏิสงฺขาย (เป็นตูนาทิปัจจัย) ในที่ท่านก็แก้เป็นกิริยา คือเป็นชานิตฺวา เมื่อเป็นเช่นนั้นทางสัมพันธ์ก็เป็นปุพกาลกิริยาในอนุปสฺสติข้างหลังไป แต่ทางประโยคมี จ สมุจจัย กำกับอยู่ทุกบาท อันบทหรือประโยคที่เป็นสมุจจัยนั้น ย่อมมีรูปเสมอกัน คือเป็นนามหรือกิริยาก็เป็นเสมอกัน แต่นี้ประโยคหน้ากับประโยคหลังมีกิริยาไม่เสมอกัน จึงเป็นสมุจจัยชนิดพิเศษ เห็นว่าถ้าเอาเป็นนามเสียทั้งหมด ก็จะสิ้นปัญหา คือเป็นปฏิสงฺขา อนุปสฺสนา และ อุปฏฺฐานํ ซึ่งในที่สุดตอนแก้คำอธิปญฺญาวิปสฺสนา (หน้า ๒๘๐ บรรทัดสุดท้าย) ท่านก็ทำอย่างนี้ คือเป็นนามทุกบทนั่นเอง

ปัญญาวิปัสนา (เห็นแจ้งเป็นอธิปัญญา)
ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสนา ๓ และใน
วิปัสนา ๔ ย่อมไม่หวั่นไปในเพราะทิฏฐิ
ต่าง ๆ เหตุที่มีความฉลาดในอุปัฏฐาน ๓
แล

การพิจารณานั้นจัดเป็นญาณ เพราะการพิจารณานั้นมีความหมายว่ารู้ จัดเป็นปัญญา เพราะมีความหมายว่ารู้ทั่ว เหตุนั้น จึงกล่าวไว้ว่า ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วตามเห็น (แต่) ความแตกดับ ชื่อว่า วิปัสนาญาณ ดังนี้[๑]

[อธิบายบาลี]

อรรถาธิบายในบาลีนั้น พึงทราบดังนี้ คำว่า **"อารมฺมณ-ปฏิสงฺขา**-พิจารณาอารมณ์" ความว่า พิจารณาแล้ว คือรู้แล้ว ได้แก่เห็นแล้ว ซึ่งอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความสิ้น โดยความเสื่อม[๒] คำว่า "**ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา**-ปัญญาในการตามเห็นความ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๘๓ บาทท้ายแห่งคาถาที่ ๑ และ ๓ ที่ปาฐะพิมพ์แยกไว้เป็น ปฏิสงฺขา วิปสฺสนา และ อธิปญฺญา วิปสฺสนา นั้น น่าจะเรียงติดกันเป็น ปฏิสงฺขาวิปสฺสนา อธิปญฺญาวิปสฺสนา เป็นชื่อของวิปัสนาแต่ละขั้น เข้าแถวกัย วยลกฺขณวิปสฺสนา ในคาถที่ ๒

๒. หมายความว่า ปฏิสงฺขา-พิจารณา ในที่นี้ได้แก่รู้ และรู้นั้นก็หมายเอาเห็นโดยความสิ้นความเสื่อมนั่นเอง เพราะประสงค์เอาภังคานุปัสนา

แตกดับ" เป็นต้น ความว่า ปัญญาในการตามเห็นความแตกดับแห่งความรู้ที่พิจารณาอารมณ์ โดยความสิ้นความเสื่อมเกิดขึ้นนั้น อันใด อันนี้เรียกว่า วิปัสนาญาณ ถามว่า ญาณนั้นเป็นไฉน ? นี่เป็นความ (อธิบาย) แห่งกเถตุกัมยตาปุจฉา เป็นอันดับแรก

อันดับต่อนั้น ญาณนั้นเป็นประการใด จะแสดงประการนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า **"รูปารมฺมณตา**-มีรูปเป็นอารมณ์" เป็นอาทิ

ในคำเหล่านั้น คำว่า **รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตวา ภิชฺชติ** ความว่า "จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับไป" หรือนัยหนึ่ง ความว่า "จิตเกิดขึ้นในความเป็นจิตมีรูปเป็นอารมณ์แล้วย่อมแตกดับไป"*

คำว่า **"ตํ อารมฺมรณํ ปฏิสงฺขา**-พิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว"ความว่า พิจารณาแล้ว คือรู้แล้ว ได้แก่เห็นแล้ว ซึ่งรูปปารมณ์นั้น โดยความสิ้น โดยความเสื่อม

คำว่า **"ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ**-ย่อมตามเห็นความแตกดับแห่งจิตนั้น " ความว่า รูปารมณ์ นั้น อันจิตดวงใดเห็นแล้ว โดยความสิ้นความเสื่อม ภิกษุย่อมตามเห็นความแตกดับแห่งจิตดวงนั้น ด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง เหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า "ญาตญฺจ ญาณญฺจ อุโภปิ วิปสฺสติ-พระโยคาวจรย่อมเห็นแจ้ง

* ความนัยแรก ตา. ที่อารมฺมณตา ท่านเห็นเป็นสกัตถปัจจัย ไม่มีอรรถอะไร มหาฎีกาชักตัวอย่างว่า เช่น เทวตา ก็เท่ากับ เทโว นั่นเอง ส่วนความนัยหลัง ท่านอธิบายเป็น ภุมฺมตฺเถ ปจฺจตฺตวตนํ คือปฐมาวิภัติใช้ในอรรถสัตมีวิภัติ ถ้าใช้อย่างนี้ น่าจะเรียงติดกับบทหลังเป็น รูปรมมฺรณตาติตฺตํ เป็นสัตมีตัปปุริสสมาส

ซึ่งสิ่งที่ถูกรู้ (คืออารมณ์) ด้วย ซึ่งตัวรู้ (คืออนุปัสนาญาณ) ด้วย ทั้ง ๒ อย่าง " ดังนี้

ก็แลคำว่า "**อนุปสฺสติ**-ย่อมตามเห็น" ในข้อนี้ ได้แก่เห็นเนื่องไป หมายความว่า เห็นเนือง ๆ ด้วยอาการหลายอย่าง เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า "คำว่าตามเห็น (นั้น) คือตามเห็นอย่างไร ? คือตามเห็นโดยความไม่เที่ยง" ดังนี้เป็นต้น

ในอาการเหล่านั้น เหตุใด อันความแตกดับย่อมเป็นปลายสุดแห่งอนิจจตา เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้เป็นภังคานุปัสสกนั้นจึงตามเห็นสังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง มิใช่โดยความเที่ยง ลำดับนั้นเพราะความที่สิ่งที่ไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ และเพราะความที่สิ่งที่เป็นความทุกข์ก็เป็นอนัตตา จึงตามเห็นสังขารทั้งปวงนั้นแหละโดยความเป็นทุกข์มิใช่โดยความเป็นสุข ตามเห็นสังขารทั้งปวงนั้นแหละโดยความเป็นอนัตตา มิใช่โดยความเป็นอัตตา อนึ่ง เหตุใด สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา สิ่งนั้นก็ไม่พึงนิยมยินดี และสิ่งใดไม่พึงนิยมยินดีก็ไม่พึงกำหนัดในสิ่งนั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้นั้นจึงเบื่อหน่ายมิใช่ยินดี จึงคลายกำหนัด มิใช่กำหนัด ในสังขารที่เห็นแล้วว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ตามแนวภังคานุปัสนานั่น

เธอไม่กำหนัดอยู่อย่างนั้น ก็ชื่อว่า ยังราคะให้ดับ มิใช่ให้เกิดขึ้น หมายความว่า ไม่ทำให้เป็นสมุทัย (ก่อขึ้น) ได้ ด้วยญาณอันเป็นโลกิยะนั่นแล*ก่อน หรืออีกนัยหนึ่ง เธอเป็นผู้คลายกำหนัดอย่างนั้น

* มหาฎีกาว่า ญาณชั้นนี้ สามารถเพียงให้ถึงวิกขัมภนนิโรธ คือดับได้ด้วยข่มไว้ (ไม่ถึงสมุจเฉท) จึงว่าเป็นญาณโลกิยะ

แล้ว เธอยังสังขารที่เห็นแล้ว (คือที่ปรากฏบัดนี้) ให้ดับ มิใช่ให้เกิดขึ้น ฉันใด ก็ยังสังขารแม้ที่ไม่ได้เห็น (คือเป็นอดีตอนาคต) ให้ดับ มิใช่ให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจอันวยญาณ (คือรู้โดยอนุโลมหรืออนุมานตามที่ปรากฏแล้ว) ฉันนั้น หมายความว่า ทำในใจแต่ข้างดับ ดูแต่ความดับของมันข้างเดียว ไม่ดูความเกิด

เธอปฏิบัติได้อย่างนั้นแล้ว ก็ชื่อว่า สสัดทิ้ง (สังขาร) ได้ มิใช่ถือเอาไว้ ข้อนี้มีอธิบายอย่างไร ? อธิบายว่า แม้อนุปัสนา มีอนิจจานุปัสนาเป็นต้นนี่ ก็เรียกได้ว่า เป็นปริจจาคปฏินิสสัคคะ (สลัดทิ้งโดยการสละเสีย) และเป็นปักขันทปฏินิสสัคคะ (สลัดทิ้งโดยแล่นไปเสีย)[๑] เพราะสละกิเลสทั้งหลายเสียพร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขาร (คือกรรม)[๒] ด้วยอำนาจตทังคปหาน และเพราะด้วยการเห็นโทษในสังขตธรรม จึงแล่นไปเสียในพระนิพพาน อันตรงกันข้ามกับสังขตธรรมนั้น โดยกิริยาที่น้อมใจไปพระนิพพานนั้น เหตุนั้น ภิกษุผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุปัสนามีอนิจจานุปัสนาเป็นต้นนั้น จึงสละกิเลสทั้งหลายได้ และแล่นไปในพระนิพพานได้ด้วย โดยนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งไม่ยึดเอากิเลสทั้งหลายไว้โดยทำให้มันเกิดขึ้น ไม่ยึดเอาอารมณ์ที่เป็นสังขตธรรมไว้ โดยความที่ไม่เห็นโทษ เพราะฉะนั้น ท่านจึงว่า **ปฏินิสฺสชฺชติ โน อาทิยติ**-สลัดทิ้งเสีย มิใช่ถือไว้

๑. ท่านแก้ดังนี้ ก็เท่ากับบอกว่า ศัพท์ปฏินิสสัคคะ มีอรรถ ๒ อย่าง สละก็ได้ แล่นไปเสียก็ได้

๒. มหาฎีกาช่วยขยายความว่า เมื่อจะกิเลสได้ ก็ชื่อว่าละกรรม อันมีกิเลสนั้นเป็นเหตุ และขันธ์อันเกิดแต่กรรมนั้นได้ด้วย

ทีนี้ การละธรรมทั้งหลายใด๑ได้ด้วยญาณเหล่านั้น ย่อมมีแก่พระโยคาวจรนั้น จะแสดงการละธรรมทั้งหลายนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อตามเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้" ดังนี้เป็นต้น ในคำเหล่านั้น คำว่า "**นนฺทิ**-เพลิดเพลินยินดี" ได้แก่ตัณหาอันเป็นไปกับด้วยปีติ (ความปลื้มใจ) คำที่เหลือมีนัยอันกล่าวมาแล้วนั้นแล

[อธิบายความคาถา]

ส่วนในคาถาทั้งหลาย (พึงทราบอรรถาธิบายดังต่อไปนี้) คำว่า "**วตฺถุสงฺกมนา**-เลื่อนวัตถุ" ความว่า การพิจารณาที่เห็นความดับแห่งรูปแล้วเลื่อนไปสู่วัตถุอื่นจากวัตถุแรก ด้วยสามารถเห็นความดับแม้แห่งจิตดวงที่เห็นความดับ (แรก) นั้นอีก๒ คำว่า "**สญฺญาย จ วิวฏฺฏนา** -เปลี่ยนสัญญาได้ด้วย" คือการพิจารณาที่ละข้างความเกิดเสียแล้ว ตั้งแน่อยู่แต่ในข้างความเสื่อม คำว่า "**อาวชฺชนาพลญฺเจว**-มีกำลังในการนึกหน่วงได้ด้วย " อธิบายว่า เห็นความดับแห่งรูปแล้วสามารถในการนึกหน่วง (อารมณ์) ไม่ขาดระยะ เพื่อเห็นความดับแห่งจิตดวงที่มีความดับ (ของรูป) เป็นอารมณ์อีก คำว่า "**ปฏิสงฺขา วิปสฺสนา**" หมายความว่า การพิจารณาอารมณ์นั้น ชื่อว่า ภังคานุปัสนา

๑. ปาฐะฉบับของเราเป็น เสสธมฺมานํ แต่ของพม่าเป็น เยสํ ธมฺมานํ เห็นว่าฉบับหม่าเข้าทีว่า เพราะธรรมที่ละได้ด้วยญาณเหล่านั้น ยังไม่ได้กล่าวมาก่อนเลยสักข้อ จะใช้ เสส-ที่เหลือ กระไรได้

๒. มหาฎีกาว่า วัตถุก็คืออารมณ์มีรูปเป็นต้นนั้นเอง ท่านเรียกวัตถุ เพราะอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของวิปัสนา

ข้อว่า "**อารมฺมณานฺวเยเนว อุโภ เอกววตฺถนา** - การะพิจารณาที่กำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ ส่วนว่ามีสภาพเป็นอันเดียวกัน ตามอย่างอารมณ์นั่นแหละ" ความว่า กำหนดอารมณ์ทั้งสองส่วน โดย (ว่า) มีสภาพอย่างเดียวกัน ดังนี้ว่า "สังขาร (ปัจจุบัน) นี้ แตกดับอยู่อย่างใด แม้สังขารในอดีตก็แตกดับมาแล้ว สังขารในอนาคตเล่า ก็จักแตกดับอย่างนั้น" ตามอย่างคือตามแบบอารมณ์ที่เห็นแล้วโดยประจักษ์นั่นแหละ ความข้อนี้ แม้พระโบราณาจารย์ทั้งหลายก็ได้กล่าวไว้ว่า

"พระโยคาวจรผู้มีความเห็นความจดแล้ว
ในสังขารอันมีอยู่ (คือที่เป็นปัจจุบัน) ย่อม
นำความเห็นตามแบบความเห็นอันนั้นไป
(ใช้) ในสังขารที่เป็นอดีตและอนาคต
(ด้วย) ว่า สังขารทั้งปวงมีความแตกทำลาย
ไปเป็นปกติ ดังหยาดน้ำค้าง เมื่อดวง
อาทิตย์ขึ้นแล้ว (เหือดแห้งไป) ฉะนั้น"

คำว่า "**นิโรเธ อธิมุตฺตตา**-ความที่นึกน้อมลงไปในความดับ" ความว่า ความที่ทำการกำหนดสังขารทั้งสองส่วนเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจความแตกดับอย่างนั้นแล้ว นึกน้อมลงไปในความดับ กล่าวคือความแตกนั้นเท่านั้น* หมายความว่า (นึก) หนักไปในความดับนั้น (นึก)

* ศัพท์นิโรธ โดยมากใช้ในอรรถที่หมายถึงมรรคผลนิพพาน เมื่อนำมาใช่ในอรรถเช่นนี้ จึงต้องไขความไว้ว่า หมายเอาภังคะ ความแตกดับแห่งสังขาร เพื่อให้ทราบว่า ไม่ใช่ความดังกิเลส

เอียงไปในความดับนั้น (นึก) ลาดไปในความดับนั้น (นึก) เทไปใน ความดับนั้น คำว่า **"วยลกฺขณวิปสฺสนา"** มีอธิบายว่า ความพิจารณา นั่น ชื่อว่าวยลักษณวิปัสนา (เห็นแจ้วในลักษณะดับ)

คำว่า "**อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา**-พิจารณาอารมณ์ด้วยแล้ว" คือ รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่เป็นอารมณ์แรกด้วยแล้ว คำว่า "**ภงฺคญฺจ อนุปสฺสติ**-ตามเห็นความดับด้วย" คือเห็นความดับแห่งอารมณ์ (แรก) นั้น แล้วตามเห็นความดับแห่งจิตดวงที่มีอารมณ์ (แรก) นั้น เป็นอารมณ์ (ด้วย) คำว่า "**สุญฺญโต จ อุปฏฺฐานํ** - ความปรากฏ โดยความว่างเปล่า (มีขึ้น) ด้วย" คือเมื่อเธอตามเห็นความดับแห่ง สังขารนั้นอย่างนั้นอยู่ ความปรากฏโดยความว่างเปล่าว่า "สังขาร ทั้งหลายนั่นเองแตก ความแตกแห่งสังขารทั้งหลายนั้น เรียกว่าความ ตาย หามี (อัตตา) อะไร ๆ อื่น (จากขันธ์) ไม่" ดังนี้ ย่อมเจริญขึ้น เหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

> **ขันธ์ทั้งหลายดับ สิ่งอื่นไม่มีเลย ความ แตกแห่งขันธ์ทั้งหลายเรียกว่าจาย พระ โยคาวจรผู้ไม่ประมาท ย่อมเห็นความสิ้น ไปแห่งขันธ์ทั้งหลายนั้น ดุจคนผู้เจาะแก้ว ด้วยเพชรโดยแยกคาย (คือโดยวิธีที่ถูก ต้อง ย่อมเห็นความสิ้นไปแห่งแก้วที่ถูก เจาะ) ฉะนั้น**

คำว่า "**อธิปญฺญาวิปสฺสนา**" มีอธิบายว่า ความพิจารณา (รู้) อารมณ์

อันใดด้วย ปัญญาตามเห็นความแตกดับอันใดด้วย ความปรากฏโดยความว่างเปล่าอันใดด้วย (รวม ๓ ประการ) นี้ ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสนา (เห็นแจ้งเป็นอธิปัญญา)

คำว่า "**กุสโล ตีสุ อนุปสฺสนาสุ**- ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสนา ๓" คือภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสนา ๓ มีอนิจจานุปัสนาเป็นต้น คำว่า "**จตสฺโส จ วิปสฺสนาสุ**-และในวิปัสนา ๔" คือ ในวิปัสนา ๔ มีนิพพิทานุปัสนาเป็นต้นด้วย คำว่า "**ตโย อุปฏฺฐาเน กุสลตา**-เหตุที่มีความฉลาดในอุปัฏฐาน ๓ คือเพราะความที่เป็นผู้ฉลาดในความปรากฏ ๓ สถานนี้ คือ (ปรากฏ) โดยความสิ้น โดยความเสื่อม โดยความว่างเปล่าด้วย* คำว่า "**นานาทิฏฺฐีสุ ฯ กมฺปติ**-ย่อมไม่หวั่นไปในเพราะทิฏฐิต่าง ๆ" คือย่อมไม่ไหวไปในเพราะทิฏฐิทั้งหลายมีประการต่าง ๆ มีสัสสตทิฏฐิเป็นต้น

พระโยคาวจรนั้น ไม่หวั่นไหวอยู่อย่างนั้น มีมนสิการเป็นไปโดยนัยว่า "สิ่งที่ยังไม่ดับนั่นแหละ กำลังดับ สิ่งที่ยังไม่แตกนั่นแหละกำลังแตก" ย่อมปล่อยนิมิตแห่งความเกิด ความตั้งอยู่ และความเป็นไปแห่งสังขารทั้งปวงเสีย แล้วดูแต่ความแตก (ของมัน) อย่างเดียว เหมือนดูความแตกของภาชนะโทรม ๆ ที่คนทุบอยู่ เหมือนดูความแตก (กระจาย) ของฝุ่นละเอียดที่คนโปรยอยู่ เหมือนดูความแตกของเมล็ดงา

* ท่านแก้ศัพท์ดังนี้ ก็เป็นอันว่า จตสฺโส ตโย และ กุสลตา เป็นวิภัติวิปลาสเป็นแถว อนุปัสสนา ๓ คืออนิจจานุปัสนา ทุกขานุปัสนา อนัตตานุปัสนา วิปัสนา ๔ คือ นิพพิทานุปัสนา วิราคานุปัสนา นิโรธานุปัสนา ปฏินิสสัคคานุปัสนา

ทั้งหลายที่คนคั่วอยู่ฉะนั้น พระโยคาวจรนั้น ย่อมเห็นว่า "สังขารทั้งปวงกำลังแตกอยู่ ๆ " ประดุจบุรุษผู้มีตา (ดี) ยืนอยู่ที่ขอบสระโบกขรณี หรือที่ตลิ่งแม่น้ำ เมื่อฝนเม็ดหนาตกลงมา จะพึงเห็นต่อมน้ำใหญ่ๆ บนหลังน้ำ ซึ่งเกิดขึ้น ๆ แล้ว พลันแตกไปโดยเร็วฉะนั้นแท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงหมายถึงพระโยคาวจรเห็นปานนี้ ตรัสไว้ว่า

"มัจจุราชย่อม (หาตัว) ไม่พบ ซึ่งบุคคล
ผู้มองดูโลก (คือขันธ์) เหมือนอย่างมองดู
ต่อมน้ำ เหมือนอย่างมองดูพยับแดด"

[อานิสงส์ภังคานุปัสนาญาณ]

เมื่อเห็น*อยู่เนือง ๆ ว่า "สังขารทั้งปวงแตกอยู่ ๆ " อย่างนั้น ภังคานุปัสนาญาณอันมีอานิสงส์ ๘ เป็นบริวาร ย่อมเป็นญาณมีกำลัง นี่เป็นอานิสงส์ ๘ ในคำนั้น คือ

ภวทิฏฺฐิปฺปหานํ	การละภวทิฏฐิได้
ชีวิตนิกนฺติปริจฺจาโค	การสละความใยดีในชีวิตได้
สทา ยุตฺตปยุตฺตตา	ความประกอบ (ภาวนา) อันชอบทุกเมื่อ (ทั้งกลางคืนและกลางวัน)
วิสุทฺธาชีวิตา	ความมีอาชีวะหมดจด

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ปสฺสนฺโต คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น ปสฺสโต

อุสฺสุกฺกปฺปหานํ	การละความขวนขวาย (ในกิจจานุกิจภายนอก)
วิคตภยตา	ความเป็นผู้ปราศจากความกลัว
ขนฺติโสรจฺจปฏิลาโภ	ความได้เฉพาะซึ่งขันติโสรัจจะ
อรติรติสหนตา	ความอดกลั้น (ครอบงำเสียได้) ซึ่งความไม่ยินดีใน (อธิกุศล) และความยินดี (ในกามคุณ)

เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

พระมุนีผู้ (สำคัญ) เหมือนคนมีผ้านุ่งห่ม
และศีรษะถูกไหม้อยู่แล้ว เห็นคุณอันเยี่ยม ๘
ประการนี้แล้ว พิจารณาในภังคานุปัสนานั้น
เนือง ๆ ไป ย่อม (สำเร็จ) เป็นภังคานุปัสสีบุคคล เพื่อบรรลุ เพื่อบรรลุอมตธรรมได้

ภังคานุปัสนาญาณ จบ

[ภยตีปัฏฐานญาณ]

เมื่อพระโยคาวจรนั้น เสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ทำให้มากอยู่ซึ่งภังคานุปัสนา อันมีความสิ้นความเสื่อมความแตกความดับแห่ง

สังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์อย่างนั้น สังขารทั้งหลายอันแตกอยู่ตามสภาพ* อยู่ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ย่อมปรากฏเป็นสิ่งน่ากลัวอย่างใหญ่ ดังสิ่งที่น่ากลัวทั้งหลายมี สิงห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคดุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ และหลุมถ่านที่ยังลุกอยู่ เป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นสิ่งน่ากลัวยิ่งนักสำหรับคนขลาดผู้รักชีวิตโดยง่าย (คือเห็นเป็นของน่ากลัวยิ่งนักสำหรับคนขลาดผู้รักชีวิตโดยง่าย (คือเห็นเป็นของน่ากลัวและกลัวง่าย ๆ) ฉะนั้น เมื่อเธอเห็นอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ แม้สังขารทั้งหลายที่จะเกิดในอนาคต ก็จักดับอย่างนี้เหมือนกัน" ดังนี้ ญาณชื่อว่าภยตุปัฏฐานญาณ ย่อมจะเกิดขึ้นในฐานะ (คือในโอกาส) นั้น

(ต่อไป) นี้ เป็นอุปมาในความเกิดขึ้นแห่งภยตุปัฏฐานญาณนั้น

ต่างว่าบุตร ๓ คนของหญิงผู้หนึ่ง ทำความผิดต่อพระราชา พระราชาลงพระราชอาชญาตัดศีรษะมันทั้ง ๓ คน หญิงผู้นั้นได้ไปสู่ตะแลงแกงพร้อมกับบุตร ทีนี้ พวกราชบุรุษตัดศีรษะบุตรคนโตของเขาแล้ว ก็เริ่มจะตัดศีรษะบุตรคนกลาง เขาเห็นศีรษะบุตรคนโตขาดไปแล้ว และศีรษะบุตรคนกลางกำลังจะขาด ก็ทอดอาลัยในบุตรคนเล็กด้วยเห็นว่า "แม้บุตรคนเล็กนี่ ก็จักเป็นเช่นกับบุตร ๒ คนนั้นเหมือนกัน"

ในทัสนกิจเหล่านั้น การเห็นความดับแห่งสังขารที่เป็นอดีตทั้งหลายของพระโยคี เปรียบเหมือนการเห็นศีรษะที่ขาดแล้วแห่งบุตร

* ปาฐะเป็น สเภทกา แต่ฉบับพม่าเป็น ปเภทกา ถ้าเป็น ปเภทกา แปลว่า แตกอยู่ทั่วไป ก็ได้ความดีเหมือนกัน ข้างหลังต่อไปก็เป็น ปเภทกา ทั้งนั้น

คนโตของหญิงผู้นั้น การเห็นความดับแห่งสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันของพระโยคี เปรียบเหมือนการเห็นศีรษะที่กำลังขาดของบุตรคนกลางของหญิงคนนั้น การเห็นความดับแห่งสังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคต ด้วยเห็นว่า "แม้สังขารทั้งหลายที่จะเกิดในอนาคต ก็จักดับอย่างนี้เหมือนกัน" ของพระโยคี เหมือนการทอดอาลัยในบุตรคนเล็ก ด้วยเห็นว่า "แม้บุตรคนเล็กนี่ ก็จักเป็นเช่นกับบุตร ๒ คนนั้นเหมือนกัน " ของหญิงผู้นั้น

เมื่อเธอเห็นอยู่อย่างนั้น ภยตุปัฏฐานญาณ ย่อมจะเกิดขึ้นในฐานะ (คือในโอกาส) นั้น

อุปมาอื่นอีกก็มี ต่างว่าหญิงผู้หนึ่งเป็นหญิง (ปูติปชา) มีลูกเสียคลอดทารกออกมา ๑๐ คนแล้ว ในทารก ๑๐ คนนั้น ๙ คนตายไปแล้ว คนหนึ่งอยู่ในมือกำลังตาย อีกคนหนึ่งอยู่ในท้อง หญิงนั้นเห็นทารก ๙ คนตายไปแล้ว และคนที่ ๑๐ กำลังตาย ก็ทอดอาลัยในทารกที่อยู่ในท้อง ด้วยเห็นว่า "ถึงเจ้าคนที่อยู่ในท้องที่ ก็จักเป็นเช่นกับพวก ๑๐ คนนั่น เหมือนกัน"

ในทัสนกิจเหล่านั้น การเห็นความดับแห่งสังขารที่เป็นอดีตทั้งปลายของพระโยคี เปรียบเหมือนการระลึกถึงความตายแห่งทารก ๙ คนของหญิงผู้นั้น การเห็นความดับแห่งสังขารที่เป็นปัจจุบันทั้งหลายของพระโยคี เปรียบเหมือนคนการเห็นภาวะที่ทารกอยู่ในมือกำลังตายของหญิงผู้นั้น การเห็นความดับแห่งสังขารที่เป็นอนาคตทั้งหลายของพระโยคี เปรียบเหมือนการทอดอาลัยในทารกที่ยังอยู่ในท้องของหญิงผู้นั้น

เมื่อเธอเห็นอยู่นั้น ภยตุปัฏฐานญาณย่อมจะเกิดขึ้นในขณะนั้น*

[ญาณนี้มีกลัวด้วยหรือไม่]

ถามว่า "ก็ภยตุปัฏฐานญาณ (นี่) กลัวหรือมิได้กลัว ?" ตอบว่า "มิได้กลัวดอก" เพราะว่าภยตุปัฏฐานญาณนั้น ก็เป็นแต่ความวิจารณ์ว่า "สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ ที่เป็นอนาคตก็จักดับ" เท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงเปรียบเสมือนว่าคนมีตา (ดี) แลดูหลุมถ่าน (เพลิง) ๓ หลุม ที่ใกล้ประตูเมืองอยู่ ตัวเองมิได้กลัว เขาเป็นแต่มีการวิจารณ์ว่า "สัตว์ไร ๆ จักตกลงไปในหลุมถ่าน (เพลิง) ๓ หลุมนี่ ก็จักได้รับทุกข์ไม่น้อยทุกตัว" ดังนี้เท่านั้นเองฉันใด หรือมิฉะนั้น เปรียบเสมือนว่าคนมีตา (ดี) แลดูหลาว ๓ เล่มเขาปักเรียงกันไว้อยู่ คือหลาวไม้ตะเคียน หลาวเหล็ก หลาวทอง ตัวเองก็มิได้กลัว เขาเป็นแต่มีการวิจารณ์ ว่า "สัตว์ไร ๆ จักตกลงไปที่หลาว ๓ เล่มนี่ ก็จักได้รับทุกข์ไม่น้อยทุกตัว" ดังนี้เท่านั้นเอง ฉันใด ภยตุปัฏฐานญาณ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตัวเองมิได้กลัว เป็นแต่มีความวิจารณ์ว่า "สังขารทั้งหลายในภพ ๓ อันเป็นเช่นกับหลุมถ่าน (เพลิง) ๓ หลุม และเช่นกับหลาว ๓ เล่ม ที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ ที่เป็นอนาคตก็จักดับ" ดังนี้ เท่านั้นเอง แต่เพราะสังขารทั้งหลายอันไปอยู่ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิวาส

* ท่านใช้ ฐาเน มาสองหน หนี้ใช้ ขเณ ก็เป็นอันว่า ฐาเน ในที่นี้ หมายถึงกาล โอกาส ขณะ มิใช่หมายถึงสถานที่

ทั้งปวงเป็นสภาพที่ถึงซึ่งความฉิบหาย มีภัยเฉพาะหน้า ปรากฏแก่ญาณนั้น โดยเป็นของน่ากลัวแต่อย่างเดียว เพราะเหตุนั้น ญาณนั้นจึงเรียกว่า ภยตุปัฏฐาน (เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว)

[บาลีภยตุปัฏฐานญาณ]

ก็แลปาฐะ (ต่อไป) นี้ เป็นบาลีในความปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวดังกล่าวมานี้แห่งญาณนั้น ว่า "ปุจฉาว่า "เมื่อภิกษุทำในใจโดยความไม่เที่ยง สิ่งอะไรปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว เมื่อภิกษุทำในใจโดยความเป็นทุกข์ สิ่งอะไรปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว เมื่อภิกษุทำในใจโดยความเป็นอนัตตา สิ่งอะไรปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว ?" วิสัชนาว่า "เมื่อภิกษุทำในใจโดยความไม่เที่ยง นิมิตย่อมปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว เมื่อภิกษุทำในใจโดยความเป็นทุกข์ ปวัตตะ ย่อมปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว เมื่อภิกษุทำในใจโดยความเป็นอนัตตา ทั้งนิมิตและปวัตตะ ย่อมปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว"*

[แก้อรรถบาลีภยตุปัฏฐานญาณ]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า **"นิมิตฺต"** ได้แก่สังขารนิมิต คำว่า "นิมิต" นั่น เป็นชื่อแห่งสังขารทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันจริงอยู่ ภิกษุผู้ทำในใจโดยความไม่เที่ยงอยู่ ย่อมเห็นแต่มรณะ (คือความแตกดับ) แห่งสังขารทั้งหลายเท่านั้น เหตุ (ที่เห็นแต่ความแตก

* ขุ. ป. ๓๑/๓๖๙

ดับ) นั้น นิมิต (คือสังขาร) จึงปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวแก่ภิกษุนั้น

ปาฐะว่า "ปวัตตะ" ได้แก่ความหมุนไปในรูปภพและอรูปภพ จริงอยู่ ภิกษุผู้ทำในใจโดยความเป็นทุกข์อยู่ ย่อมเห็นภาวะคือความถูกบีบคั้นอยู่เนือง ๆ เท่านั้น แห่งความหมุนไปแม้ที่สมมติกันว่าเป็นสุข เหตุ (ที่เห็นแต่ความถูกบีบคั้น) นั้น ปวัตตะ (แม้ในรูปภพอรูปภพ) จึงปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวแก่ภิกษุนั้น

ส่วนภิกษุผู้ทำในใจโดยความเป็นอนัตตาอยู่ ย่อมเห็นนิมิตและปวัตตะทั้ง ๒ นั้น เป็นสิ่งว่าง เปล่า ร้าง ไม่มีเจ้าของ ไม่มีหัวหน้า เหมือนบ้างร้าง และเหมือนสิ่ง (ลวงตา) ทั้งหลายมีพยับแดดและเมืองคนธรรพ์*เป็นต้น เหตุ (ที่เห็นเป็นแต่สิ่งว่างเปล่า) นั้น นิมิตและปวัตตะทั้ง ๒ จึงปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวแก่ภิกษุนั้นแล

ภยตุปัฏฐานญาณ จบ

[อาทีนวานุปัสนาญาณ]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นเสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ซึ่งภยตุปัฏฐานญาณนั้น ที่ต้านทานไม่ปรากฏ ที่กำบังก็ไม่ปรากฏ ที่ไปก็ไม่ปรากฏ ที่พึ่งอาศัยก็ไม่ปรากฏเลย หรือความยึดถือเอาไว้ได้ก็ตามในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิวาสทั้งปวง

* คือ เมืองมายาในอากาศ (ดูเชิงอรรถ ๒ หน้า ๑๑๐)

แม้แต่สังขารหนึ่งก็หามีไม่ ภพ ๓ ปรากฏเป็นดังหลุมถ่านเพลิงอันเต็มไปด้วยถ่าน (แดง ๆ) ปราศจากเปลว มหาภูต ๔ ปรากฏเป็นดังอสรพิษเหล่าที่มีพิษร้าย ขันธ์ ๕ ปรากฏเป็นดังเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ อายตนะภายใน ๖ ปรากฏเป็นดังหมู่บ้างร้าง อายตนะภายนอก ๖ ปรากฏเป็นดังพวกโจรปล้นหมู่บ้าน อนึ่ง วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ถูกไป ๑๑ กอง*ไหม้ ปรากฏเป็นดังลุกโชติช่วงอยู่ สังขารทั้งปวงปรากฏราวกะเป็นหัวฝี ราวกะเป็นโรค ราวกะเป็นลูกศร ราวกะเป็นตัวทุกข์ร้อย และราวะเป็นตัวเจ็บป่วย จึงเป็นอาทีนพราศี (กองโทษ) อันใหญ่ไร้คุณที่น่าพอใจ ปราศจากวิสัยที่น่ายินดี ถามว่าเป็นอย่างไร ? แก้ว่า เป็นดังป่าชัฏ ซึ่งแม้ตั้งอยู่โดยอาการน่ารื่นรมย์ แต่มีสัตว์ร้าย เป็นดังถ้ำมีเสือ เป็นดังน้ำมีคาหะ (ตัวที่คอยกุมคนลงน้ำเช่นจระเข้) และรากษส (ผีเสื้อน้ำ) เป็นดังข้าศึกผู้เงื้อขรรค์ เป็นดังโภชนะมีพิษ เป็นดังทางมีโจร เป็นดังเรือนไฟไหม้ เป็นดังสนามรบมีกองทหารที่เขาส่งออกไป (รบ) ย่อมปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวแก่บุรุษขลาดผู้รักชีวิตโดยง่าย จริงอยู่ บุรุษนั้นมาถึงสิ่งน่ากลัวมีป่าชัฏที่มีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านั้นเข้าแล้ว ย่อมเป็นผู้กลัวตัวสั่นจนขนพอง เห็นแต่อาทีนพ (สิ่งร้าย) อยู่รอบตัวฉันใด พระโยคาวจรนี่จนขนพองเหมือนกัน ครั้นสังขารทั้งปวงปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว ด้วยอำนาจภังคานุปัสนาแล้ว ก็ย่อมเห็นแต่อาทีนพอันไร้คุณที่น่าพอใจ ปราศจาก

* ไฟ ๑๑ กอง คือ ราคะ โทสะ โมหะ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

วิสัยที่น่ายินดีอยู่โดยรอบ เมื่อเธอเห็นอยู่อย่างนั้น ญาณชื่ออาทีนวญาณ ย่อมเกิดขึ้น ซึ่งท่านหมายถึง กล่าวคำ (บทภาชนะ) นี้ไว้ว่า

[บาลีอาทีนวานุปัสนาญาณ]

"ปุจฉาว่า ปัญญา (ความรู้ทั่ว) ในภยตุปัฏฐาน เป็นอาทีนวญาณ (ความรู้ในอาทีพน) อย่างไร ?

วิสัชชนาว่า ปัญญา (ความรู้ทั่ว) ในภยตุปัฏฐานว่า อุปปาทะ (ความเกิดขึ้น) เป็นภัย เป็นอาทีนวญาณ (ความรู้ในอาทีนพ) ปัญญาในภยตุปัฏฐานว่า ปวัตตะ (ความหมุนไป) เป็นภัย ...ว่า นิมิตตะ (คือสังขาร) เป็นภัย ...ว่า อายูหนา (คือกรรม) เป็นภัย ...ว่าปฏิสนธิเป็นภัย ...ว่าคติเป็นภัย ...ว่านิพพัตติ (ความเกิดปรากฏขึ้น) เป็นภัย ...ว่าอุปปัตติ (ความเข่าถึง) เป็นภัย ...ว่าชาติเป็นภัย ...ว่าชราเป็นภัย ...ว่าพยาธิเป็นภัย ...ว่ามรณะเป็นภัย ...ว่าโสกะเป็นภัย ...ว่าปริเทวะเป็นภัย ...ว่าอุปยาสเป็นภัย เป็นอาทีนวญาณ

ปัญญา (ความรู้ทั่ว) ว่า อนุปปาทะ (ธรรมอันไม่มีความเกิดขึ้น) เป็นธรรมเกษม (ปลอดภัย) เป็นสันติบทญาณ (ความรู้ในทางสันติ) ปัญญาว่า อัปปวัตตะ (ธรรมอันไม่มีความหมุนไป) ฯลฯ อนุปายาสะ (ธรรมอันไม่มีอุปายาส) เป็นธรรมเกษม* เป็นสันติบทญาณ

* ข้อธรรมในตอนสันติบทญาณนี้ มีอนุปปาทะเป็นต้น ท่านมุ่งเอานิพพานทั้งสิ้น และมหาฎีกาแนะให้แปลเป็นพหุพพิหิ จึงแปลตามท่าน

ปัญญาว่า อุปปาทะเป็นภัย อนุปปาทะเป็นธรรมเกษม เป็นสันติบทญาณ ปัญญาว่า ปวัตตะเป็นภัย อัปปวัตตะเป็นธรรมเกษม ฯลฯ อุปายาสเป็นภัย อนุปายาสเป็นธรรมเกษม เป็นสันติบทญาณ*

ปัญญาในภยตุปัฏฐานว่า อุปปาทะเป็นทุกข์ เป็นอาทีนวญาณ ปัญญาในภยตุปัฏฐานว่า ปวัตตะเป็นทุกข์ ฯลฯ อุปายาสเป็นทุกข์ เป็นอาทีนวญาณ

ปัญญาว่า อนุปปาทะเป็นสุข เป็นสันติบทญาณ ปัญญาว่า อัปปวัตตะ ฯลฯ อนุปายาสเป็นสุข เป็นสันติบทญาณ

ปัญญาว่า อุปปาทะเป็นทุกข์ อนุปปาทะเป็นสุข เป็นสันติบาทญาณ ปัญญาว่า ปวัตตะเป็นทุกข์ อัปปวัตตะเป็นสุข ฯลฯ อุปายาสเป็นทุกข์ อนุปายาสเป็นสุข เป็นสันติบทญาณ

ปัญญาในภยตุปัฏฐานว่า อุปปาทะเป็นสามิส เป็นอาทีนวญาณ ปัญญาในภยตุปัฏฐานว่า ปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสเป็นสามิส เป็นอาทินวญาณ

ปัญญาว่า อนุปปาทะเป็นนิรามิส เป็นสันติบทญาณ ปัญญาว่า อัปปวัตตะ ฯลฯ อนุปายาสเป็นนิรามิส เป็นสันติบทญาณ

ปัญญาว่า อุปปาทะเป็นสามิส อนุปาทะเป็นนิรามิส เป็นสันติ-

* บาลีนี้ท่านแยกอาทีนนวญาณเป็นวาระที่ ๑ สันติบทญาณเป็นวาระที่ ๒ แล้ว รวมความเข้าด้วยกันอีกทีเป็นวาระที่ ๓ มหาฎีกาท่านว่าเป็นการรวมความเห็นโทษความหมุนไป กับเห็นอานิสงส์ความหมุนกลับติดต่อเนื่องกันไป เพื่อให้เห็นโทษและอานิสงส์ชัด สำหรับพระโยคาวจรผู้เร่งรัดวิปัสนาให้สำเร็จโดยเร็ว แม้ในวาระที่ว่าด้วยทุกข์ สุข สามิส นิรามิส และสังขร นิพพาน ก็นัยเดียวกัน

บทญาณ ปัญญาว่า ปวัตตะเป็นสามิส อัปปวัตตะเป็นนิรามิส ฯลฯ อูปายาสเป็นสามิส อนุปายาสเป็นนิรามิส เป็นสันติบทญาณ

ปัญญาในภยตุปัฏฐานว่า อุปปาทะเป็นสังขาร เป็นอาทีนวญาณ ปัญญาในภยปัฏฐานว่า ปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสเป็นสังขาร เป็นอาทีนวญาณ

ปัญญาว่า อนุปปาทะเป็นนิพพาน เป็นสันติบทญาณ ปัญญาว่า อัปปวัตตะ ฯลฯ อนุปายาสเป็นนิพพาน เป็นสันติบทญาณ

ปัญญาว่า อุปปาทะเป็นสังสาร อนุปปาทะเป็นนิพพาน เป็นสันติบทญาณ ปัญญาว่า ปวัตตะเป็นสังขาร อัปปวัตตะเป็นนิพพาน ฯลฯ อุปายาสเป็นสังขาร อนุปายาสเป็นนิพพาน เป็นสันติบทญาณ

ภิกษุย่อมเห็นอุปปาทะ ปวัตตะ นิมิตตะ อายูหนะ
และปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกข์ ความเห็น (มีวัตถุ ๕ นี้)
เป็นอาทีนวญาณ อนึ่ง เห็นอุปปาทะ อัปปวัตตะ
อนิมิตตะ อานยูหนะ และอัปปฏิสนธิ ว่าเป็นสุข
ความเห็น (๕ สถาน) นี้ เป็นสันติบทญาณ อาที-
นวญาณนี้ย่อมเกิดในสถาน ๕ สันติบทญาณก็เกิด
ในสถาน ๕ จึงชื่อว่ารู้ญาณ ๑๐ เพราะความที่เป็น
ผู้ฉลาดในญาณ ๒ ภิกษุนั้นจึงไม่หวั่นไหวใน
เพราะทิฏฐิต่าง ๆ แล

ความเห็นนั้น จัดเป็นญาณ ด้วยความหมายว่ารู้ จัดเป็นปัญญา

ด้วยความหมายว่ารู้ทั่ว เหตุนั้นจึงได้กล่าวว่า ปัญญาในภยตุปัฏฐาน เป็นอาทีนนวญาณ"*

[แก้อรรถบาลีอาทีนวญาณ]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า "อุปปาทะ" ได้แก่ความอุบัติขึ้นในภพนี้ เพราะปัจจัยคือกรรมในภพก่อน ปาฐะว่า "ปวัตตะ" ได้แก่ความหมุนไป (ในปวัติกาล) แห่งสังขารธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น ปาฐะว่า "นิมิตตะ" ได้แก่นิมิตคือสังขารทั้งปวง ปาฐะว่า "อายูหนา" ได้แก่กรรม (ในภพนี้) อันเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิ (ในภพ) ต่อไป ปาฐะว่า "ปฏิสนธิ" ได้แก่ความอุบัติขึ้น (ในภพ) ต่อไป ปาฐะว่า "คติ" ได้แก่คติที่ปฏิสนธิมีขึ้น ปาฐะว่า "นิพพัตติ" ได้แก่ความกำเนิดแห่งขันธ์ทั้งหลาย ปาฐะว่า "อุปปัตติ" ได้แก่ความเป็นไปแห่งวิบาก ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า "วิบากย่อมมีแก่ผู้ถึงพร้อมบ้าง แก่ผู้เข้าถึงบ้าง" ปาฐะว่า "ชาติ" ได้แก่ชาติที่มีเพราะปัจจัยคือภพ เป็นปัจจัยแห่งทุกข์ทั้งหลายมีชราเป็นต้น ธรรมทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นอาทิ (มีความ) ปรากฏ (ชัด) แล้วทั้งนั้น ก็แลในธรรมเหล่านี้ ธรรม ๕ มีอุปปาทะเป็นต้นเท่านั้น ท่านกล่าวโดยเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) แห่งอาทีนวญาณ ธรรมที่เหลือท่านกล่าวโดยเป็นไวพจน์ของธรรม ๕ นั้น แท้จริงคำ ๒ คำคือ นิพพัตติ ชาติ ที่เป็นไวพจน์ของอุปปาทะและของปฏิสนธินั่นเอง ๒ คำคือ คติ อุปปัตติ นี่เป็นไวพจน์ของปวัตตะ ชรา เป็น

* ขุ. ป. ๓๑/๘๔

ต้น เป็นไวพจน์ของนิมิตตะแล เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า

"ภิกษุย่อมเห็นอุปปาทะ ปวัตตะ นิมิตตะ อายูหนะ และปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกข์ ความเห็น (มีวัตถุ ๕) นี้ เป็นอาทีนวญาณ"

และว่า "อาทีนวญาณนี้ ย่อมเกิดในสถาน ๕" ดังนี้

ส่วนคำว่า "ปัญญาว่า "อนุปปาทะ (ธรรมอันไม่มีความเกิดขึ้น) เป็นธรรมเกษม" เป็นสันติบทญาณ " เป็นต้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงญาณฝ่ายตรงข้ามของอาทีนวญาณ นัยหนึ่ง คำนั้นท่านกล่าวเพื่อยังความอุ่นในให้เกิดแก่พระโยคาวจรทั้งหลาย ผู้มีหทัยหวาดหวั่นไปเพราะเห็นอาทีนพโดยภยตุปัฏฐาน (ความปรากฏเป็นของน่ากลัว) ว่า "แม้สิ่งที่ไม่น่ากลัว ปลอดภัย หาโทษมิได้ ก็มีอยู่" ดังนี้ก็ได้ หรือว่าก็เพราะธรรมทั้งหลายมีอุปปาทะเป็นต้น ยืนเด่น (ปรากฏให้เห็น) โดยเป็นของน่ากลัวแก่พระโยคาวจรนั้นอยู่ จิตของเธอจึงน้อมไปในธรรมที่ตรงข้ามของธรรม ที่น่ากลัว) นั้น เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า คำนั้นท่านกล่าวเพื่อแสดงอานิสงส์แห่งอาทีนวญาณอันสำเร็จด้วยอำนาจความปรากฏเป็นของน่ากลัวด้วย

อนึ่ง ในธรรมฝ่ายโทษนี้ เหตุใดสิ่งใดเป็นของน่ากลัว สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์โดยแน่แท้ สิ่งใดเป็นทุกข์เล่า สิ่งนั้นก็ย่อมเป็นสามิสเท่านั้น เพราะไม่พ้นไปจากวัฏฏามิส (คืออุปาทินขันธ์ ?) โลกามิส

(คือเบญจกามคุณ ?) และกิเลสามิส อนึ่งเล่าสิ่งใดเป็นสามิส สิ่งนั้นก็ย่อมเป็นสังขารเท่านั้นเอง เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวต่อไปว่า "ปัญญาในภยตุปัฏฐานว่า "อุปปาทะเป็นทุกข์" เป็นอาทีนวญาณ" ดังนี้เป็นต้น แม้เป็นต้นอย่างนั้น ก็พึงทราบความต่างกันในธรรมฝ่ายโทษนี้ด้วยอำนาจเป็นไปโดยมีอาหารต่างกันอย่างนี้คือ โดยมีอาการเป็นของน่ากลัว โดยมีอาการเป็นทุกข์ โดยมีอาการเป็นสามิส[๑]

คำว่า "**ทส ญาเณ ปชานาติ**-รู้ญาณ ๑๐" อธิบายว่า ภิกษุนั้นเมื่อรู้ทั่วอาทีนวญาณ ชื่อว่าย่อมรู้ทั่ว คือแทงตลอด ทำให้แจ้งซึ่งญาณ ๑๐ คือญาณมีธรรมฝ่ายอาทีนพมีอุปปาทะเป็นต้นเป็นที่ตั้ง ๕ ญาณมีธรรมฝ่ายเกษมมีอนุปปาทะเป็นต้นเป็นที่ตั้ง ๕

คำว่า "**ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา**-เพราะความที่เป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒" ความว่า เพราะความที่เป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ นี้[๒] คือ อาทีนวญาณ ๑ สันติบทญาณ ๑

คำว่า "**นานทิฏฺธีสุ น กมฺปติ**-ไม่หวั่นไหวในเพราะทิฏฐิต่าง ๆ" ความว่า ย่อมไม่สั่นคลอนไปในเพราะทิฏฐิทั้งหลาย อันเป็น

๑. มหาฎีกาว่า ญาณอันเป็นไปโดยอาการ (เห็นสังขาร) เป็นของน่ากลัว เป็นภยตุปัฏฐานญาณ ที่เป็นไปโดยอาการนอกนั้น เป็นอาทีนวญาณ

๒. มหาฎีกาว่า ญาณานํ เป็นฉัฏฐีวิภัติในอรรแห่งสัตมีวัภัติ เพราะประกอบกับ กุสล ศัพท์ ดังคำว่า กุสลา นจฺจคีตสฺส - ผู้ฉลาดในการฟ้อนรำและขับร้อง ส่วน กุสลตา เป็นปฐมาวิภัติในอรรถตติยาวัภัติ

ไปด้วยอำนาจความถือผิด มีถือว่าทิฏฐธรรมนิพานเป็นบรมธรรม
เป็นต้น[๑]

คำที่เหลือในบาลีนี้ มีความอันตื้นทั้งนั้นแล

อาทีนวานุปัสนาญาณ จบ

[นิพพิทานุปัสนาญาณ]

พระโยคาวจรนั้น เห็นผองสังขารโดยเป็นโทษอยู่อย่างนั้น ย่อมเบื่อหน่าย เอือมระอา ไม่ยินดีอย่างยิ่งในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไป๒ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง เปรียบประดุจสุวรรณ-ราชหงส์ผู้อภิรมย์อยู่ที่เชิงเขาจิตรกูฏ (ในหิมพานต์) ย่อมไม่นิยมยินดีในบ่อ (น้ำครำ) โสโครกข้างประตูหมู่บ้านคนจัณฑาล ยินดียิ่งนักแต่ในมหาสระทั้ง ๗ เท่านั้น ฉันใดก็ดี แม้พระโยคีราชหงส์นี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่ยินดีในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไป[๒] ซึ่งมีโทษอันตนเห็นชัดเจนแล้ว ย่อมยินดีแต่ในอนุปัสนา ๗ เท่านั้น (ทั้งนี้ก็) เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี ด้วยความยินดีใน

๑. ปรมทิฏฐธมฺมนิพฺพาน ไม่พบคำอธิบาย ทิฏฐธรรมนิพาน ท่านหมายความเอาสัญญาเวทยิตนิโรธ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า นิโรธ ท่านนับเป็นนิพพานในปัจจุบัน เข้าใจจะเนื่องมาแต่ปาฐะต้นโอวาท-ปาฏิโมกข์ที่ว่า "นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา- พระพุทธทั้งหลายกล่าวนิพพานว่าเป็นพรมธรรม" น่าจะมีเกจิอาจารย์ถือว่านิพพานในข้อนี้ ก็คือทิฏฐธรรมนิพพานนั่นเอง ความเห็นอย่างนี้เรียกว่า ปรมทิฏฐธัมมนิพพานทิฐิ (เห็นว่าทิฏฐธรรมนิพพานเป็นบรมธรรม) เช่นนั้นกระมัง.
๒. ปเภทกา ดูเชิงอรรถหน้า ๑๔๐

ภาวนา อนึ่ง เปรียบดังสีหะมฤคราชแม้ขังไว้ในกรงทอง ก็มิได้ยินดี (ในกรงทองนั้น) ย่อมยินดีแต่ในป่าหิมพานต์อันกว้างได้ ๓,๐๐๐ โยชน์ เท่านั้นฉันใด พระโยคีสีหะนี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่นิยมยินดีแม้แต่ใน สุคติภพทั้ง ๓ ย่อมยินดีแต่ในอนุปัสนา ๓ เท่านั้น อนึ่ง อุปมาดัง พญาช้างฉัทท้นต์ อันเป็นช้างสรรพเศวต (เผือกย่องสรรพางค์) เป็น ช้างสัปตประดิษฐ์ (มีอวัยวะจดพื้นดิน ๗ อย่าง)* มีฤทธิ์เดินอากาศได้ ย่อมไม่ยินดี (อยู่) ในท่ามกลางเมือง ยินดียิ่งนักแต่ในสระฉันททันต์ และป่าชัฏในหิมพานต์เท่านั้นฉันใด พระโยคีวรวารณะนี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่นิยมยินดีในสังขารทั้งปวง ยินดียิ่งแต่ในสันติบทอันตนเห็นแล้ว โดยนัยว่า **"อนุปฺปาโท เขมํ-อนุปปาทะ (ธรรมอันไม่มีความเกิด ขึ้น) เป็นธรรมเกษม" ดังนี้เป็นต้น เป็นผู้มีใจน้อมไปในสันติบท นั้น ลาดไปในสันติบทนั้น เอียงไปในสันติบทนั้นแล**

นิพพิทานุปัสนาฐาณ จบ

[มุญจิตุกัมยตาญาณ]

อันนิพพิทานุปัสนาญาณนี้นั้น โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกับญาณ ๒ ข้างต้น เหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า "ภยตุ- ปัฏฐาญาณอันเดียวนั่นแหละ ได้ชื่อ ๓ ชื่อ เกิดชื่อว่า ภนยุปัฏฐาน ก็เพราะได้เห็นสังขารทั้งปวงโดยเป็นของน่ากลัว กลายเป็นชื่อว่า อาที-

* มหาฎีกาว่า งวง ๑ เท้า ๔ หาร ๑ ฝักลึงค์ ๑ สัมผัสพื้น

นวานุปัสนา ก็เพราะยัง (ความเห็น) โทษในสังขารเหล่านั้นแหละให้เกิดขึ้น กลายเป็นชื่อว่านิพพิทานุปัสนา ก็เพราะเบื่อหน่ายในสังขารเหล่านั้นแหละเกิดขึ้น แม้ในพระบาลีก็กล่าวไว้ว่า "ความรู้ทั่วในภยตุปัฏฐานอันใดก็ดี ความหยั่งรู้ในอาทีนพอันใดก็ดี นิพพิทาอันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้มีอรรถอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ" ดังนี้

ก็แล เมื่อ (โยคาวจร) กุลบุตรผู้นี้เบื่อหน่ายอยู่ ระอาอยู่ ไม่ยินดีอย่างยิ่งอยู่ ด้วยนิพพิทาญาณนี้ จิตย่อมไม่ติด ไม่ข้อง ไม่ผูกพันอยู่ในสังขารทั้งหลาย อันแตกอยู่ทั่วไป* ในภพ กำเนิน คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาสทั้งปวง เป็นจิตใคร่จะเปลื้องไป ใคร่จะออกไปจากสังขารทั้งปวง ข้อนี้เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนสัตว์เช่นว่าปลาที่ (ตก) อยู่ภายในตาข่าย กบอยู่ในปากงู ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง เนื้ออยู่ในอำนาจบ่วงอันมั่น งูอยู่ในมือหมองู ช้างตกหล่มใหญ่ พญานาคอยู่ในปากครุฑ พระจันทร์ (พลัด) เข้าปากราหู บุรุษถูกศัตรูล้อมอย่างนี้เป็นต้น ย่อมเป็นผู้ใคร่จะปลดไป ใคร่จะออกไปจากที่ ๆ ติดอยู่นั้น ๆ ฉันใด จิตของพระโยคีนั้นก็เป็นจิตใคร่จะเปลื้องไป ใคร่จะออกไปจากสังขารทั้งปวงฉันนั้น เมื่อเป็นอย่างนั้น มุญจิตุกัมยตาญาณจึงเกิดขึ้นแก่เธอผู้ปราศจากอาลัยในผองสังขาร ใคร่จะพ้นไปจากสังขารทั้งปวงดังกล่าวมาฉะนี้แล

มุญจิตุกัมยตาญาณ จบ

* ดูเชิงอรรถหน้า ๑๔๐

[ปฏิสังขานุปัสนาญาณ]

พระโยคาวจรนั้น เป็นผู้ใคร่จะเปลื้องไปจากสังขารทั้งหลายอันแตกอยู่ทั่วไป ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิวาสทั้งปวงอย่างนั้น จึงกำหนดสังขารเหล่านั้นแหละอีก (โดย) ยกขึ้นสู่ไตรลักษณะ ด้วยปฏิสังขานุปัสนาญาณ เธอย่อมเห็นได้ว่ามันไม่เที่ยง โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า

อนจฺจนฺติกโต	โดยไม่เป็นสิ่งมีอยู่ตลอดไป
ตาวกาลิกโต	โดยเป็นสิ่งมีชั่วคราว
อุปฺปาทวยปริจฺฉินฺนโต	โดยเป็นสิ่งถูกกำหนดลงไว้ ด้วยความเกิดและความเสื่อม
ปโลกโต	โดยเป็นสิ่งต้องพังทลาย
ขณิกโต	โดยเป็นสิ่งมีชั่วขณะ
จลโต	โดยเป็นสิ่งไหว (ไปมา)
ปภงฺคุโต	โดยเป็นสิ่งที่ต้องการแตกสลาย
อทฺธุวโต	โดยเป็นสิ่งไม่คงทน
วิวปริณามธมฺมโต	โดยเป็นสิ่งมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
อสารกโต	โดยเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร
วิภวโต	โดยเป็นสิ่งต้องเสื่อม
สงฺขตโต	โดยเป็นสิ่งถูกปรุงขึ้น
มรณธมฺมโต	โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา

ย่อมเห็นได้ว่ามันเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า

อภิณฺหปฏิปีฬนโต	โดยถูกบีบคั้นอยู่เนืองนิตย์
ทุกฺขมโต	โดยเป็นที่สิ่งทนยาก (คือทนอยู่ไม่ได้)
ทุกฺขวตฺถุโต	โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์
โรคโต	โดยเป็นโรค
คณฺฑโต	โดยเป็นแผลผี
สลฺลโต	โดยเป็นลูกศร
อฆโต	โดยเป็นของชั่วร้าย
อีติโต	โดยเป็นอาพาธ
อุปทฺทวโต	โดยเป็นอุบาทว์
ภยโต	โดยเป็นภัย
อุปสคฺคโต	โดยเป็นอุปสรรค
อตาณโต	โดยไม่มีที่ต้านทาน
อเลณโต	โดยไม่มีที่กำบัง
อสรณโต	โดยไม่มีที่พึ่ง
อาทีนวโต	โดยเป็นโทษ
อฆมูลโต	โดยเป็นมูลของความลำบาก
วธกโต	โดยเป็นผู้ฆ่า
สาสวโต	โดยเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ
มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อมาร

ชาติธมฺมโต โดยเป็นสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา

ชราธมฺมโต โดยเป็นสิ่งมีชราเป็นธรรมดา

พฺยาธิธมฺมโต โดยเป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดา

มรณธมฺมโต โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา

โสกธมฺมโต โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา

ปริเทวธมฺมโต โดยเป็นสิ่งมีโสกะเป็นธรรมดา

อุปายาสธมฺมโต โดยเป็นสิ่งมีอุปายาสเป็นธรรมดา

สงฺกิเลสิกธมฺมโต โดยเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

ย่อมเห็นได้โดยเป็นของไม่งาม อันเป็นบริวารแห่งทุกขลักษณะ โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า

อชญฺญโต โดยเป็นสิ่งไม่งาม

ทุคฺคนฺธโต โดยเป็นสิ่งมีกลิ่นเหม็น

เชคุจฺฉโต โดยเป็นสิ่งน่ารังเกียจ

ปฏิกูลโต โดยเป็นสิ่งปฏิกูล

อมณฺฑนหตโต โดยเป็นสิ่งมิใช่กำจัด (ความปฏิกูล) ได้ด้วยการตบแต่ง

วิรูปโต โดยเป็นสิ่งน่าเกลียด

วิภจฺฉโต โดยเป็นสิ่งน่าขยะแขยง

ย่อมเห็นได้โดยความอนัตตา โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า

ปรโต โดยเป็นฝ่ายอื่น

ริตฺตโต โดยเป็นของว่าง

ตุจฺฉโต โดยเป็นของเปล่า

สุญฺญโต โดยเป็นของสูญ

อสฺสามิกโต โดยเป็นของไม่มีใครเป็นเจ้าของ

อนิสฺสรโต โดยเป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่

อวสวตฺติโต โดยเป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร

อันสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นอันพระโยคาวจรผู้เห็นอยู่อย่างนั้น ได้กำหนดยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว ถามว่า "ก็เพราะเหตุไร พระโยคาวจรนี้ จึงกำหนดสังขารทั้งหลายนั่นอย่างนั้น" ตอบว่า "กำหนดอย่างนั้น เพื่อยังอุบาย (วิธี) แห่งการปลดเปลื้องให้สำเร็จ" (ต่อไป) นี้เป็นอุปมาในอุบายนั้น

ต่างว่าบุรุษผู้หนึ่ง คิดจักจับปลา คว้าสุ่มจับปลาสุ่มลงไปในน้ำ (พอรู้สึกว่าสุ่มถูกปลา) จึงหย่อนมือลงไปทางปากสุ่ม[๑] จับถูกงู (เห่า) ที่คอในใต้น้ำ เข้าใจว่าตัวจับถูกปลาก็ดีใจ เขาคิดว่า "เราได้ปลาตัวใหญ่นะ" แล้วยกขึ้นมาดู พอรู้จักว่างู ด้วยเห็นสวัสติกะ ๓ แฉก[๒] (ดอกจันทร์) ก็กลัว มองเห็นผลร้าย อึดอัด (ลำบากใจ) ในการจับ (มันไว้) ใคร่จะปล่อยเสีย เมื่อจะทำอุปบาย (วิธี) ปล่อย จึงปลดมือ

๑. ขิปฺปํ (ที่ถูกควรเป็นขิปํ) พบคำแปลได้หลายอย่างในกระบวนเครื่องมือจับปลา แต่ในที่นี้ดูความที่ท่านเล่า เครื่องมือนี้มีปาก ใช้มือล้วงลงไปจับปลาขึ้นมาได้ เป็นปากโล่ง ไม่มีตา เครื่องมือจับปลาที่มีลักษณะอย่างนี้ ในบ้านเมืองเรานี้ก็เห็นมีแต่สุ่มอย่างเดียว

๒. โสวตฺถิกตฺตย-สวัสติกะ ๓ แฉก เคยอธิบายมาแล้ว โปรดดูอธิบายที่เชิงอรรถวิสุทธิมรรคแปลภาค ๑ ตอน ๒ หน้า ๑๘๗

(ที่งูพัน) ตั้งแต่หางท่อนปลายออกแล้วชูแขนขึ้น แกว่ง (งู) เหนือศีรษะ ๒-๓ รอบ ทำให้งุเพลีย แล้วตะเพิดว่า "ไป เจ้างูร้าย" (ว่าแล้วคลายมือเหวี่ยง) สลัด (มัน) ไป แล้วรีบขึ้นขอบบึง ยืนมองดูทางที่ (บุกน้ำขึ้น) มา พลางรำพึง (กับตัวเอง) ว่า "เรารอดจากปากงูใหญ่มาได้ พ่อคุณเอ๋ย"

(พึงทราบการประเทียบความ ในอุปมานั้น ดังต่อไปนี้) ครั้งเมื่อฝ่ายพระโยคีนี้ได้อัตภาพแล้วยินดีแต่แรก (เมื่อรู้ความ ?) นั่นแหละ เปรียบดังเวลาที่บุรุษนั้นจับถูกงูที่คอแล้วดีใจ ด้วยสำคัญว่าปลาฉะนั้น การทำฆนวินิพโภค (แยกกลุ่มก้อนออกเป็นส่วนย่อย) จนเห็นไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลายแห่งพระโยคีนี้ เปรียบดังการดึงหัว (งู) ออกจากปากสุ่มแล้วเห็นสวัสติกะ ๓ แฉก (ของมัน) แห่งบุรุษนั้น ภยตุปัฏฐานญาณแห่งพระโยคีนี้ เปรียบดังเวลา (เกิด) กลัวขึ้นแห่งบุรุษนั้น ต่อนั้น อาทีนวานุปัสนาญาณ เปรียบดังการเห็นผลร้าย นิพพิทานุปัสนาญาณ เปรียบดังการอึดใจในการจับ (งูไว้) มุญจิตุกัมยตาญาณ เปรียบดังความใคร่จะปล่อยงู การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย ด้วยปฏิสังขานุปัสนาญาณ เปรียบดังการทำอุบาย (วิธี) ปล่อย เหมือนอย่างว่าบุรุษนั้นแกว่งงูทำให้มันเพลีย ให้มันถึงซึ่งความไม่สามารถจะกลับมาขบได้แล้วปล่อยไปอย่างดีฉันใด พระโยคาวจรนี้ก็แกว่งสังขารทั้งหลาย ด้วยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ทำให้มันอ่อนกำลัง ให้มันถึงซึ่งความไม่สามารถจะเสนอหน้าโดยอาการ เที่ยง เป็นสุข งาม และเป็นอัตตาได้อีกแล้วปลดเปลื้องไปอย่างดีฉันนั้น เพราะเหตุนั้น จึง

กล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า "พระโยคาวจรกำหนด (สังขาร) อย่างนั้น เพื่อยังอุบาย (วิธี) แห่งการปลดเปลื้องให้สำเร็จ " ดังนี้

ด้วยการพิจารณา (รู้) เพียงเท่านี้ ปฏิสังขาญาณเป็นอันเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นแล้ว ซึ่งท่านหมายเอา กล่าวไว้ (ในบาลีปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "(ถามว่า) เมื่อภิกษุมนสิการโดยอาการไม่เที่ยง ญาณพิจารณา (รู้) อะไรเกิดขึ้น เมื่อภิกษุมนสิการโดยอาการเป็นทุกข์ ... โดยอาการเป็นอนัตตา ญาณพิจารณา (รู้) อะไรเกิดขึ้น ? (ตอบว่า) เมื่อภิกษุมนสิการโดยอาการไม่เที่ยง ญาณพิจารณา (รู้) นิมิตเกิดขึ้น เมื่อภิกษุมนสิการโดยอาการเป็นทุกข์ ญาณพิจารณา (รู้) ปวัตตะเกิดขึ้น เมื่อภิกษุมนสิการโดยอาการเป็นอนัตตา ญาณพิจารณา (รู้) ทั้งนิมิตทั้งปวัตตะเกิดขึ้น

ก็คำว่า **"นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขา"** ในบาลี หมายความว่า รู้สังขารนิมิตด้วยอำนาจอนิจจลักษณะว่า สังขารนิมิตเป็นของไม่ยั่งยืน เป็นไปชั่วคราว จริงอยู่ รู้ก่อนแล้วญาณจึงเกิดทีหลังโดยแท้ ถึงกระนั้นท่านกล่าว (เป็นสมานกาลกิริยา) อย่างนั้น ก็ด้วยอำนาจโวหาร ดังคำว่า **"มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ**-มโนวิญญาณอาศัยมนะและธรรมารมณ์ทั้งหลายเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น นัยหนึ่ง พึงทราบว่าท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะทำคำหน้าและคำหลังให้เป็นอันเดียวกันโดยเอกัตตนัย ความหมายแม้ในสองบทนอกนี้ก็พึงทราบโดยนัยนี้แล

ปฏิสังขานุปัสนาญาณ จบ

[สังขารุเบกขาญาณ]

[กำหนดสุญตา ๒ เงื่อน]

พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดไว้ว่า "สังขารทั้งปวงเป็นของสูญ (ว่างเปล่า) ด้วยปฏิสังขานุปัสนาญาณอย่างนี้แล้ว จึงกำหนดสุญตา (ความว่างเปล่า) เป็น ๒ เงื่อนอีกว่า "สังขารนี้ว่าเปล่าจากอัตตะ (ตัวตน) ก็ดี จากอัตตนิยะ (ของ ๆ ตน) ก็ดี"

[กำหนดสุญตา ๔ เงื่อน]

พระโยคาวจรนั้นไม่เห็นตัวตน ไม่เห็นสัตว์สังขารอื่นอะไร ๆ ตั้งอยู่ในความเป็นบริขาร (คือบริวารหรือเครื่องแวดล้อม ?) ของตนเลย อย่างนี้แล้ว ยังกำหนดสุญตา ๔ เงื่อนที่กล่าวไว้ในอธิการ (ที่กล่าวถึง) สุญตานุปัสนานี้อีกว่า "เธอไม่เห็นว่าตัวเรามีอยู่ (๑) ในที่ไหน ๆ (๒) ในความเป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ และไม่เห็นว่าตัวของผู้อื่นมีอยู่ (๓) ในที่ไหน ๆ (๔) ในความเป็นอะไร ๆ ของตัวเราที่ไหน ๆ เลย" ดังนี้

ปุจฉาว่า อรรถาธิบายสุญตา ๔ เงื่อนมีอย่างไร ? วิสัชนาว่า อรรถาธิบายมีอย่างนี้ ข้อว่า **นาหํ กฺวจนิ** คือว่าพระโยคาวจรนี้ ไม่เห็นตัวตน (มีอยู่) ในที่ไหน ๆ ข้อว่า **กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ** คือไม่เห็นตัวตนของตัวที่จะพึงนำเข้าไปในความเป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ คือของผู้อื่น ขยายความว่า "ไม่เห็นตัวตนของตัวที่พึงนำเข้าไป นับเอาเป็นพี่น้องในฐานที่ควรเป็นพี่น้อง หรือเป็นสหายในฐานที่ควรเป็นสหาย

หรือเป็นบริขาร (บริขาร ?) ในฐานที่ควรเป็นบริขาร (ของผู้อื่น)
ในข้อว่า **น จ มม กฺวจนิ** นี้ ยก **มม ศัพท์ไว้ก่อน คำที่เหลือ
ว่า น จ กฺวจนิ มีความ (ดัง) นี้ว่า "และไม่เห็นตัวตนของผู้อื่น
ในที่ไหน ๆ เลย " ที่นี้นำ มม ศัพท์มา* (ประกอบในข้อหลัง) ว่า
มม กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตฺตฺถิ มีความว่า ไม่เห็นว่าตัวตนของผู้อื่นนั้น
มีอยู่ในความเป็นอะไร ๆ ของตัวเรา ในฐานะอะไร ๆเลย ขยายความ
ว่า "ไม่เห็นตัวตนของคนอื่นที่จะพึงนำเข้าไปโดยความเป็นอะไร ๆ
(ดังต่อไป) นี้ ในฐานะอะไร ๆ เลย คือเป็นพี่น้องในฐานที่ควรเป็น
พี่น้อง หรือเป็นสหายในฐานที่ควรเป็นสหาย หรือเป็นบริขารในฐาน
ที่ควรเป็นบริขารของตนเลย"**

**เหตุใดพระโยคาวจรนี้ (๑) ไม่เห็นตัวตน (ของตัว) ในที่ไหน ๆ
(๒) ไม่เห็นตัวตน (ของตัว) นั้นที่จะพึงนำเข้าไปในความเป็นอะไร ๆ
ของผู้อื่น (๓) ไม่เห็นตัวของผู้อื่น (ในที่ไหน ๆ) (๔) ไม่เห็นตัว
ของผู้อื่นที่จะพึงนำเข้ามาในความเป็นอะไร ๆ ของตนเลย ดังกล่าวมา
ฉะนี้ เพราะเหตุนั้น สุญฺญตา ๔ เงื่อนก็เป็นอันพระโยคาวจรผู้นี้ได้กำหนด
แล้ว แล**

[กำหนดสุญญตาโดยอาการ ๖]

**พระโยคาวจรครั้นกำหนดสุญญตา ๔ เงื่อนอย่างนี้แล้ว ยังกำหนด
สุญญตาโดยอาการ ๖ อีกเล่า กำหนดอย่างไร ? กำหนดแล้ว จักขุเป็น**

* ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า นาหริตฺวา นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น อาหริตฺวา

ของว่างเปล่าจากตัวตนก็ดี จากของ ๆ ตนก็ดี จากความแน่นอนก็ดี จากความยั่งยืนก็ดี จากความเที่ยงแท้ก็ดี จากความเป็นของไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาก็ดี โสตะ.... ฆานะ... ชิวหา...กาย...มนะเป็นของว่างเปล่า... รูปเป็นของว่างเปล่า... ฯลฯ ธรรมารมณ์ทั้งหลายเป็นของว่างเปล่า... จักขุสัมผัสเป็นของว่างเปล่า... ฯลฯ มโนวิญญาณเป็นของว่างเปล่า ... จักขุสัมผัสเป็นว่างเปล่า... ฯลฯ มโนสัมผัสเป็นของว่างเปล่า... พึงนำนยะไปดังกล่าวมาฉะนี้แล จนถึง (บท) ชรามรณะ

[กำหนดสุญตาโดยอาการ ๘]

ครั้นกำหนดสุญตาโดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว กำหนดโดยอาการ ๘ อีก กำหนดอย่างไรบ้าง ? กำหนดว่า รูปไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ โดยสาระคือนิจจสาระ (เป็นสาระโดยที่เป็นของแน่นอน) ก็ดี โดยสาระคือธุวสาระ (เป็นสาระโดยที่เป็นของยั่งยืน) ก็ดี โดยสาระคือสุขสาระ (เป็นสาระโดยที่เป็นสุข) ก็ดี โดยสาระคืออัตต-สาระ (เป็นสาระโดยที่เป็นอัตตา) ก็ดี โดยความเป็นของแน่นอนก็ดี โดยความเป็นของยั่งยืนก็ดี โดยความเป็นของเที่ยงแท้ก็ดี โดยความเป็นของไม่มีความปรวนแปรเป็นธรรมดาก็ดี เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ... จักขุ ฯลฯ ชรามรณะ ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากวาระ โดยสระคือนิจจสาระก็ดี โดยสาระคือธุวสาระก็ดี โดยสาระคือสุขสาระก็ดี โดยสาระคืออัตตาสาระก็ดี โดยความเป็นของ

แน่นอนก็ดี โดยความเป็นของยั่งยืนก็ดี โดยความเป็นของเที่ยงแท้ก็ดี โดยความเป็นของไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาก็ดี เปรียบเหมือนไม้อ้อไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่นฉันใด เหมือนไม้ละหุ่ง... เหมือนไม้มะเดื่อ ... เหมือนไม้กุ่ม... เหมือนไม้ทองกวาว... เหมือนก้อนฟองน้ำ.. เหมือนต่อมน้ำ... เหมือนพยับแดด... เหมือนต้นกล้วย... เหมือนกล ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากแก่นสารฉันใด รูป ฯลฯ ชรามรณะ ก็ฉันนั้นนั่นแหละ ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ โดยสาระคือนิจจสาระก็ดี ฯลฯ โดยความเป็นของไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาก็ดี

[กำหนดสุญตาโดยอาการ ๑๐]

พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดสุญตาโดยอาการ ๘ อย่างนี้แล้ว ยังกำหนดโดยอาการ ๑๐ อีก กำหนดโดยอาการ ๑๐ อย่างไร ? กำหนดโดยอาการ ๑๐ อย่างนี้คือ เห็นรูปโดยความเป็นของว่าง... โดยความเป็นของเปล่า... โดยความเป็นของสุญ... โดยความเป็นอนัตตา... โดยความไม่มี (ใครครอง) ความเป็นใหญ่... โดยความเป็นสิ่งไม่พึงทำ (ให้เป็นอะไรได้) ดังต้องการ... โดยความเป็นสิ่งไม่พึงได้ (ดังปรารถนา)... โดยความเป็นสิ่งไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร) ... โดยเป็นฝ่ายอื่น (คือไม่เชื่อฟังใคร)... โดยความเป็นของโดดเดี่ยว (คือไม่อยู่ในอาณัติของใคร ดุจพระเจ้าผู้สร้าง) เห็นเวทนา ฯลฯ วิญญาณ โดยความเป็นของว่าง ฯลฯ เห็น... โดยความเป็นของ

โดดเดี่ยว

[กำหนดสุญตาโดยอาการ ๑๒]

ครั้นกำหนดสุญตาโดยอาการ ๑๐ อย่างนี้แล้ว กำหนดโดยอาการ ๑๒ อีก กำหนดโดยอาการ ๑๒ อย่างไรบ้าง ? คือกำหนดว่า รูปมิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ มิใช่นระ (คน) มิใช่มาณพ (ชายหนุ่ม) มิใช่สตรี มิใช่บุรุษ มิใช่อัตตา มิใช่อัตตนิยะ มิใช่เรา มิใช่ของเรา มิใช่ของผู้อื่น มิใช่ของใคร ๆ เวทนา ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ มิใช่ของใคร ๆ*

[กำหนดสุญตาโดยอาการ ๔๒]

ครั้นกำหนดสุญตาโดยอาการ ๑๒ อย่างนี้แล้ว ยังกำหนดสุญตาโดยอาการ ๔๒ ด้วยอำนาจตีรณปริญญาอีก คือเห็นรูป

อนิจฺจโต โดยเป็นของไม่เที่ยง

ทุกฺขโต โดยเป็นทุกข์

โรคโต โดยเป็นโรค (เสียดแทง)

คณฺฑโต โดยเป็นแผลฝี

สลฺลโต โดยเป็นลูกศร (เสียบแทง)

อฆโต โดยเป็นของชั่วร้าย

อาพาธโต โดยเป็นอาพาธ (รบกวน เบียดเบียน)

ปรโต โดยเป็นฝ่ายอื่น

* มหาฎีกาว่า ๘ บทข้างต้นแสดง อัตตสุญตา ๔ บทข้างหลังแสดง กิญจนตภาวะ (ความไม่เป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ).

ปโลกโต	โดยเป็นสิ่งต้องพังทลาย
อีติโต	โดยเป็นจัญไร (มาเพื่อฉิบหาย)
อุปทฺทวโต	โดยเป็นอุบาทว์ (ทำให้เดือดร้อน)
ภยโต	โดยเป็นภัย
อุปสคฺคโต	โดยเป็นอุปสรรค
จลโต	โดยเป็นสิ่งไหว (ไปมา)
ปภงฺคุโต	โดยเป็นสิ่งที่ต้องการแตกสลาย
อทฺธุวโต	โดยเป็นสิ่งไม่คงทน
อตาณโต	โดยเป็นมีที่ต้านทาน
อเลณโต	โดยเป็นที่มีกำบัง
อสรณโต	โดยไม่มีที่พึ่ง (กำจัดภัย)
อสรณีภูตโต	โดยเป็นสิ่งไม่ (ควรถือเอา) เป็นที่พึ่ง
ริตฺตโต	โดยเป็นของว่าง
ตุจฺฉโต	โดยเป็นของเปล่า
สุญฺญโต	โดยเป็นของสูญ
อนตฺตโต	โดยเป็นอนัตตา
อนสฺสาทโต	โดยเป็นสิ่งไม่มีอะไรน่ายินดี
อาทีนวโต	โดยเป็นโทษ
วิปริณามธมฺมโต	โดยเป็นสิ่งมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา
อสารกโต	โดยเป็นสิ่งไม่มีสาระ
อฆมูลโต	โดยเป็นมูลของความลำบาก

วธกโต	โดยเป็นผู้ฆ่า
วิภวโต	โดยเป็นสิ่งต้องเสื่อม
สาสวโต	โดยเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ
สงฺขตโต	โดยเป็นสิ่งถูกปรุงขึ้น
มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อมาร
ชาติธมฺมโต	โดยเป็นสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา
ชราธมฺมโต	โดยเป็นสิ่งมีชราเป็นธรรมดา
พฺยาธิธมฺมโต	โดยเป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดา
มรณธมฺมโต	โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา
โสกปริเทวทุกฺข-	โดยเป็นสิ่งที่มีโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส
โทมนสฺสุปายาส ธมฺมโต	อุปายาส เป็นธรรมดา
สมุทยโต	โดยความเกิดขึ้น
อตฺถงฺคมโต	โดยความเสื่อมไป
นิสฺสรณโต	โดยความออกไป

เห็นเวทนา ฯลฯ วิญญาณ โดยเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ โดยความออกไป

แท้จริง แม้คำแสดงการกำหนดสุญตา (ต่อไป) นี้ ก็กล่าวไว้ (ในจูฬนิเทศ ขุททกนิกาย) ว่า ภิกษุเมื่อเห็นรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ โดยความออกไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ วิญญาณ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ โดยความออกไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ (และตรัสแก่

พระโมฆราชว่า)

ดูกรโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติ เห็นโลกโดย
ความเป็นของสูญทุกเมื่อ ถอนอัตตานุทิฏฐิเสีย
ความข้ามพ้นมฤตยุพึงมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ (ด้วย
ว่า) มฤตยุราชย่อม (มอง) ไม่เห็นบุคคลผู้เห็น
โลกอยู่ (โดยความเป็นของสูญ) อย่างนั้น*

[สังขารุเบกขาญาณเกิด]

พระโยคาวจรครั้นเห็นโดยความเป็นของสูญอย่างนั้นแล้ว กำหนดสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ไป ย่อมละทั้งความกลัวและความยินดีเสียได้แล้ว เป็นผู้เป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งหลาย ไม่ถือเอาว่าเป็นเราก็ดี ว่าเป็นของเราก็ดี ดังบุรุษผู้มีภริยาอันหย่ากันแล้วฉะนั้น ต่างว่าภริยาของบุรุษ (ผู้หนึ่ง) พึงเป็นหญิงน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ บุรุษผู้นั้นมิอาจทนพรากจากหล่อนได้แม้ครู่เดียว เขาหวนหล่อนเหลือเกิน (บังเอิญ) เขาเห็นหญิง (ผู้ที่เขาหวง) นั้น ยืนก็ดี นั่นก็ดี (นอนก็ดี) พูดอยู่ก็ดี ยิ้มหัวอยู่ก็ดี กับชายอื่นเข้า ก็จะขัดเคืองน้อยใจรู้สึกเสียใจเป็นอย่างยิ่ง อยู่ต่อมาเขาเห็นความชั่วร้ายของหญิงนั้นแล้วคิดจะปลดปล่อยไป จึงหย่าหญิงนั้นเสีย ไม่ถือหญิงผู้นั้นว่าเป็นของข้า ฯ ตั้งแต่นั้นไป แม้จะได้เห็นหญิงนั้นทำกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่งกับชายผู้ใดผู้หนึ่ง ก็จะไม่พึงขัดเคืองไม่พึงต้องเสียใจเลย จะพึงเป็นผู้เป็น

* ขุ. ขู. ๓๐/๒๔๕

เป็นกลางวางเฉยได้เป็นแท้ฉันใด พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง จึงกำหนดสังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสนาไป จนไม่เห็นความที่สังขารทั้งปวงเป็นสิ่งที่น่าถือเอาว่าเป็นเรา เป็นของเราแล้ว ก็ละความกลัวและความยินดีเสียได้ ก็ย่อมเป็นผู้เป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งปวงได้ เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนั้นเห็นอยู่อย่างนั้น จิตย่อมถอย ย่อมหด ย่อมกลับ ไม่เหยียดยื่นไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ อุเบกขา (ความวางเฉยในสังขารทั้งหลาย) หรือปาฏิกุลยตา (ความน่าเกลียดแห่งสังขารทั้งหลาย ?*) ย่อมตั้งมั่น เปรียบเหมือนหยาดน้ำทั้งหลาย (อันตกลง) ในใบปทุมที่เอียงหน่อยหนึ่ง ย่อม (กลิ้ง) ถอยกลับ (ลงน้ำ) ไม่ (กลิ้ง) ยืดไป (ในในปทุม) ฉันใด ก็ฉันนั้นเหมือนกัน... อนึ่ง เปรียบเหมือนขนไก่ หรือเอ็นและหนังแห้ง ถูกไฟเข้าย่อมหดงอกลับไม่เหยียดไป (ในไฟ) ฉันใด จิตของพระโยคาวจรนั้นย่อมถอยย่อมหดย่อมกลับไม่เหยียดยื่นไปในภพ ๓... อุเบกขาหรือปาฏิกุลยตาย่อมตั้งมั่นฉันนั้น

อันสังขารุเบกขาญาณ ย่อมเป็นอันเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นด้วยประการฉะนี้

[สังขารุเบกขาญาณเหมือนกันกาบอกทิศ]

แต่ว่าสังขารุเบกขาญาณนี้นั้น ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นสันติบท

* ความวางเฉย กับความน่าเกลียด จะเป็นพวกเดียวกันได้อย่างไร นึกไม่เห็น

โดยความเป็นธรรมมีอยู่ไซร้ ย่อมสละปวัตตะ (ความเป็นอยู่) ฝ่ายสังขารทั้งปวงแล่นไปสู่พระนิพพานทีเดียว หากว่าไม่เห็นพระนิพพานโดยเป็นธรรมมีอยู่ไซร้ ก็ย่อมมีแต่สังขารเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ อยู่นั่นเอง เหมือนกาของพวกสมุทรพาณิชฉะนั้น ได้ยินมาว่า พวกสมุทรพาณิช เมื่อขึ้นเรือย่อมนำเอากาบอกทิศ (ไปด้วย) เมื่อใด เรือถูกพายุซัดแล่นไปผิดถิ่น ฝั่งไม่ปรากฏ เมื่อนั้นพวกเขาก็ปล่อยกาบอกทิศ กานั้นจับที่เสากระโดง โลดขึ้นสู่อากาศ (บินสำรวจ) ไปทางทิศใหญ่และทิศน้อยทุกทิศ ถ้าเห็นฝั่ง (ทางทิศใด) ก็ (บิน) มุ่งหน้าไปทิศนั้นทีเดียว ถ้าไม่เห็นก็ (บินกลับ) มาเกาะเสากระโดงร่ำไปอยู่นั่นเอง (ฉันใด) สังขารุเบกขาญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นสันติบทโดยความเป็นธรรมมีอยู่ไซร้ ย่อมสละปวัตตะฝ่ายสังขารทั้งปวงแล่นไปสู่พระนิพพานทีเดียว หากว่าไม่เห็น ก็ย่อมมีแต่สังขารเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ อยู่นั่นเอง

วิปัสนาญาณนี้นั้น เหมือนแป้งในกระด้งที่ถูกขยี้อยู่ เหมือนฝ้ายที่ปล้อน (เมล็ด) แล้วถูกชีอยู่ กำหนดสังขารทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ จนละความกลัวและความยินดีได้แล้ว ก็วางตัวเป็นกลางในการตรวจสอบสังขาร ยืนตัวอยู่ด้วยอำนาจอนุปัสนา ๓ เมื่อยืนตัวอยู่อย่างนั้น ย่อมถึงซึ่งความเป็นมุข (ปากทาง) แห่งวิโมกข์ ๓ แล้วเป็นปัจจัยเพื่อจำแนกพระอริยบุคคล ๗ ประเภท

[วิโมกขมุข ๓]

ในการถึงซึ่งว่าเป็นมุขแห่งวิโมกข์ และในความเป็นปัจจัยเพื่อจำแนกพระอริยบุคคลนั้น วิปัสนาญาณนี้ ชื่อว่าถึงชื่อความเป็นมุขแห่งวิโมกข์ ๓ ก็โดยความเป็นอธิบดีแห่งอินทรีย์ ๓ (คือสัทธินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์) เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งอนุปัสนา ๓[๑] จริงอยู่ อนุปัสนา ๓ ท่านเรียกว่า วิโมกขมุข ๓ ดังบาลีว่า "ก็วิโมกขมุข ๓ นี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความออกไปจากโลก คือย่อมเป็นไปเพื่อภาวะคือความพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงโดยตัดตอน และโดยรอบด้าน และเพื่อความแล่นเข้าไปแห่งจิต ในอนิมิตธาตุ (คืออสังขตธาตุอันหาสังขารเป็นนิมิตมิได้) (๑) เพื่อภาวะคือความเร่าเร้าใจในสังขารทั้งปวง และเพื่อความแล่นเข้าไปแห่งจิต ในอัปปณิหิตธาตุ (ธาตุอันไม่มีปณิธิคือความปรารถนาหรือกิเลส) (๑) เพื่อภาวะคือความพิจารณาเห็นธรรมทั้งปวง โดยความเป็นฝ่ายอื่น (คือไม่เชื่อฟัง) และเพื่อความแล่นเข้าไปแห่งจิตในสุญตธาตุ (ธาตุอันว่างเปล่าจากอัตตา) (๑) นี่วิโมกขมุข ๓ เป็นไปเพื่อความออกจากโลก"[๒]

[อธิบายความบาลี]

ในปาฐะเหล่านั่น ปาฐะว่า "**ปริจฺเฉทปริวฏฺฏุมโต**-โดยตัดตอน

๑. มหาฎีกาอธิบายว่า ผู้เจริญอนิจจานุปัสนามาก สัทธินทรีย์ย่อมมีกำลังเป็นอธิบดี ผู้เจริญทุกขานุปัสนามาก สมาธินทรีย์ย่อมมีกำลังเป็นอธิบดี ผู้เจริญอนัตตานุปัสนามาก ปัญญินทรีย์ย่อมมีกำลังเป็นอธิบดี อินทรีย์ ๓ อันถึงความมีกำลังเป็นอธิบดีด้วยอำนาจอนุปัสนา ๓ ดังกล่าวจึงถึงซึ่งความเป็นวิโมกขมุขได้

๒. ขุ. ป. ๓๑/๓๗๓

และโดยรอบด้าน" คือทั้งโดยตัดตอน ทั้งโดยรอบด้าน ด้วยอำนาจความเกิดและความดับ ขยายความว่า อนิจจานุปัสนากำหนดตัดว่า "ก่อนแต่เกิด สังขารทั้งหลายไม่มี" ดังนี้แล้ว ตามค้นดูคติของสังขารเหล่านั้นไป ก็พิจารณาเห็นโดยรอบด้านว่า "ต่อแต่ดับ มันก็ไม่ไป (ไหน) มันหายไปที่นี่แหละ" ดังนี้

ปาฐะว่า "**มโนสมุตฺเตชนตาย**-เพื่อภาวะคือความเร่งเร้าใจ" หมายความว่าเพื่อความสังเวชแห่งจิต แท้จริง จิตย่อมสังเวชในสังขารทั้งหลาย ด้วยทุกขานุปัสนา

ปาฐะว่า "**ปรโตสมนุปสฺสนตาย**-เพื่อภาวะคือความพิจารณาเห็น (ธรรมทั้งปวง) โดยความเป็นฝ่ายอื่น" หมายความว่า เพื่อพิจารณาเห็น (ธรรมทั้งปวง) โดยความเป็นอนัตตา ว่า "มันไม่เป็นเรา มันไม่เป็นของเรา" ดังนี้

บท[๑] (คือพากย์) ทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวด้วยอำนาจอนุปัสนา ๓ มีอนิจจานุปัสนาเป็นต้น เพราะเหตุนั้นแหละ ใน (ตอน) วิสัชนาปัญหาในลำดับนั้นไป ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นของไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏโดยความสิ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏโดยความเป็นของสูญ"[๒]ดังนี้

๑. ปาฐะวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น ปธานานิ แต่ปาฐะมหาฎีกาเป็น ปทานิ เห็นว่าปาฐะหลังถูกต้องกว่า จึงแปลตามนี้
๒. ขุ. ป. ๓๑/๓๗๓

[วิโมกข์ ๓ หมายเอาอริยมรรค]

ถามว่า "ก็วิโมกข์ซึ่งมีอนุปัสนานี่เป็นมุขนั้นคืออะไรบ้าง " ตอบว่า "วิโมกข์ ๓ นั่นคือ อนิมิตวิโมกข์ อัปณิหิตวิโมกข์ สุญต-วิโมกข์" จริงอยู่ คำ (ต่อไป) นี้ ก็ได้กล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ ย่อมได้เฉพาะซึ่งอนิมิตวิโมกข์ มนสิการไปโดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้เฉพาะซึ่งอัปณิหิตวิโมกข์ มนสิการไปโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยเวท (คือความรู้) ย่อมได้เฉพาะซึ่งสุญตวิโมกข์"* ดังนี้

ก็ในวิโมกข์ ๓ นี้ อริยมรรคอันทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการหานิมิตมิได้ ชื่อว่าอนิมิตวิโมข์ จริงอยู่ อริย-มรรคนั้นชื่อว่าอนิมิต เพราะเกิดขึ้นด้วยธาตุอันหานิมิตมิได้ และชื่อว่าวิโมกข์ เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลาย โดยนัยเดียวกันนั้น อริมรรคอันทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการหาปณิธิมิได้ พึงทราบว่า ชื่ออัปณิหิตวิโมกข์ อริยมรรคอันทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ไปโดยอาการว่างเปล่า พึงทราบว่า ชื่อสุญตวิโมกข์

[วิโมกข์ ๒ หมายเอาวิปัสนาญาณ]

ส่วนวิโมกข์เพียง ๒ อันใด กล่าวไว้ในอภิธรรมดังนี้ว่า "ในสมัยใด ภิกษุเจริญโลกุตรฌานอันเป็นนิยยานิกะ เป็นอปจยคามี (ยัง

* ขุ. ป. ๓๑/๓๘๘

การกบุคคลให้ถึงความไม่สั่งสมกิเลส) เพื่อละทิฏฐิ (ความเห็นผิด) เพื่อบรรลุปฐมภูมิ เธอสงัดจากกามทั้งหลาย ... เข้าถึงปฐมฌานอัน เป็นอัปณิหิตะ เป็นสุญตะอยู่ "[๑] ดังนี้ วิโมกข์ ๒ นั้น ท่านกล่าว หมายถึงที่มาแห่งวิปัสนาโดยนิปริยาย (โดยตรง โดยสิ้นเชิง) (หาใช่ กล่าวหมายถึงอริยมรรคไม่ ?) จริงอยู่ วิปัสนาญาณ ท่านเรียกวา สุญตวิโมกข์ ด้วยอำนาจการเปลื้องความยึดมั่นได้ ตามนัยบาลีใน ปฏิสัมภิทามรรคดังนี้ว่า "อนิจจานุปัสนาญาณ ชื่อว่าสุญตวิโมกข์ เพราะเปลื้อง (อภินิเวส) ความยึดมั่นโดยความเป็นของเที่ยงได้ ทุกขา-นุปัสนาญาณ ชื่อว่าสุญติวิโมกข์ เพราะเปลื้องความยึดมั่นโดยความ เป็นสุขได้ อนัตตานุปัสนาญาณ ชื่อว่าสุญตวิโมกข์ เพราะเปลื้อง ความยึดมั่นโดยความเป็นอัตตาได้"[๒] ดังนี้ และเรียกว่าอนิมิตวิโมกข์ ด้วยอำนาจการเปลื้องนิมิตได้ ตามนัยบาลี (ในปฏิสัมภิทามรรคนั้น) ดังนี้ว่า "อนิจจานุปัสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตวิโมกข์ เพราะเปลื้อง นิมิตโดยความเป็นของเที่ยงได้ ทุกขานุปัสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิต-วิโมกข์ เพราะเปลื้องนิมิตโดยความเป็นสุขได้ อนัตตานุปัสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องนิมิตโดยความเป็นอนัตตาได้"[๒] ดังนี้ และเรียกอัปณิหิตวิโมกข์ ด้วยอำนาจการเปลื้อง (ปณิธิ) ความ ปรารถนา ตามนับบาลี (ในปฏิสัมภิทามรรคนั้น) ดังนี้ว่า "อนิจจา-นุปัสนาญาณ ชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องความปรารถนา

๑. อภิ. สํ. ๓๔/๑๐๕

๒. ขุ. ป. ๓๑/๔๐๐

โดยความเป็นของเที่ยงได้ ทุกขานุปัสนาญาณ ชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องความปรารถนาโดยความเป็นสุขได้ อนัตตานุปัสนาญาณ ชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องความปรารถนาโดยความเป็น อัตตาได้" ดังนี้ด้วย ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น วิปัสนาญาณนั้นก็หาเป็น อนิมิตตะโดยนิปริยายไม่ (เป็นแต่โดยปริยาย) เพราะยังละทิ้งสังขาร-นิมิตไม่ได้ แต่ว่าเป็นสุญตะและเป็นอัปณิหิตะโดยนิปริยายได้แท้ อนึ่ง วิโมกข์ ท่านยกขึ้น (เรียก ?) ในขณะแห่งอริยมรรค ก็ด้วย อำนาจที่มาแห่งวิปัสนาญาณนั้น พึงทราบว่า (ในอภิธรรม) ท่าน กล่าวแต่วิโมกข์ ๒ คือ อัปณิหิตะ สุญตะ ก็เพราะเหตุ (ที่เป็น โดยนิปริยาย) นั้น

นี่เป็นวิโมกขกถาในวิปัสนาธิการนี้ก่อน

[พระอริยบุคคล ๗]

ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้อีกว่า (วิปัสนาญาณนี้) เป็นปัจจัยเพื่อ จำแนกพระอริยบุคคล ๗ ประเภท พึงทราบอรรถาธิบายดังนี้ ก่อนอื่น (พึงทราบว่า) บุคคลเหล่านี้ คือ สัทธานุสารี สัทธาวิมุต กายสักขี อุภโตภาควิมุต ธัมมานุสารี ทิฏฐิปัตตะ ปัญญาวิมุต ชื่อว่าพระอริย-บุคคล ๗ สังขารุเบกขาญาณนี้ ย่อมเป็นปัจจัยเพื่อจำแนกพระอริย-บุคคล ๗ นั้น

ขยายความว่า บุคคลในมนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากไปด้วยอธิโมกข์ ย่อมได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ บุคลนั้นเป็น

ผู้ชื่อว่า **สัทธานุสารี** ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ชื่อว่า **สัทธาวิมุต** ใน ๗ สถานที่เหลือ (คือตั้งแต่โสดาปัตติผลถึงอรหัตผล) ส่วนบุคคลใดมนสิการโดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากไปด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้เฉพาะซึ่งสมาธินทรีย์ บุคคลนั้นเป็นผู้ชื่อว่า **กายสักขี** ในทุกสถาน (คือตั้งแต่โสดาปัตติมรรคจนถึงอรหัตผล) แต่ผู้ได้อรูปฌานแล้วจึงบรรลุอัครผล (คืออรหัตผล) ได้ชื่อว่า **อุภโตภาควิมุต** **ส่วนบุคคลใดมนสิการไปโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากไปด้วยเวท (คือความรู้) ย่อมได้เฉพาะซึ่งปัญญินทรีย์ บุคคลนั้นเป็นผู้ชื่อว่า ธัมมานุสารี ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ ใน ๖ สถาน ชื่อว่า ปัญญาวิมุต ในอัครผล**

จริงอยู่ คำนี้ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "เมื่อภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง สัทธินทรีย์ย่อมเป็นอินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะความที่สัทธินทรีย์ประมาณยิ่ง เธอได้โสดาปัตติมรรค เหตุนั้น จึงเรียกว่า สัทธานุสารี"* **แห่งเดียวกันนั้นกล่าวว่า "เมื่อภิกษุมนสิการไปโดนความเป็นของไม่เที่ยง สัทธินทรีย์ย่อมเป็นอินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะความที่สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง โสดาปัตติผลก็เป็นอันเธอทำให้แจ้งได้ เหตุนั้น จึงเรียกว่า สัทธาวิมุต" ดังนี้เป็นอาทิ อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า "ภิกษุเชื่ออยู่ หลุดพ้นได้แล้ว เหตุนั้น จึงชื่อ สัทธาวิมุต ทำให้แจ้งแล้วในลำดับแห่งฌานที่ตนได้ เหตุนั้น จึงชื่อ กายสักขี บรรลุแล้วในลำดับแห่งความเห็น (คือโสดา-**

* ขุ. ป. ๓๑ ๓๘๐

ปัตติมรรคญาณ) เหตุนั้นจึงชื่อว่า **ทิฏฐิปัตตะ** (ขยายความอีกว่า) ภิกษุเชื่ออยู่จึงหลุดพ้น เหตุนั้นจึงชื่อ **สัทธาวิมุต** ถูกต้อง (คือได้) ฌาน-ผัสสะก่อน จึงทำให้แจ้งซึ่งนิโรธคือนิพพานในภายหลัง เหตุนั้นจึงชื่อ **กายสักขิ** ญาณว่า "สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข" เป็นอันเธอรู้แล้ว เห็นแล้ว ประสบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้อง (คือได้บรรลุ) แล้วด้วยปัญญา เหตุนั้นจึงชื่อ **ทิฏฐิปัตตะ**"[๑] ดังนี้

ส่วนใน ๔ บทนอกนี้ พึงทราบความแห่งคำดังนี้ว่า "พระอริย-บุคคลที่ชื่อว่า **สัทธานุสารี** เพราะความหมายว่าแล่นไปตามศรัทธา หรือว่าแล่นไป คือดำเนินไปด้วยศรัทธา นัยเดียวกันนั้น ที่ชื่อ **ธัมมา-นุสารี** เพราะความหมายว่าแล่นไปตามธรรมกล่าวคือปัญญา[๒] หรือว่าแล่นไปด้วยธรรม ที่ชื่อว่า **อุภโตภาควิมุต** เพราะความหมายว่าหลุดพ้นโดยส่วนทั้ง ๒ คือทั้งโดยอรูปฌานทั้งโดยอริยมรรค ที่ชื่อว่า **ปัญญาวิมุต** เพราะความหมายว่ารู้ทั่วอยู่ (ซึ่งอริยสัจ โดยไม่ได้ฌาน) หลุดพ้นแล้ว[๓]

(ขณะนี้กำลังพรรณนา) สังขารุเบกขาญาณ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๘๘

๒. มหาฎีกาว่า "คำว่าธรรม หมายถึงปัญญา ในที่อื่นก็มี เช่นในบาทคาถาว่า สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค" เราไม่เคยคิดกันเลยว่า ธมฺโม ในบาทคาถานี้หมายถึงปัญญา และในคัมภีร์ของเราเป็น ทโม ก็มีโดยมาก

๓. บททั้ง ๗ นี้ มีศัพท์ซ่อนเงื่อนอยู่บทเดียวคือ กายสักขิ กายสักขินั้น ได้อรูปฌานแล้วทำนิโรธให้แจ้งในภายหลัง ตอนได้ฌานก็หลุดพ้นด้วยวิกขัมภนวิโมกข์ โดยรูปกายและนามกายลางส่วน แต่ตอนถึงนิโรธนั้นทำให้แจ้งโดยนามกาย เพราะฉะนั้น กายสักขิ ก็ต้องแปลว่า ทำให้แจ้งโดยนายกายเท่านั้นเอง

ก็แลสังขารุเบกขาญาณนี้นั้น โดยความก็เป็นอันเดียวกันกับญาณ ๒ ข้างต้น (คือมุญจิตกัมยตาญาณ และปฏิสังขานุปัสนาญาณ) เพราะเหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งปลายจึงกล่าวไว้ว่า "สังขารุเบกขาญาณนี้ เป็นอันเดียวแท้ แต่ได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ เกิดชื่อว่ามุญจิตุกัมยตาญาณในตอนต้น ปรากฏชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสนาญาณในตอนกลาง และได้ชื่อว่า สังขารุเบกขาญาณ อันถึงสุดยอดในตอนท้าย แม้ในพระบาลีก็กล่าวไว้ว่า "ถามว่า "ปัญญาคือมุญจิตุกัมยตา-ความเพิกเฉยเป็นญาณในสังขารุเบกขา (ความวางเฉยในสังขาร) ทั้งหลาย เป็นอย่างไร ? แก้ว่า "ปัญญาคือความใคร่จะปลดเปลื้อง ความพิจารณา (รู้) ความเพิกเฉย ซึ่งอุปปาทะ (ตัวเกิดคือสังขาร) เป็นญาณในสังขารุเบกขาญาณทั้งหลาย ปัญญาคือความใคร่จะปลดเปลื้อง ความพิจารณา (รู้) ความเพิกเฉยซึ่งปวัตตะ (ตัวหมุนไปคือสังขาร) ซึ่งนิมิตตะ (คือสังขาร) ฯลฯ ซึ่งอุปายา (คือสังขาร) เป็นญาณในสังขารุเบกขาทั้งหลาย ปัญญาคือความใคร่จะปลดเปลื้อง ความพิจารณา (รู้) ความเพิกเฉย ว่าอุปปาทะเป็นทุกข์ ฯลฯ ว่าอุปปาทะเป็นภัย ว่าอุปปาทะเป็นสามิส ฯลฯ ว่าอุปปาทะเป็นสังขาร ฯลฯ อุปายาสเป็นสังขาร เป็นญาณในสังขารุเบกขาทั้งหลาย" * ดังนี้

ในบทเหล่านั้น บทสมาสว่า **มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา**

* ขุ. ป. ๓๑/๘๗

มีวิเคราะห์ (แยกศัพท์) ว่า **มุญฺจิตุกมฺยตา** และ **ปฏิสงฺขา** และ **สนฺติฏฺฐนา** เพราะดังนี้ ความใคร่จะสละเสียซึ่งอุปปาทะเป็นต้น แห่งพระโยคาวจรผู้เบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในตอนต้น ชื่อว่ามุญจิตุ-กามตา ความพิจารณาในตอนกลางเพื่อทำอุบายแห่งการปลดเปลื้อง ชื่อว่าปฏิสังขา ความที่ปลดเปลื้องได้แล้ววางเฉยอยู่ในตอนท้าย ชื่อวา สันติฏฐนา ซึ่งท่านหมายถึง กล่าวไว้ว่า "อุปปาทะเป็นสังขาร ภิกษุเพ่งดูเฉยซึ่งสังขารเหล่านั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่าสังขารุเบกขา "[๑] ดังนี้เป็นต้น ญาณนี้เป็นอันเดียวแท้ดังกล่าวมาฉะนี้ อนึ่ง พึงทราบว่าญาณนี้เป็นอันเดียวแท้ตามพระบาลี (ดังต่อไป) นี้ก็ได้ แท้จริง คำนี้ท่านได้กล่าวไว้ว่า "มุญจิตุกัมยตา (ญาณ) อันใดก็ดี ปฏิสังขานุปัสนา (ญาณ) อันใดก็ดี สังขารุเบกขา (ญาณ) อันใดก็ดี ธรรม (คือญาณ) เหล่านี้มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ"[๒] ดังนี้

[วุฏฐานคามินีวิปัสนา]

วิปัสนาของกุลบุตรผู้นี้ ซึ่งมีสังขารุเบกขาญาณได้บรรลุแล้วอย่างนี้ ย่อมเป็น **สิขาปฺปตฺต** (ถึงยอด) เป็น **วุฏฺฐานคามินี** (ไปสู่ความออก) คำว่า "**สิขาปฺปตฺตวิปสฺสนา**" ก็ดี คำว่า "**วุฏฺฐานคามินี**" ก็ดี นั่นเป็นชื่อของญาณ ๓ มีสังขารุเบกขาญาณเป็นต้น (คือ สังขารุ-เบกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ) นั่นเอง ก็วิปัสนานั้นชื่อ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๘๘

๒. ขุ. ป. ๓๑/๓๙๖

ว่า **สิขาปฺปตฺต** เพราะถึงยอดคือความสูงสุด (แห่งโลกิยญาณ) ชื่อว่า **วุฏฺฐานคามินี** เพราะไปสู่ความออก มรรคชื่อว่า วุฏฐานะ เพราะออกจากวัตถุที่ยึด อันเป็นนิมิต (คืออารมณ์) ในภายนอก และจากปวัตตะ (คือสังขาร) ในภายในด้วย วิปัสนานี้ไปสู่วุฏฐานะ คือมรรคนั้น เหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า วุฏฐานคามินี หมายความว่า สืบต่อกับมรรค

[มาติกาแห่งวุฏฐานะ]

(ต่อไป) นี้ เป็นมาติกา เพื่อประโยชน์แก่ความแจ้งชัดแห่งการออกจากความยึด ในคำที่กล่าวมาโดยสังเขปนั้น คือ

อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ ยึด (คือเริ่มตั้งวิปัสนา) ใน (สังขารทั้งหลาย) ภายในแล้ว ออกจาก (สังขารทั้งหลาย) ในภายใน

พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ ยึดใน...ภายในแล้วออกจาก...ในกายนอก

พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ ยึดใน...ภายนอกแล้วออกจาก...ในภายนอก

พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ ยึดใน...ภายนอกแล้วออกจาก...ในภายใน

รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ ยึดในรูปแล้วออกจากรูป

รูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ ยึดในรูปแล้วออกจากอรูป (คือนาม)

อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ ยึดในอรูปแล้วออกจากอรูป

อรูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ ยึดในอรูปแล้วออกจากรูป

เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขนฺเธหิ วุฏฺฐาติ ออกจากขันธ์ทั้ง ๕ พร้อมกันทีเดียว

อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วุฏฺฐาติ ยึดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกโดยความไม่เที่ยง

อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต...อนตฺตโต วุฏฺฐาติ ยึดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตา

ทุกฺขโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต... อนิจฺจโต ... อนตฺตโต วุฏฺฐาติ ยึดโดยความเป็นทุกข์แล้วออกโดยความเป็นทุกข์...โดยความไม่เที่ยง...โดยความเป็นอนัตตา

อนตฺตโต อภินิวิสิตฺวา อนตฺตโต.. อนิจฺจโต...ทุกฺขโต วุฏฺฐาติ ยึดโดยความเป็นอนัตตาแล้วออกโดยความเป็นอนัตตา...โดยความไม่เที่ยง...โดยความเป็นทุกข์

[อธิบายความแห่งมาติกา]

อรรถาธิบายแห่งมาติกานี้อย่างไร ? พระโยคาวจรลางรูปในพระศาสนานี้ ทีแรกยึด (คือเริ่มวิปัสนา) ในสังขารภายใน (ของตน) ครั้นยึดแล้วก็ (พิจารณา) ดูสังขารภายในเหล่านั้นไป แต่เพราะว่ามรรควุฏฐานะ (ความออกคือมรรค หรือความออกด้วยมรรค) จะได้มีแต่ด้วย (พิจารณา) ดูสังขารภายในล้วน ๆ เพียงเท่านั้นหามิได้ ต้อง

(พิจารณา) ดูสังขารภายนอกด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้น จึงเห็นขันธ์ของผู้อื่นก็ดี อนุปานิทกสังขารทั้งหลายก็ดี ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาด้วย เธอย่อมพิจารณา (สังขาร) ในภายในตามกาล พิจารณา (สังขาร) ในภายนอกตามกาล เมื่อเธอพิจารณาไปอย่างนั้น วิปัสนา (ดำเนินไป) ต่อกับมรรคเข้าในกาลที่พิจารณา (สังขาร) ภายใน เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดใน...ภายในแล้วออกจาก... ในภายใน แต่ถ้าวิปัสนา (ดำเนินไป) ต่อกับมรรคในกาลที่เธอพิจารณา (สังขาร) ในภายนอกไซร้ เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดใน...ภายในแล้วออกจาก...ในภายนอก แม้ในการยึดภายนอกแล้วออกจากภายนอกและภายใน ก็นัยนี้

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ทีแรกยึด (กำหนด) ในรูป ครั้นยึดแล้วก็ (พิจารณา) ดูโดยทำภูตรูปและอุปทายรูปให้เป็นกองเดียว (คือรวมรูปทั้ง ๒ อย่างเข้าด้วยกัน กำหนดแต่ว่ารูป) แต่เพราะว่าวุฏฐานะจะได้มี แต่ด้วย (พิจารณา) ดูรูปล้วน ๆ เพียงเท่านั้นหามิได้ ต้อง (พิจารณา) ดูอรูป (คือนาม) ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้น ทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์แล้วจึงเห็นอรูป คือเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณที่เกิดขึ้น ว่านี่เป็นอรูป เธอย่อมพิจารณารูปตามกาล พิจารณาอรูปตามกาล เมื่อเธอพิจารณาไปอย่างนั้น วิปัสนา (ดำเนินไป) ต่อกับมรรคเข้าในกาลที่เธอพิจารณารูป เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดในรูปแล้วออกจากรูป แต่ถ้าวิปัสนา (ดำเนินไป) ต่อกับมรรคในกาลที่เธอพิจารณาอรูปไร้ เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดในรูปแล้วออกจากอรูป

แม้ในการยึดในอรูปแล้วออกจากอรูปและจากรูป ก็นัยนี้ ส่วนในกาลที่ยึดโดยกำหนดว่า **"ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ-** สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด ย่อมมีความดับเป็นธรรมดา" ดังนี้ แล้วออกกโดยข้อกำหนดอย่างเดียวกันนั้น ชื่อว่าออกจากขันธ์ทั้ง ๕ พร้อมกันทีเดียว

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง ทีแรก พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง แต่เพราะวุฏฐานะจะได้มี แต่ด้วยพิจารณาโดยความไม่เที่ยงเพียงเท่านั้นหามิได้ ต้องพิจารณาแม้โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาด้วยแม้ เพราะฉะนั้น เธอจึงพิจารณาโดยความเป็นทุกข์บ้างโดยความเป็นอนัตตาบ้าง เมื่อเธอปฏิบัติไปอย่างนั้น วุฏฐานะมีขึ้นในกาลที่พิจารณาโดยความไม่เที่ยง เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกโดยความไม่เที่ยง แต่ถ้าวุฏฐานมีขึ้นในกาลที่เธอพิจารณาโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาไซร้ เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดโดยความไม่เที่ยงแล้ว ออกโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา แม้ในการยึดความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาแล้ว ออกโดยลักษณะที่เหลือ ก็นัยนี้

ก็แลในชนผู้ออกจากความยึดเหล่านี้ ชนผู้ที่ยึดโดยความไม่เที่ยงก็ดี ผู้ที่ยึดโดยความเป็นทุกข์ก็ดี ผู้ที่ยึดโดยความเป็นอนัตตาก็ดี แต่ในเวลาที่ออก วุฏฐานะมีขึ้นโดยความไม่เที่ยง ชนทั้ง ๓ (นี้) เป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ ได้สัทธินทรีย์ หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ย่อมเป็นสัทธานุสารีในขณะแห่งปฐมมรรค เป็นสัทธาวิมุตใน ๗ สถาน แต่

ถ้าวุฏฐานะมีขึ้นโดยความเป็นทุกข์ไซร้ ชนทั้ง ๓ (นั้น) ก็เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ ได้สมาธินทรีย์ หลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ย่อมเป็นกายสักขิในทุกสถาน แต่ว่าในชนเหล่านั้น ผู้ใดมีอรูปฌานเป็นบาท ผู้นั้นย่อมเป็นอุภโตภาควิมุตโนอัครผล ทีนี้ วุฏฐานะ โดยความเป็นอนัตตา มีขึ้นแก่ชนทั้ง ๓ นั้น ชนทั้ง ๓ ก็เป็นผู้มากด้วยเวท (คือความรู้) ได้ปัญญินทรีย์ หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ ย่อมเป็นธัมมานุสารีในขณะแห่งปฐมมรรค เป็นทิฏฐิปัตตะ ใน ๖ สถาน เป็นปัญญาวิมุตในอัครผล แล

[อุปมาแห่งวุฏฐานคามินีวิปัสนา ๑๒]

บัดนี้ พึงทราบอุปมา ๑๒ ข้อ เพื่อความชัดแจ้งแห่งวุฏฐานคามินีวิปัสนานี้ พร้อมทั้งญาณก่อน (มีภยตุปัฏฐานญาณเป็นต้น) และญาณหลัง (มีโคตรภูญาณเป็นต้น) นี่เป็นอุททาน (หัวข้อเรื่อง) แห่งอุปมาทั้งหลายนั้น คือ

ค้างคาว และงูเห่า เรือน โค

ยักษี ทารก ความหิว ความระหาย

หนาว ร้อน ความมืด และเป็น ๑๒ ทั้งยาพิษ

อุปมาเหล่านี้ ท่านกล่าวไว้ (ในวิสุทธิกถา) ว่า "ตั้งอยู่ในญาณใดญาณหนึ่ง ตั้งแต่ภยตุปัฏฐานญาณมา จะนำมา (กล่าว) ก็ควร แต่เมื่อนำมา (กล่าว) ในที่นี้ ญาณทั้งปวง แต่ภยตุปัฏฐานญาณจนถึงผลญาณ ย่อมเป็นอันปรากฏ (แจ้งชัดหมด) เพราะฉะนั้น จึงควร

นำมา (กล่าว) ในที่นี้เสียทีเดียว"

[ค้างคาว]

อุปมาข้อว่า ค้างคาว ต่างว่าค้างคาวตัวหนึ่งคิดว่า จักได้ดอกหรือผลที่ไม้ต้นนี้ จึงเกาะที่ต้นมะซาง มีกิ่ง ๕ กิ่ง แล้วคลำดูทั่ว*กิ่งหนึ่ง ไม่ได้พบสิ่งที่พอจะถือเอา จะเป็นดอกหรือผลก็ตามสักอย่าง ที่กิ่งนั้น และคลำกิ่งหนึ่งแล้วไม่ได้พบ (สิ่งที่พอจะถือเอา) ฉันใด คลำกิ่งที่ ๒ กิ่งที่ ๓ กิ่งที่ ๔ แม้กิ่งที่ ๕ แล้วก็ไม่ได้พบฉันนั้น มันจึงรำพึงว่า ไม้ต้นนี้ ไม่มีผลหนอ สิ่งที่พอจะถือเอาได้สักกิ่ง ที่ไม้ต้นนี้ไม่มีเลย จึงทอดอาลัยในไม้ต้นนั้น ไต่ขึ้นตามกิ่งตรง โผล่หัวออก (ช่องว่าง) ระหว่างค่าคบ แหงนดูเบื้องบน บินขึ้นในอากาศไปเกาะที่ไม้มีผลต้นอื่น

[ประเทียบความ]

ในข้ออุปมานั้น พระโยคาวจร บัณฑิตพึงเห็นดังค้างคาว อุปาทานขันธ์ ๕ ดังต้นมะซางมีกิ่ง ๕ กิ่ง ความยึด (คือเริ่มตั้งวิปัสนา) ในขันธ์ ๕ แห่งพระโยคี ดังการเกาะที่ต้นมะซางนั้น แห่งค้างคาว การพิจารณารูปขันธ์แล้วไม่พบสิ่งที่ควรจะถือเอาสักอย่างในรูปขันธ์นั้น จึงพิจารณาในขันธ์ที่เหลือ (ต่อไป) แห่งพระโยคี ดังการ

* ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า ปริมสิตฺวา แต่ฉบับพม่าเป็น ปรามสิตฺวา ส่วนปาฐะมหาฎีกาเป็น ปริมัสิตฺวา แล้วแก้ว่า วีมํสิตฺวา หากเป็นอย่างนี้ จะต้องแปลว่า ตรวจดู ก็คงได้ความเหมือนกัน แต่อาจเป็นว่าท่านใช้ ปริมสิตวา ก็เพื่อเลียนศัพท์ สมฺนสิตฺวา ในฝ่ายอุปไมยกระมัง

คลำดูทั่วกิ่งหนึ่ง*แล้วไม่พบสิ่งที่พอจะถือเอาสักอย่าง จึงคลำดูกิ่งที่เหลือ (ต่อไป) แห่งค้างคาวนั้น ญาณ ๓ มีมุญจิตุกัมยตาญารเป็นต้น แห่งพระโยคีผู้เบื่อหน่ายในขันธ์ทั้ง ๕ ด้วยอำนาจความเห็นโดยไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นอาทิ ดังการรำพึงว่า ไม้ต้นนี้ไม่มีผลหนอ แล้วทอดอาลัยในต้นไม้แห่งค้างคาวนั้น อนุโลมญาณแห่งพระโยคี ดังการไต่ขึ้นเบื้องสูงตามกิ่งตรง แห่งค้างคาวนั้น โคตรภุญาณ ดังโผล่หัวออกแหงนดูเบื้องบน มรรคญาณ ดังบินขึ้นในอากาศ ผลญาณดังการ (ไป) เกาะที่ไม้มีผลต้นอื่น

[งูเห่า]

ข้ออุปมาด้วยงูเห่า กล่าวมาแล้วใน (ตอน) ปฏิสังขาญาณ แต่ในการประเทียบความอุปมา ในที่นี้มีแปลกไป (ดัง) นี้ โคตรภูญาณอุปมาดังการสลัดงูไป มรรคญาณ ดังการหยุดยืนอยู่แห่งบุรุษผู้ปลดเปลื้อง (งู) แล้วมองดูทางที่ (ปีนตลิ่งขึ้น) มาอยู่ ผลญาณ ดังการไปยั้งอยู่ในที่มีภัย

[เรือน]

ข้ออุปมาว่า เรือน ต่างว่าเมื่อเจ้าของเรือนกินอาหารเย็นแล้วขึ้นที่นอนหลับไป เรือนถูกไฟไหม้ขึ้น เขาตื่นขึ้นเห็นไฟก็กลัว คิดว่า "จะเป็นการดี ถ้าเรายังไม่ถูกไฟไหม้เอา ออกไปเสีย (ก่อน)" มอง (หาทางออก) อยู่ พอเห็นทางแล้วก็ออกไปสู่ที่ปลอดภัยโดยเร็ว แล้วจึงหยุดอยู่

* ปาฐะเป็น เอเกกํ คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น เอกํ

[ประเทียบความ]

ในข้ออุปมานั้น การยึดถือในขันธ์ ๕ ว่าเป็นเรา เป็นของเรา แห่งบุถุชนผู้โง่เขลา ดังการกินอาหารแล้วขึ้นที่นอนหลับไปแห่งเจ้าของเรือน การดำเนินสัมมาปฏิปทาจนเห็นไตรลักษณ์แล้วหยั่งรู้สังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว (คือเกิดภยตุปัฏฐานญาณ) ดังการที่เจ้าของเรือนตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณ ดังการมองหาทางออก อนุโลมญาณ ดังการเห็นทาง โคตรภูญาณ ดังการออกไป มรรคญาณ ดังการไปโดยเร็ว ผลญาณ ดังการหยุดอยู่ในที่อันปลอดภัย

[โค]

ข้ออุปมาว่าโค ต่างว่า เมื่อชาวนาผู้หนึ่งหลับอยู่ในตอนกลางคืน โคทั้งหลายแหกคอกหนีไป ตอนเช้ามืดเขาไปดูที่คอกนั้น รู้ความที่โคเหล่านั้นหนีไป ก็ตามรอยไป ได้พบฝูงโคของเหลวเข้า หมายว่าโคเหล่านั้นเป็นโคของตัว ก็ (ต้อน) นำมา เวลาสว่างขึ้น จำได้ว่ามันไม่ใช่โคของตัว เป็นโคของหลวง จึงคิดว่าจะต้องหนีไปเสียก่อนที่พวกราชบุรุษจะจับ โดยหาว่าเป็นโจรแล้ว (ลงโทษ) ให้ถึงความฉิบหายป่นปี้ (คิดแล้วเกิดความ) กลัว ทิ้งฝูงโครีบหนีไป ยั้งอยู่ในที่ไม่มีภัย

[ประเทียบความ]

ในข้ออุปมานั้น การยึดถือขันธ์ทั้งหลาย ว่าเป็นเรา เป็นของเรา แห่งบุถุชนผู้โง่เขลา เป็นดังการยึดเอาโคหลวงว่าเป็นโคของตน การ

รู้จักขันธ์ทั้งหลายว่า มันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยอำนาจไตรลักษณ์แห่งพระโยคี ดังการจำได้ว่าเป็นโคหลวงต่อสว่างขึ้น ภยตุปัฏฐานญาณ ดังเวลาที่ (เกิดความ) กลัวขึ้น มุญจิตุกัมยตา ดังความที่อยากจะทิ้ง (โคหลวง) ไป โคตรภู ดังการทิ้ง (โคหลวง) มรรค ดังการหนี ผล ดังการหนีไปยั้งอยู่ในที่ไม่มีภัย

[ยักษี]

อุปมาข้อว่า ยักษี ต่างว่าบุรุษผู้หนึ่งสำเร็จความอยู่ร่วมกับยักษิณีตอนกลางคืน (คือดึก) นางยักษ์นั้นรู้ว่าเขาหลับแล้ว ก็ไปป่าช้าผีดิบ (คือป่าช้าที่เขานำศพไปทิ้ง ๆ ไว้ ไม่ฝังไม่เผา) กินเนื้อมนุษย์ เขา (รู้สึกตัวขึ้นไม่เห็นนางยักษ์ แคลงใจว่ามันไปไหน จึงตามหาก็พบมันกำลังกินเนื้อมนุษย์ รู้ความที่มันเป็นนางอมนุษย์แล้ว จึงคิดว่าจะต้องหนีไปเสียก่อนที่มันจะกินตัว (คิดแล้วเกิดความ) กลัว รีบหนีไปยั้งอยู่ในที่ปลอดภัย

[ประเทียบความ]

ในอุปมานั้น กายยึดถือขันธ์ทั้งหลาย ว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นดังการอยู่ร่วมกับนางยักษ์ การเห็นไตรลักษณ์แล้วรู้ความที่ขันธ์ทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ดังการเห็น (นางแปลง) กำลังกินเนื้อมนุษย์อยู่ในป่าช้า แล้วรู้ว่ามันเป็นนางยักษ์ ภยตุปัฏฐาน ดังการที่ (เกิด) กลัวขึ้น มุญจิตุกัมยตา ดังความอยากจะหนี โคตรภู ดังการทิ้งป่าช้า มรรค ดังรีบหนีไป ผล ดังการยั้งอยู่ในที่ไม่มีภัย

[ทารก]

อุปมาข้อว่า ทารก ต่างว่าหญิงผู้หนึ่งเป็นคนตะกลามลูก หญิงนั้นนงอยู่บนปราสาทชั้นบน ได้ยินเสียงทารก (ร้อง) ที่กลางถนน คิดเอาลูกของตัวถูกใคร ๆ รังแก ผลุนผลัน (ลงจากปราสาท) ไปคว้าเอาลูกคนอื่นเข้าด้วยสำคัญว่าลูกของตัว (มาอุ้มไว้) พอจำได้ว่ามันเป็นลูกคนอื่น หล่อนก็สะดุ้งกลัว (ความผิด) มองข้างโน้นข้างนี้ คิดว่าใคร ๆ อย่ามากล่าวหาฉัน ว่าเป็นคนลักเด็กเลย (คิดแล้วก็) วางเด็กลงที่กลางถนนนั้นแหละ รีบขึ้นปราสาทแล้วนั่งลงอีก

[ประเทียบความ]

ในข้ออุปมานั้น การยึดถือขันธ์ ๕ ว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นดังการคว้าเอาลูกคนอื่น ด้วยสำคัญว่าเป็นลูกของตัว การรู้จักว่าขันธ์ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ด้วยอำนาจไตรลักษณ์ ดังการจำได้ว่านี้เป็นลูกคนอื่น ภายตุปัฏฐานญาณ ดังความสะดุ้งกลัว (ความผิด) มุญจิตุกัมยตาญาณ ดังการมองดูข้างโน้นข้างนี้ อนุโลมญาณ ดังการวางเด็กลงที่กลางถนนนั้นแหละ โคตรภูญาณ ดังการที่วางลงแล้วยังยืนอยู่กลางถนน มรรคญาณ ดัง (กลับ) ขึ้นปราสาท ผลญาณดังขึ้นไปแล้วนั่งลง*

* อุปมาข้อนี้อย่างไรอยู่ เพราะที่นั่งอยู่เดิม กับที่หนีขึ้นไปนั่น เป็นที่เดียวกัน ถ้าเล่าเสียว่าเดิมนั่งอยู่ข้างริมถนน เกิดเรื่องแล้วหนีขึ้นไปอยู่เสียชั้นบนปลอดภัยไป ก็จะพอฟังได้

[หิว ระกาย หนาว ร้อน มืด ยาพิษ]

ส่วนอุปมา ๖ ข้อนี้ คือ หิว ระหาย เย็น ร้อน มืด กับยาพิษ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความที่ผู้ตั้งอยู่ในวุฏฐานคามินีวิปัสนาแล้วเป็นผู้น้อมโน้มโอนเอียงมุ่งหน้าไปสู่โลกุตรธรรม

จริงอยู่ คนที่ถูกความหิวครอบงำแล้วเป็นผู้หิวจัด ย่อมปรารถนาโภชนะที่มีรสดี ฉันใด พระโยคาวจรผู้ถูกความหิวคือสังสารวัฏกระทบเอาแล้วนี้ ก็ย่อมปรารภนาโภชนะคือกายคตาสติ อันมีรสเป็นอมตะ ฉันนั้นเหมือนกัน*

อนึ่ง คนที่ระหายแล้วมีคอและปากแห้งมาก ย่อมปรารถนาปานะที่มีเครื่องปรุงหลายอย่าง ฉันใด พระโยคาวจรผู้ถูกความระหายคือสังสารวัฏกระทบเอาแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาปานะคืออัฏฐังคิกมรรคอันเป็นอริยะ ฉันนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ถูกความหนาวกระทบเอาแล้ว ย่อมปรารถนาความร้อน (คืออบอุ่น) ฉันใด พระโยคาวจรผู้ถูกความหนาวเย็นคือตัณหาสิเนหะ (น้ำมันคือตัณหา) ในสังสารวัฏกระทบเอาแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาไฟคือมรรคอันเผากิเลสได้ ฉันนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ถูกความร้อนกระทบเอาแล้ว ย่อมปรารถนาความเย็น

/ * มหาฏีกาอธิบายว่า ทุกข์หิวนั้นมันคล้ายวัฏทุกข์ เพราะเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ติดตามแล้วเท่านาน และยากที่จะทนด้วย

กายคตาสตินี้ ท่านว่าหมายเอาสัมมาสติอันสัมปยุตกับมรรค โดยความก็คือสติปัฏฐาน

ฉันใด พระโยคาวจรผู้ถูกความร้อนแห่งไฟ ๑๑ กอง* ในสังสารวัฏ ลนเอาแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาพระนิพพานอันเป็นที่เข้าไประงับแห่งไฟ ๑๑ กอง ฉันนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ถูกความมืดครอบคลุมแล้ว ย่อมปรารถนาแสงสว่าง ฉันใด พระโยคาวจรผู้ถูกความมืดคืออวิชชาปกคลุมหุ้มห่อแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนามรรคภาวนาอันมีแสงสว่างสำเร็จด้วยญาณ ฉันนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ถูกยาพิษเข้าแล้ว ย่อมปรารถนายากำจัดพิษ ฉันใด พระโยคาวจรผู้ถูกพิษคือกิเลสเข้าแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาพระนิพพานอันเป็นโอสถอมฤตทำลายพิษกิเลสได้ ฉันนั้นเหมือนกัน

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ (ตอนสังขารุเบกขาญาณเกิด) ว่า "เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนั้นเห็นอยู่อย่างนั้น จิตย่อมถอย ย่อมหด ย่อมกลับไม่เหยียดยื่นไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิ๖ ๗ สัตตาวาส ๙ อุเบกขา (ความวางเฉยในสังขารทั้งหลาย) หรือปาฏิกูลยตา (ความน่าเกลียดแห่งสังขารทั้งหลาย) ย่อมตั้งมั่น เปรียบเหมือนหยาดน้ำทั้งหลาย (อันตกลง) ในใบปทุมที่เอียงหน่อยหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น คำทั้งปวงพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นเถิด

[ผู้ได้สังขารุเบกขาญาณ ได้ชื่อว่า ปฏิลีนจร]

ก็แลด้วยปฏิปทาเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น ย่อมได้ชื่อว่าเป็น

* ไฟ ๑๑ กอง คือ ราคะ โทสะ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

ปฏิลีนจร[๑] ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึง ตรัสไว้ว่า

ปฏิลีนจรสฺส ภิกฺขุโน
ภชมานสฺส วิวิตฺตมาสนํ
สามคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ
โย อตฺตานํ ภวเน น ทสฺสเย[๒]

หากภิกษุใด ไม่แสดงตนในภพน์ (คือ
ที่อยู่) พระอริยะทั้งหลาย กล่าวความ
ไม่แสดงตนนั้น แห่งภิกษุนั้น ผู้เป็น
ปฏิลีนจร เสพแต่อาสนะอันสงัด ว่า
เป็นสมมัคคิยะ (ความดำเนินชอบ)[๓]

๑. ปฏิลีนจร มหาฏีกาแปลว่า ผู้เที่ยวไปโดยความเป็นผู้หลีกลี้ เอาความไม่แสดงตน...ดังกล่าวในคาถาต่อไป

๒. ขุ. สุ. ๒๕/๔๙๔

๓. สามัคคิยะ น่าจะไม่ใช่อันเดียวกับสามัคคี (ที่แปลว่าความพร้อมเพรียงกัน) เพราะปฏิปทาของท่านที่กล่าวนี้มิได้เป็นไปในทางชอบสมาคม จึงเข้าใจว่าจะเป็นศัพท์สำเร็จรูปมาแต่ สมฺมคฺคต ที่แปลว่า ผู้ดำเนินชอบแล้ว อันมักมาคู่กับ สมฺมาปฏิปนฺน (เช่น เย เต สมณพฺราหฺมณา สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา) แต่เมื่อมาแต่ศัพท์นี้รูปก็น่าจะเป็น สมฺมคฺคิย โดยวิเคราะห์ว่า สมฺมา คโต ปฏิปนฺโนติ สมฺมคฺคโต ตสฺส ภาโว สมฺมคฺคิยํ) ทำไมจึงเป็น สามคคิย ไป ขอฝากไว้พิจารณากันต่อไป

อีกศัพท์หนึ่ง ภวน ที่แปลทับศัพท์ไว้ว่า ภพน์ มหาฏีกาว่า หมายเอาทั้ง ๓ ศัพท์นี้ โดยมากใช้ในที่หมายถึงที่อยู่อาศัย เช่น ยกฺขภวเน-ในที่อยู่ของยักษ์ ตาวตึสภวเน-ในที่อยู่ของเทวดาดาวดึงส์ ถึง ภวเน ในคาถานี้ ก็เข้าใจว่า หมายอย่างนั้นเหมือนกัน เพราะมีคำ "เสพแต่อาสนะอันสงัด" แสดงให้เห็นความอยู่ชัด ๆ ถือเอาความได้ว่า ภิกษุปฏิลีนจร ท่านหลีกลี้อยู่แต่ในที่สงัด ไม่แสดงตน คือไม่เปิดเผยตนในที่อยู่ ว่าฉันอยู่ที่นี่จ๊ะ ใครจะมาหาก็เชิญ

[สังขารุกเบปญาณกำหนดความแปลกกันแห่งโพชฌงค์เป็นต้น]

สังขารุเบกขาญาณ กำหนดความเป็นปฏิลีนจรแห่งพระโยคี ดังกล่าวนี้แล้ว ยังกำหนดความแปลกกันแห่งโพชฌงค์ ความแปลกกันแห่งองค์มรรค ความแปลกกันแห่งองค์ฌาน ความแปลกกันแห่งปฏิปทา ความแปลกกันแห่งวิโมกข์ แม้แห่งอริยมรรคต่อไปอีกด้วย*

แต่พระเถระลางเหล่ากล่าวว่า "ปาทกฌาน (คือฌานที่เป็นบทแห่งวุฏฐานคามินีวิปัสนา อันดำเนินไปใกล้ต่อมรรค) กำหนดความแปลกแห่งโพชฌงค์ แห่งองค์มรรค และแห่งองค์ฌาน" ลางเหล่ากล่าวว่า "ขันธ์ที่เป็นอารมณ์แห่งวิปัสนากำหนด (ความแปลกนั้น)" ลางเหล่าก็กล่าวว่า "อัชฌาสัยของบุคคล (ผู้บำเพ็ญวิปัสนา) กำหนด" ในวาทะขอพระเถระทั้ง ๓ เหล่านั้น ก็พึงทราบเถิดว่า วุฏฐานคามินี-วิปัสนาอันเป็นบุพภาคนี่เอง กำหนด (ความแปลกนั่น) ทั้งนั้น

(ต่อไป) นี้ เป็นอนุปุพพิกถา (ว่าตามลำดับ) ในการกำหนดความแปลกแห่งโพชฌงค์เป็นต้นนั้น

ว่าโดยการกำหนดแห่งวิปัสนา มรรคที่เกิดขึ้นแก่พรสุกขวิปัสสกก็ดี มรรคที่มิได้ทำฌานให้เป็นบาทเกิดขึ้นแก่พระสมาบัติลาภี (ผู้ได้สมาบัติ) ก็ดี มรรคที่ท่านผู้บำเพ็ญวิปัสนาทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณาปกิณกสังขาร (คือสังสารอื่น ๆ นอกจากตัวฌานที่เป็นบาท) ให้เกิดขึ้นก็ดี ก็เป็นปฐมฌานิก (มีปฐมฌาน) อยู่นั่นแหละ โพชฌงค์ก็มี (ครบ) ๗ องค์ มรรค (คอบ) ๘ องค์ ฌาน (ครบ) ๕ ในทุก

* ความแปลกกันอย่างไรมีอธิบายต่อไป

มรรค แม้บุพภาควิปัสนาแห่งมรรคเหล่านั้นเล่า จะเป็นโสมนัสสหรคต บ้าง อุเบกขาสหคตบ้าง (แต่) ในกาลแห่งวุฏฐานะ ถึงความเป็น สังขารุเบกขาแล้ว ก็เป็นโสมนัสสหรคต

ในมรรคทั้งหลายที่ผู้บำเพ็ญวิปัสนาทำทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถ-ฌาน ในปัญจกนัย ให้เป็นบาทแล้วทำให้เกิดขึ้น ฌานย่อมมีองค์ ๔ องค์ ๓ และองค์ ๒ ตามลำดับแท้ ส่วนองค์มรรคมี ๗ ในทุกมรรค โพชฌงค์มี ๖ ในมรรคที่ ๔ ความแปลกกัน (ในตอน) นี้ ย่อม มีทั้งโดยการกำหนดแห่งปาทกฌาน ทั้งโดยการกำหนดแห่งวิปัสนา บุพภาควิปัสนาแม้แห่งมรรค (ที่ทำทุติยตติยจตุตถฌานให้เป็นบาทเกิด ขึ้น) เหล่านั้นเล่า ก็เป็นโสมนัสสหรคตก็มี เป็นอุเบกขาสหรคตก็มี (แต่) วุฏฐานคามินีวิปัสนาคงเป็นโสมนัสสหรคตเหมือนกัน

ส่วนในมรรคที่เกิดขึ้นโดยทำปัญจกฌานให้เป็นบาท องค์ฌาน มี ๒ โดยเป็นอุเบกขาและจิตเตกัคตา โพชฌงค์และองค์มรรคมี ๖ และ ๗ แม้ความแปลกกัน (ในข้อ) นี้ ก็มีด้วยอำนาจนิยมทั้ง ๒ (คือทั้งปาทกฌานและวิปัสนา) แต่ในนัยนั้น บุพภาควิปัสนาเป็น โสมนัสสหรคตหรือเป็นอุเบกขาสหรคตบ้าง (แต่) วุฏฐานคามินีวิปัสนา เป็นอุเบกขาสหรคตเท่านั้น

แม้ในมรรคที่ผู้บำเพ็ญวิปัสนาทำอรูปฌานทั้งหลายให้เป็นบาทแล้ว ทำให้เกิดขึ้น ก็นัยนี้นี่แล

สมาบัติซึ่งออกในที่ใกล้แห่งมรรคที่เกิดขึ้นโดยออกจากปาทกฌาน แล้วพิจารณาสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งดังนั้น ย่อมทำความที่มรรคนั้น

คล้ายตน ดุจสีแผ่นดินทำความที่สีของเหี้ยคล้ายสีของตน ฉะนั้น

ส่วนในเถรวาทะที่ ๒ (พึงทราบว่า) เป็นมรรคที่เกิดขึ้นโดยออกจากสมาบัติใด ๆ แล้วพิจารณาสมาบัติธรรมทั้งหลายใด ๆ ก็ย่อมคล้ายกับสมาบัตินั้น ๆ แหละ หมายความว่า คล้ายกับสมาบัติธรรมที่ผู้บำเพ็ญวิปัสนาพิจารณา แต่ถ้าพิจารณากามาวจรธรรมทั้งหลาย ก็เป็นปฐมฌานิกะเท่านั้น ก็แล ความกำหนด (ความแปลกกันขององค์ฌานเป็นต้น) แห่งวิปัสนา แม้ในเถรวาทะที่ ๒ นั้น ก็พึงทราบโดยนับที่กล่าวแล้วนั่นเถิด

ส่วนในเถรวาทะที่ ๓ (พึงทราบ) เป็นมรรคที่เกิดขึ้นโดยทำฌานใด ๆ ให้เป็นบาท แล้วพิจารณาฌานธรรมใด ๆ ตามควรแก่อัชฌาสัยของตน ๆ ก็ย่อมคล้ายกับฌานนั้น ๆ แหละ แต่ว่าความที่มรรคที่เกิดขึ้นคล้ายกับฌานนั้น ๆ นั้น เว้นฌานที่เป็นบาทหรือฌานที่พิจารณาเสีย หาสำเร็จด้วยเพียงแต่อัชฌาสัย (ของตน) อย่างเดียวได้ไม่ ความข้อนี้นั้น พึงชี้แจงด้วยนันทโกวาทกสูร (เรื่องพระนันทกะให้โอวาทภิกษุณี)

จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำ (ต่อไป) นี้ไว้ (ในสูตรนั้น) ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่าในวันอุโบสถ (ขึ้น) ๑๕ ค่ำ ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงว่า "ดวงจันทร์แหว่งหรือเต็มหนอ" หามีแก่ชนหมู่มากไม่ ที่แท้ย่อมมีความเปลงใจว่า "ดวงจันทร์เต็ม" ด้วยกันทั้งนั้น ฉันใดก็ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีเหล่านั้น ก็เป็นผู้ยินดี และมีความคิด (มุ่งหมาย) อันเต็มเปี่ยมด้วยธรรม-

เทศนาของนันทกะฉันนั้นเหมือนกัน ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณีประมาณ ๕๐๐ รูปนั้น ภิกษุณีรูปที่มีคุณธรรมอย่างต่ำ ก็เป็นโสดาบันมีอันไม่ตก (อบาย) เป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้แน่นอนต่อความตรัสรู้" ดังนี้

ก็ในภิกษุณีเหล่านั้น ภิกษุณีรูปใดมีอุปนิสัยแห่งโสดาปัตติผล ภิกษุณีรูปนั้น ก็ได้เป็นผู้มีความคิด (มุ่งหมาย) เต็มเปี่ยมด้วยโสดาปัตติผลนั่นเอง รูปใดมีอุปนิสัยแห่งสกทาคามิผล...อนาคามิผล... ฯลฯ มีอุปนิสัยแห่งอรหัตผล รูปนั้นก็ได้เป็นผู้มีความคิด (มุ่งหมาย) เต็มเปี่ยมด้วยอรหัตผลนั่นเอง

มรรคที่ผู้บำเพ็ญวิปัสนาทำฌานใด ๆ ให้เป็นบาทแล้ว พิจารณาฌานธรรมใด ๆ ให้เกิดขึ้นตามควรแก่อัชฌาสัยของตน ๆ ก็ย่อมคล้ายกับฌานนั้น ๆ แหละ แต่ว่าความที่มรรคที่เกิดขึ้นคล้ายกับฌานนั้น ๆ นั้น เว้นฌานที่เป็นบาท หรือฌานที่พิจารณาเสีย หาสำเร็จด้วยเพียงแต่อัชฌาสัย (ของตน) อย่างเดียวได้ไม่ ดังกล่าวมาฉะนี้แล ก็แลความกำหนด (ความแปลกกันขององค์ฌานเป็นต้น) แห่งวิปัสนา แม้ในเถรวาทะที่ ๓ นี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน

พึงทราบว่าสังขารุเบกขา ย่อมกำหนด (ความแปลกกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน ดังกล่าวมาฉะนี้เป็นอันดับแรก

[สังขารุเบกขาญาณกำหนดความแปลกกันแห่งปฏิปทา]

ก็ถ้าว่า สังขารุเบกขานี้ ทีแรกเมื่อข่มกิเลส ข่มได้โดยยาก ต้อง

ใช่ประโยค (คืออุตสาหะ) ใช้สังขาร (คือความพยายาม) ไซร้ ย่อมได้ชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา (ปฏิบัติลำบาก) โดยวิปริยาย (คือทางตรงกันข้าม) ก็ชื่อ สุขาปฏิปทา (ปฏิบัติสะดวก) แต่ครั้นข่มกิเลสได้แล้ว ค่อยๆ ทำการข่มวิปัสนาไปให้มรรคปรากฏ ชื่อว่า ทันธาภิญญา (รู้ได้ช้า) โดยวิปริยาย ก็ชื่อว่า ขิปปาภิญญา (รู้ได้เร็ว) สังขารุเบกขานี้ ตั้งอยู่ในอาคมนียฐาน (ที่เป็นแดนมา-เป็นแดนเกิด) ให้นามแก่มรรคของตน ๆ ดังนี้ มรรคจึงได้นาม ๔ อย่างตามนามนั้น

ก็แล ปฏิปทานี้นั้น ย่อมมีต่าง ๆ กันแก่ภิกษุลางรูป สำหรับภิกษุลางรูปมีปฏิปาทเดียวในมรรคทั้ง ๔ ส่วนมรรคทั้ง ๓ ของพระ-พุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นสุขาปฏิปทาขิปภิญญาทั้งนั้น ของพระธรรม-เสนาบดีก็เช่นนั้น แต่สำหรับพระมหาโมคคลัลานเถระ ปฐมมรรคเป็นสุขาปฏิปทาขิปปาภิญญา มรรค ๓ เบื้องบนเป็นทุกขาปฏิปทา-ทันธาภิญญา[๑] อนึ่ง ปฏิปทาเป็นฉันใด แม้อธิบดีทั้งหลาย (มีฉันทาธิบดีเป็นต้น) ก็ฉันนั้น ย่อมมีต่าง ๆ กันในมรรค ๔ แก่ภิกษุลางรูป สำหรับลางรูปมีอธิบดีเดียว ในมรรคทั้ง ๔

สังขารุเบกขา ย่อมกำหนดความแปลกกันแห่งปฏิปทาดังกล่าวมาฉะนี้

ส่วนว่าสังขารเบกขา กำหนดความแปลกกันแห่งวิโมกข์อย่างไร ข้อนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวมาก่อนแล้วแล[๒]

๑. ชอบกล ท่านสำเร็จก่อนพระสารีบุตร จะว่าเป็นทันธาภิญญาอย่างไร
๒. ดูตอนวิโมกข์ ๓ หน้า ๑๓๗

[สังขารุเบกขากำหนดความแปลกกันแห่งวิโมกข์อันหนึ่ง]

อีกนัยหนึ่ง อันมรรค (นั้น) ย่อมได้นามโดยเหตุ ๕ คือโดยรส ของตน (คือโดยสภาวะ) บ้าง โดยปัจจนีกธรรม (ธรรมที่เป็นข้าศึก) บ้าง โดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยอาคมน์ (แดนที่มา) บ้าง

ก็ถ้าสังขารุขาออก (จากอารมณ์ที่ยึด ?) เพราะพิจารณา สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยงไซร้ มรรค (หรือมรรคสมังคีบุคคล) ย่อมหลุดพ้นโดยอนิมิตวิโมกข์ ถ้าออกเพราะพิจารณาโดยความเป็น ทุกข์ไซร้ ย่อมหลุดพ้นโดยอัปปณิหิตวิโมกข์ ถ้าออกเพราะพิจารณา โดยความเป็นอนัตตาไซร้ ย่อมหลุดพ้นโดยสุญญตวิโมกข์ นี้ชื่อว่า นาม โดยรสของตน*

ส่วนว่ามรรคนั้นชื่อว่า อนิมิตมรรค ก็เพราะทำฆมวินิพโภค (แยกก้อน) แห่งสังขารทั้งหลายแล้วละนิจจนิมิต ธุวนิมิต สัสสตนิมิต ทั้งหลาย ด้วยอนิจจานุปัสนา (สำเร็จ) มา อนึ่ง ชื่อว่าอัปปณิหิตมรรค ก็เพราะละสุขสัญญา ยังปณิธิคือความปรารถนาให้เหือดแห้งด้วยทุกขา-นุปัสนา (สำเร็จ) มา ชื่อว่า สุญญตมรรค ก็เพราะละอัตตสัญญา สัตตสัญญา ปุคคลสัญญา แล้วเห็นโดยความเป็นของว่างเปล่าแห่งสังขาร ทั้งหลาย ด้วยอนัตตานุปัสนา นี้ชื่อว่า นามโดยปัจจนีกธรรม

ส่วนว่ามรรคนั้นชื่อว่า สุญญตมรรค เพราะว่างจากกิเลสมีราคะ

* สรส-รสของตน มหาฎีกาแก้ว่า ได้แก่ "สภาวะ-ความเป็นเอง" แล้วขยายความว่า ความเป็นไปของตนที่แปลกใจตามกิจ"

เป็นต้น ชื่อว่าอนิมิตมรรค เพราะความไม่มีแห่งนิมิตทั้งหลาย มีรูปนิมิตเป็นต้น หรือแห่งนิมิตทั้งหลาย มีราคนิมิตเป็นอาทินั่นเอง ชื่อว่า อัปปณิหิตมรรค เพราะความไม่มีแห่งปณิธิทั้งหลาย มีราปณิธิเป็นต้น นี้เป็นนามโดยคุณของตน

มรรคนี้นั้นได้ชื่อว่า สุญตมรรค อนิมิตมรรค อัปปณิหิตมรรค แม้เพราะทำพระนิพพานอันเป็นธรรมว่าง เป็นธรรมไม่มีนิมิต เป็นธรรมไม่มีปณิธิให้เป็นอารมณ์ก็ได้ นี้เป็นนามโดยอารมณ์ของมรรคนั้น

ส่วนอาคมน์ (แดนที่มา) มี ๒ คือวิปัสนาคมน์ (แดนที่มาคือวิปัสนา) และมัคคาคมน์ (แดนที่มาคือมรรค) ในอาคมน์ ๒ อย่างนั้น วิปัสนาคมน์ ย่อมได้ในมรรค มัคคาคมน์ ย่อมได้ในผล เพราะว่า (โดยวิปัสนาคมน์) อนัตตานุปัสนาชื่อว่า สุญตวิปัสนา มรรคแห่งสุญตวิปัสนา จึงชื่อสุญตมรรค อนิจจานุปัสนา มรรคแห่งมรรคแห่งอนิมิตวิปัสนา จึงชื่อว่าอนิมิตมรรค แต่ชื่อ (อนิมิตมรรค) นี้ ไม่มีทางพระอริธรรม มีแต่ทางพระสูตร ด้วยในทางพระสูตรนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "โคตรภูญาณทำพระนิพพานอันเป็นธรรมไม่มีนิมิตให้เป็นอารมณ์ เป็นญาณมีนามว่าอนิมิตตะ ตนตั้งอยู่ในอาคมนียฐานแล้ว จึงให้นามแก่มรรค" ดังนี้ เหตุนั้น มรรคจึงได้ชื่อว่า อนิมิตตะ

แต่ว่าโดยมัคคาคมน์ ผลได้ชื่อว่าอนิมิตตะ ก็ชอบเหมือนกัน ทุกขานุปัสนา ชื่อว่าอัปปณิหิตวิปัสนา เพราะยังปณิธิ (ความปรารถนา) ในสังขารทั้งหลายให้เหือดแห้งแล้ว (สำเร็จ) มา มรรคแห่งอัปปณิหิต-

วิปัสนา จึงชื่อว่าอัปปณิหิตมรรค ผลของอัปปณิหิตมรรค จึงชื่อว่าอัปปณิหิตผล

วิปัสนาให้นามของตนแก่มรรค มรรคให้นามของตนแก่ผล โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล นี้เป็นนามโดยอาคมน์

สังขารุเบกขานี้ กำหนดความแปลกกันแห่งวิโมกข์ดังนี้แล

สังขารุเบกขาญาณ จบ

อนุโลมญาณ

เมื่อพระโยคาวจรนั้น สร้องเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งสังขารุเบกขาญาณนั้นอยู่ อธิโมกขสัทธาย่อมมีกำลังยิ่งขึ้น วิริยะก็เป็นอันประคองไว้อย่างดี สติก็เข้าไปตั้งอย่างดี จิตก็ตั้งมั่นอย่างดี สังขารุเบกขากล้าแข็งยิ่งเกิดขึ้น (สามารถเป็นปัจจัยแห่งอนุโลมญาณได้) เมื่อพระโยคาวจรนั้น คำนึงว่า "มรรคจักเกิดในบัดนี้" สังขารุเบกขาพิจารณาสังขารทั้งหลาย โดยอาการว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตาก็ดี แล้วลงสู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์ มโนทวาราวัชนะทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์โดยอาการว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา โดยนัยที่สังขารุเบกขาทำแล้วนั่นแหละเกิดขึ้น ต่อนั้น ชวนจิตดวงแรกซึ่งสืบสันตติอันไม่มีระห่างในลำดับแห่งกิริยาจิต (คือมโนทวาราวัชนะ ?) ดวงนั้น ที่ยังภวังค์ให้หมุนกลับ (คือไม่ให้เป็น

ไปด้วยอำนาจภวังค์) ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกันเกิดขึ้น ซึ่ง (ชวนจิตดวงแรกนี้) ท่านเรียกว่า "บริกรรม" (คือตกแต่งมรรคขึ้น) ลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๒ ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นแหละเกิดขึ้น ซึ่งท่านเรียกว่า "อุปจาร" (คือใกล้มรรค) แม้ในลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๓ ก็ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกันเกิดขึ้น ซึ่งท่านเรียกว่า "อนุโลม" (คือสมควรแก่ธรรมทุกส่วน หรือควรจะทำมรรคให้เกิดได้) นี่เป็นนามแยกกันคนละส่วนแห่งจิตเหล่านั้น แต่ละเรียกจิตทั้ง ๓ อย่างนั้นว่า "อาเสวนะ" บ้าง ว่า "บริกรรม" บ้าง ว่า "อุปจาร" บ้าง ว่า "อนุโลม" บ้าง โดยไม่แปลกกัน ก็ควร

ถามว่า อนุโลมแก่อะไร ? ตอบว่า อนุโลมแก่ธรรมทั้งหลายทั้งส่วนเบื้องต้นทั้งส่วนเบื้องปลาย ด้วยว่า อนุโลมญาณนั้นชื่อว่าอนุโลมแก่วิปัสนาญาณทั้ง ๘ เบื้องต้น เพราะความที่มีกิจเหมือนอย่างนั้น (คือมีกิจพิจารณากำหนดไตรลักษณ์เหมือนวิปัสนาทั้งปวง) และชื่อว่าอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องปลายด้วย จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น เพราะความที่ปรารภสังขารทั้งหลายโดยทางไตรลักษณ์มีอนิจลักษณ์เป็นต้นเป็นไป จึงชื่อว่าอนุโลมแก่ญาณ ๘ นี้ เพราะมีกิจเหมือนอย่าง (ญาณ ๘) นั้น ดุจชี้บอกโดยความว่า "อุทัยพพญาณได้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งธรรมทั้งหลาย อันมีความเกิดและความเสื่อมแท้หนอ" และว่า "ภังคานุปัสนาญาณได้เห็นความแตกดับแห่งธรรมทั้งหลายที่มีความแตกดับแท้หนอ " และว่า "สิ่งที่

เป็นไปกับด้วยภัยแท้หนอ ได้ปรากฏโดยเป็นสิ่งน่ากลัวแก่ภยตุปัฏฐาน-ญาณ และว่า "อาทีนวานุปัสนาญาณได้เห็นโทษในสิ่งที่เป็นไปกับด้วยโทษแท้หนอ" และว่า "นิพพิทาญาณได้เบื่อหน่ายในสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายแท้หนอ" และว่า "มุญจิตุกัมยตาญาณได้เกิดมีความใคร่จะปลดเปลื้องในสิ่งที่น่าปลดเปลื้องแท้หนอ " และว่า "สิ่งที่ควรพิจารณา (หาทางปลดเปลื้อง) แท้หนอ อันปฏิสังขารญาณพิจารณา (รู้ทาง) แล้ว" และว่า "สิ่งที่ควรเข้าไปเพ่ง (วางเฉย) แท้หนอ อันสังขารุเบกขาญาณเข้าไปเพ่ง (วางเฉย) แล้ว " ดังนี้ และยังอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องปลายด้วย เพราะโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นเป็นธรรมที่จะพึงถึงได้ด้วยความปฏิบัติ (คือการข่มกิเลสที่บังสัจจะแห่งอนุโลมญาณ) นั้น

[อุปมาแห่งอนุโลมญาณ]

อุปมาเหมือนพระราชาผู้ทรงธรรมประทับนั่ง (เป็นประธาน) ณ วินิจฉันสถาน (ศาลหลวง) ได้ทรงฟัง (คำ) วินิจฉัยของโวหาริก-มหาอำมาตย์ (ลูกขุน) ทั้ง ๘ แล้วทรงละเสียซึ่งความลำเอียง วางพระ-องค์เป็นกลาง เมื่อทรงอนุโมทนา (คือพระราชทานราชนุมัติ) ไปว่าจงเป็นอย่างวินิจฉัยนั้นเถิด ก็ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่ (คำ) วินิจฉัยของโวหาริกมหาอำมาตย์เหล่านั้นด้วย แก่โบราณราชธรรมด้วย ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ บัณฑิตก็พึงทราบ ฉันนั้น

[ประเทียบความ]

ก็แล อนุโลมญาณ (นั้น) เปรียบเหมือนพระราชา ญาณ ๘

(มีอุทยัพพยานุปัสสญาณเป็นต้น) เปรียบเหมือนโวหาริกมหาอำมาตย์ทั้ง ๘ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนโบราณธรรม ในอุปมานั้น พระราชนั้น เมื่อรับสั่งว่า จงเป็นอย่างวินิจฉัยนั้นเถิด ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่ (คำ) วินิจฉัยของโวหาริกมหาอำมาตย์ทั้งหลายด้วย และแก่ราชกธรรมด้วย ฉันใด อนุโลมญาณนี้ เมื่อปรารภสังขารทั้งหลายโดยทางไตรลักษณ์ มีอนิจลักษณ์เป็นต้นเกิดขึ้น ก็ชื่อว่าอนุโลมแก่ญาณทั้ง ๘ เพราะความที่มีกิจเหมือนอย่าง (ญาณ ๘) นั้นด้วย แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องปลายด้วย ฉันนั้น เพราะเหตุนั้นแหละ ญาณนี้ท่านจึงเรียกว่า "สัจจานุโลมิกญาณ" (เพราะอนุโลมแก่มรรคสัจ) แล

อนุโลมญาณ จบ

ก็แล อนุโลมญาณนี้ เป็นญาณสุดท้ายแห่งวุฏฐานคามินิวิปัสนาอันมีสังขารเป็นอารมณ์ แต่ว่ากันโดยประการทั้งปวงหมดละก็ โคตรภูญาณเป็นที่สุดแห่งวุฏฐานคามินีวิปัสนา*

* หมายความว่า โคตรภูญาณนั้น ไม่นับในวิปัสนาญาณก็จริง แต่ว่า ก็เป็นญาณที่ไปสู่วุฏฐานะ คืออริยมรรค จึงควรได้นามว่าวุฏฐานคามินี...ด้วยเหมือนกัน และเป็นสุดท้าย เช่นนั้นกระมัง

[นามต่าง ๆ แห่งอนุโลมญาณ]

บัดนี้ เพื่อมิให้หลง (เข้าใจผิดคิดเป็นอื่นไป) ในวุฏฐานคามินีวิปัสนานั้นแหละ จึงควรทราบการเทียบ (ความใน) พระสูตร (ต่อไป)นี้ ข้อนี้คืออย่างไร ? คือวุฏฐานคามินีวิปัสนานี้ ในสฬายตนวิภังคสูตร ตรัสเรียกว่า "อตัมมยตา-ความไม่มีตัณหา (ความทะยานใจ)" โดยสุตตบท ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงอิงอตัมมยตา อาศัยอตัมมยตา ละเสีย ก้าวล่วงเสียที่ซึ่งอุเบกขาอันเป็นเอกัตตะ (มีสภาวะเดียว) เป็นเอกัตตสิตะ (อาศัยอารมณ์อันเดียว) นี้ "[๑] ดังนี้ ในอลคัททูปมสูตร ตรัสเรียกว่า "นิพพิทา" โดยสุตตบทดังนี้ว่า "ภิกษุเมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น"[๒] ในสุสิมสูตร (นิทานวรรค) ตรัสเรียกว่า "ธัมมฐิติญาณ-รู้ความตั้งอยู่คือความเป็นจริงแห่งธรรม" โดยสุตตบท ดังนี้ ว่า "ดูกรสุสิมะ ธัมมฐิติญาณเกิดก่อน ความหยั่งรู้ในนิพพานจึงเกิดภายหลัง"[๓] ในโปฏฐปาทสูตร[๔]ตรัสเรียกว่า "สัญญัคคะ-ยอดสัญญา" โดยสุตตบท ดังนี้ ว่า

๑. ม. อุ. ๑๔/๔๐๗ สุตตบทนี้ อธิบายว่า จงอาศัยอตัมมยตา คืออนุโลมญาณ ก้าวล่วงสังขารุเบกขาญาณเสีย เช่นนั้นกระมัง

อุเบกขาในอารมณ์ ๖ ท่านเรียก นานัตตุเบกขา ส่วนอุเบกขาที่เนื่องด้วยอรูปฌานจิต เรียก เอกัตตุเบกขา

๒. ม. มู. ๑๒/๒๗๖ มหาฎีกาว่า วิรชฺชติ-คลายกำหนัด หมายเอามรรคกิจ วิมุจฺจติ-หลุดพ้น หมายเอาผล เพราะฉะนั้น นิพฺพิทา จึงหมายเอาวุฏฐานคามินีวิปัสนา

๓. สํ. นิทาน. ๑๖/๑๕๑ มหาฎีกาว่า นิพฺพาน ญาณํ - ความหยั่งรู้ในนิพพาน ได้แก่มรรคญาณ เพราะฉะนั้น ธัมมฐิติญาณ จึงได้แก่วุฏฐานคามินี...

๔. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น...สุตฺเตน คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น...สุตฺเต

"ดูกรโปฏฐปาทะ สัญญาแลเกิดขึ้นก่อน ญาณจึงเกิดภายหลัง"[๑] ในทสุตรสูตร ตรัสเรียกว่า "ปาริสุทธิปธานิยังคะ-องค์ของผู้ประกอบความเพียงเพื่อความบริสุทธิ" โดยสุตตบทดังนี้ว่า "ปาริสุทธิปธานิยังคะคือปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธิ"[๒] ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวโดยนาม ๓ อย่าง โดยสุตตบท ดังนี้ ว่า "มุญจิตุกัมยตาอันใดก็ได้ ปฏิสังขานุปัสนาอันใดก็ดี สังขารุเบกขาอันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้ มีอรรถอันเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะ"[๓] ในปัฏฐาน ก็กล่าวไว้โดยนาม ๓ อย่าง ดังนี้ว่า "ญาณอันอนุโลมแก่โคตรภู อนุโลมแก่โวทาน"[๔] ในรถวินีตสูตร เรียกว่า "ปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธิ" โดยสุตตบนดังนี้ว่า "ดูกรอาวุโส ก็ท่านผู้มีอายุอยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อปฏิปทาญาณทัสนาวิสุทธิหรือ"[๕]

วุฏฐานคามินีวิปัสนาใดสงบสะอาด อัน
พระมหาฤษีเจ้าตรัสยกย่องไว้โดยนามหลาย
อย่าง ดังกล่าวมาฉะนี้ บุคคลผู้มีชาติ
บัณฑิต ปรารถนาจะออกจากทะเลตม คือ
สงสารทุกข์อันเป็นแดนมหาภัย พึงทำ
โยคะในวิปัสนานั้นเนือง เทอญ

๑. ที. สี. ๙/๒๓๐ ตรงนี้ตรัสว่า สัญญา ส่วนคำสัญญัคคะ ตรัสไว้ข้างต้น
๒. ที. ปาฏิ. ๑๑/๓๒๘
๓. ขุ. ป. ๓๑/๓๙๗
๔. อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓ มหาฎีกาว่านาม ๓ คือ อนุโลม โคตรภู และ โวทาน
๕. ม. มู. ๑๒/๒๙๑

ปริเฉทที่ ๒๑

ชื่อปฏิปทาญาณทัสนาวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

ในปกรณ์วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

[ญาณทัสนวิสุทธินิเทศ]

เบื้องหน้าแต่อนุโลมญาณนี้ไปก็เป็นโคตรภูญาณ โคตรภูญาณนั้นไม่ชิดปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธิ ไม่ชิดญาณทัสนวิสุทธิทีเดียว เพราะเป็นญาณตั้งอยู่ในฐานเป็นอาวัชนะแห่งมรรค เป็นอัพโพหาริกญาณอยู่ในระหว่าง (วิสุทธิทั้ง ๒ นั้น) นั่นเอง แต่เพราะยังตกในกระแสแห่งวิปัสนา จึงนับว่าเป็นวิปัสนา (ด้วย) ส่วนญาณในมรรค ๔ นี้ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค ชื่อว่าญาณทัสนวิสุทธิ

[ปฐมมรรคญาณ]

ในมรรคญาณ ๔ นั้น ชื่อว่ากิจอะไร ๆ อื่นที่พระโยคาวจรผู้ใคร่จะยังปฐมมรรคญาณให้ถึงพร้อม จะต้องทำเป็นอันดับแรก หามีไม่ ด้วยว่ากิจใดที่เธอจะพึงต้องทำ กิจนั้นอันเธอผู้ยังวิปัสนาซึ่งอนุโลมญาณเป็นที่สุดให้เกิดขึ้นได้ทำเสร็จแล้ว แท้จริง จิตของเธอผู้มีอนุโลมญาณเกิดแล้วอย่างนี้ เมื่อความมืดหยาบ ๆ ที่ปิดบังสัจจะ ถูกอนุโลมญาณทั้ง ๓ นั้นทำให้อันตรธานไปแล้วตามควรแก่กำลังของตน ๆ ย่อมไม่แล่นไป ไม่หยุดอยู่ ไม่นึกน้อมไป ไม่ติด ไม่ข้อง ไม่ผูกพันอยู่ในสังขารทั้งปวง ย่อมถอยกลับ งอกลับ หมุนกลับ ดังนี้กลิ้งกลับจากในปทุมฉะนั้น แม้นิมิตตารมณ์ทั้งปวง แม้ปวัตตารมณ์ทั้งปวง ก็ปรากฏโดยเป็นเครื่องกังวล*

* ก่อนนี้ไม่ปรากฏเป็นเครื่องกังวล เพราะมีความมืดปกปิดอยู่ บัดนี้ความมืดนั้นอันตรธานไปแล้ว จึงปรากฏเห็นเป็นเครื่องกังวลขึ้น

[โคตรภูญาณ]

ลำดับนั้น เมื่อนิมิตตารมณ์และปวัตตารมณ์ทั้งปวงปรากฏโดยเป็นเครื่องกังวลแก่เธอแล้ว ในที่สุดแต่อาเสวนะแห่อนุโลมญาณ (คือในลำดับแห่งอนุโลมญาณที่ได้มาจนคุ้น) โคตรภูญาณทำพระนิพพานอันไม่มีนิมิต ไม่มีปวัตตะ ปราศจากสังขาร เป็นนิโรธ (ที่ดับ) ให้ให้เป็นอารมณ์ พลางก้าวล่วงเสียซึ่งโคตรบุถุชน ชื่อบุถุชน ภูมิบุถุชน ก้าวลงสู่โคตรอริยะ ชื่ออริยะ ภูมิอริยะ เป็นปฐมอาวัชนะ (ความนึกหน่วงครั้งแรก) ปฐมอาโภค (ความคำนึกครั้งแรก) ปฐมสมันนาหาร (ความประมวลจิตครั้งแรก) ในนิพพานารมณ์ ยังความเป็นปัจจัยแห่งมรรคโดยอาการ ๖ ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย สมนัตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย อปุนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย ให้สำเร็จ เป็นญาณถึงยอด เป็นศีรษะของวิปัสนา ไม่เวียนกลับมาอีก (เพราะเกิดขึ้นครั้งเดียว) เกิดขึ้น ซึ่งท่านหมายถึง กล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "ความรู้ในอันหมุนกลับคือออกจากสิ่งภายนอก (คือสังขาร) ได้ชื่อว่าโคตรภูญาณเป็นอย่างไร ? ความรู้ใดครอบงำเสียได้ซึ่งอุปปาทะ เหตุนี้ ความรู้นี้จึงชื่อโคตรภู ความรู้ใดครอบงำเสียได้ซึ่งปวัตตะ ฯลฯ ซึ่งอุปายาส เหตุนี้ ความรู้นั้นจึงชื่อโคตรภู ความรู้ใดครอบงำเสียได้ซึ่งสิ่งภายนอกคือสังขารนิมิต เหตุนี้ ความรู้นั้นจึงชื่อโคตรภู ความรู้ใดแล่นไปสู่ธรรมอันไม่มีอุปปาทะ เหตุนี้ ความรู้นั้นจึงชื่อโคตรภู ความรู้ใดแล่นไปสู่ธรรมอันไม่มีปวัตตะ ฯลฯ ไม่มีอุปายาส เป็นที่ดับคือนิพพาน เหตุนี้ ความรู้นั้นจึงชื่อโคตรภู ความ

รู้ใดครอบงำเสียซึ่งอุปปาทะแล้ว แล่นไปสู่ธรรมอันไม่มีอุปปาทะ เหตุนี้ ความรู้นั้นจึงชื่อโคตรภู"* ดังนี้เป็นอาทิ สุตตบททั้งปวงพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด

[อุปมาขั้นตอนแห่งอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ]

ในการทำกิจของอนุโลมญาณและโคตรภูตญาณนั้น นี่เป็นอุปมาแสดงอาการเป็นไปในอารมณ์ต่าง ๆ แห่งอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ ซึ่งแม้เป็นไปอยู่ในวิถี (จิต) เดียวกัน โดยอาวัชชะเดียวกัน (ดังต่อไปนี้) เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้ใคร่จะกระโดดข้ามเหมืองใหญ่ (ไป) ยืนที่ฝั่งนอก วิ่งมาด้วยกำลังเร็ว คว้าเชือกที่ผูกห้อยไว้ที่กิ่งไม้หรือไม้เส้า (ที่ปักไว้) ริมฝั่งในของเหมือง โหนตัวขึ้นแล้ว (โยนตัวให้) มีกายน้อมโน้มตรงไปยังฝั่งนอก จนถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งนอก จึงปล่อยเชือกหรือไม้เส้านั้น ตัวสั่นอยู่ตกลงที่ฝั่งนอกแล้ว จึงค่อยยืนขึ้นฉันใด แม้พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ใคร่จะตั้งมั่นในพระนิพพานอันเป็นฝั่งนอกของ ภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิวาส ทั้งหลาย แล่นมาด้วยกำลังมีอุทยัพพยานุปัสนาเป็นต้น คว้าเชือกคือรูป (ขันธ์) ซึ่งผูกห้อยอยู่ที่กิ่งไม้คืออัตภาพ หรือไม้เส้าคือนามขันธ์มีเวทนาเป็นต้นขันธ์หนึ่ง ด้วยอาวัชนะแห่งอนุโลมญาณว่า มันไม่เที่ยง หรือว่ามันเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตาแล้ว ยังไม่ปล่อยเชือกคือรูปและไม้เส้าคือนามนั้น โหนขึ้นด้วยอนุโลมจิตดวงแรก

* ขุ. ป. ๓๑/๙๕.

เป็นผู้มีใจน้อมโน้นตรงไปยังพระนิพพานด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ ดุจบุรุษนั้นมีกายน้อมโน้มตรงไปยังฝั่งนอก (ของเหมือง) ฉะนั้น แล้วก็เป็นผู้ใกล้ต่อพระนิพพานอันจะพึงถึงเดี๋ยวนี้ ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ ดุจบุรุษนั้น (โยนตัวไป) ถึงส่วนเบื้องบนแห่งฝั่งนอก (ของเหมือง) ฉะนั้น เพราะความดับไปแห่งจิต (อนุโลมดวงที่ ๓ ?) นั้น ก็ปล่อยอารมณ์ที่เป็นสังขารนั้น แล้วตกลงไปในพระนิพพานอันปราศจากสังขารเป็นฝั่งนอก (โดยหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์) ด้วยโคตรภูจิต แต่เพราะยังไม่มีความคุ้นเคยในอารมณ์ที่เพิ่งยึดหน่วงครั้งเดียว จึงยังไม่ตั้งมั่นด้วยดีก่อน ดุจบุรุษนั้นตัวสั่นอยู่ฉะนั้น ต่อนั้นจึงตั้งมั่นด้วยมรรคญาณ แล

[อุปมาการทำกิจแห่งอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ]

ในญาณ ๒ นั้น อนุโลมญาณอาจบรรเทาความมืดคือกิเลสอันปิดบังสัจจะได้ (แต่) ไม่อาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้ โคตร-ภูญาณอาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้แท้ (แต่) ไม่อาจบรรเทาความมืดที่บังสัจจะได้ (ต่อไป) นี้เป็นอุปมาในการทำกิจแห่งญาณทั้ง ๒ นั้น

ยังมีบุรุษตาดีผู้หนึ่ง ใคร่จะทราบนักษัตรโยค (ความประจวบกันแห่งดวงจันทร์กับดาว) ออกไปแหงนดูดวงจันทร์ในเวลากลางคืน ดวงจันทร์ไม่ปรากฏแก่เขาเพราะถูกพลาหกบัง พอลมลูกหนึ่งตั้งขึ้นกำจัดพลาหกหนา ๆ (ไป) อีกลูกหนึ่งกำจัดพลาหกปานกลาง (ไป)

อีกลูกหนึ่งกำจัดพลาหกแม้บาง ๆ (ไปหมดสิ้น) ทีนั้นบุรุษนั้น ครั้นท้องฟ้าปราศจากพลาหกแล้ว ก็เห็นดวงจันทร์ทราบนักษัตรโยคได้

ในข้ออุปมาและอุปไมยนั้น ความมืดคือกิเลสอย่างกลาง อย่างหยาบ และอย่างละเอียดทีปิดบังสัจจะ เปรียบเหมือนพลาหก ๓ ชั้น อนุโลมจิต ๓ เหมือนลม ๓ ลูก โคตรภูญาณเหมือนบุรุษตาดี พระนิพพานเหมือนดวงจันทร์ การบรรเทาความมืดบังสัจจะแห่งอนุโลมจิตแต่ละดวง เหมือนการกำจัดพลาหก ๓ ชั้นตามลำดับแห่งลมแต่ละลูก ความที่เมื่อดวงมืดบังสัจจะปราศไปแล้ว เห็นพระนิพพานอันหมดจดได้แห่งโคตรภูญาณ เหมือนการที่เมื่อท้องฟ้าปราศจากพลาหกแล้ว เห็นดวงจันทร์อันกระจ่างได้แห่งบุรุษนั้น ก็แลลม ๓ ลูกอาจกำจัดแต่พลาหกบังดวงจันทร์ได้เท่านั้น หาอาจเห็นดวงจันทร์ไม่ ฉันใดเล่า อนุโลมจิตทั้งหลายก็อาจบรรเทาแต่ความมืดบังสัจจะได้เท่านั้น หาอาจเห็นพระนิพพานได้ไม่ ก็ฉันนั้น บุรุษนั้นอาจเห็นได้แต่ดวงจันทร์ (แต่) ไม่อาจกำจัดพลาหกได้ฉันใด โคตรภูญาณก็อาจเห็นพระนิพพานได้เท่านั้น ไม่อาจบรรเทาความมืดคือกิเลสได้ฉันนั้น ก็เพราะเหตุนั้นแหละ โคตรภูญาณนั้น ท่านจึงเรียกว่า อาวัชนะแห่งมรรค

[อุปามรรคญาณอาศัยสัญญาจากโคตรภูญาณ]

จริงอยู่ โคตรภูญาณนั้น แม้เป็นอนาวัชนะ (คือมิใช่อาวัชนะ) (แต่ว่า) ตั้งอยู่ในฐานแห่งอาวัชนะ ราวกะให้สัญญาแก่มรรคว่า "ท่านจงเกิดอย่างนี้" แล้วจึงดับไป ฝ่ายมรรคก็ไม่ปล่อยสัญญาที่โคตรภูญาณ

นั้นให้เลย ติดตาม[๑]ญาณนั้นไป ด้วยอำนาจสันตติไม่ขาดระยะ เจาะไป ทำลายไปซึ่งกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ซึ่งไม่เคยถูกเจาะ ไม่เคยถูกทำลาย เกิดขึ้น (ต่อไป) นี้เป็นอุปมาในความข้อนั้น

ยังมีนายขมังธนูผู้หนึ่ง ให้ตั้งแผ่นเป้าไว้ ๑๐๐ แผ่นในที่ (ห่าง) ประมาณ ๘ อุสภะ[๒] แล้ว พัน (ปิด) หน้าด้วยผ้า สอดศร ยืนอยู่บนจักรยนต์[๓] บุรุษอีกผู้หนึ่ง (ทำหน้าที่) หมุนจักรยนต์ (คอย) ให้สัญญาด้วยท่อนไม้ (เคาะ) ที่จักรยนต์นั้น เมื่อแผ่นเป้าตรงหน้านายขมังธนู นายขมังธนูก็ไม่ปล่อยสัญญาท่อนไม้เสียง ยิงศรไป (ทันที) เจาะแผ่นเป้า (ถูกหมด) ทั้ง ๑๐๐ ในข้ออุปมาและอุปไมยนั้น โคตรภูญาณเหมือนสัญญาท่อนไม้ มรรคญาณเหมือนนายขมังธนู การที่มรรคญาณไม่ปล่อยสัญญาที่โคตรภูญาณให้เสีย ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เจาะและทำลายกองโลภะ โทสะ โมหะ อันไม่เคยถูกเจาะไม่เคยถูกทำลายได้ เหมือนการที่นายขมังธนูไม่ปล่อยสัญญาท่อนไม้เสีย (ยิงศร) เจาะแผ่นเป้า (ถูกหมด) ทั้ง ๑๐๐ ฉะนั้น

[อเนกานิสงส์แห่งมรรค]

อันมรรคนั่น ใช่แต่ทำการเจาะ (ทำลาย) กองกิเลสมีกองโลภะ

๑. ปาฐะเป็น อนุพุทฺธมาโน แต่ฉบับพม่าเป็น อนุพนฺธมาโน ในฎีกาก็เป็น อนุพนฺธนํ เห็นว่าปาฐะหลังถูกต้องกว่า

๒. มหาฎีกาว่า อุสภะ เท่ากับ ๒๐ ยัฐิ ยัฐิเท่ากับ ๔ ศอก (คือว่า) ๒๐ ยัฐิเป็น ๘๐ ศอก (หรือ ๒๐ วา) เพราะฉะนั้น ๘ อุสภะจึงเท่ากับ ๖๔๐ ศอก (หรือ ๑๖๐ วา) คือ ๘ เส้นนั่นเอง

๓. จักรยนต์ คือแป้นกลมหมุนได้ มหาฎีกาว่า คล้ายจักรช่างหม้อ

เป็นต้นเท่านั้นก็หามิได้ แต่ว่ายังทะเลคือวัฏทุกข์ในสงสารอันมีต้นปลายที่รู้ไม่ได้ ให้เหือดแห้งได้ ปิดประตูอบายทั้งปวงได้ ทำความพร้อมหน้า (คือสำเร็จโดยประจักษ์) แห่งอริยทรัพย์ ๗ ได้ ละมิจฉามรรคมีองค์ ๘ ได้ ยังเวรภัยทั้งปวงให้ระงับได้ ถวายตัวเป็นบุตรชนิดโอรส (เกิดแต่อก) แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ และยังเป็นไปเพื่อได้รับอานิสงส์อื่น ๆ หลายร้อนอย่าง ด้วยประการฉะนี้

ญาณที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรค อันให้อานิสงส์เป็นอเนก ดังกล่าวมานี้ เป็นญาณในโสดาปัตติมรรค แล

ปฐมญาณ จบ

[ทุติยมรรคญาณ]

ก็แลในลำดับแห่งญาณ (ที่ ๑) นี้ ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง อันเป็นวิบากของโสดาบันปัตติมรรคจิตนั้นแหละย่อมเกิดขึ้น ก็เพราะความที่โลกุตรกุศลทั้งหลายมีวิบากในลำดับ (แห่งตน คือให้ผลทันทีหาอะไรคั่นมิได้) นั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ[๑]-บัณฑิตทั้งหลายกล่าวสมาธิ (ในมรรค?) ใดว่า เป็นอานันตริกะ (ให้ผลในลำดับแห่งตน) " และว่า **"ทนฺธํ อานนฺตริกํ ปาปุณาติ อาสวานํ ขยาย**[๒]-บุคคลใด บรรลุอานันตริกสมาธิ เพื่อความสิ้นอาสวะช้า " ดังนี้เป็นต้น

๑. ขุ. ข. ๒๔/๖

๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๐๐

ส่วนอาจารย์ลางพวกกล่าวว่า "ผลจิต ๑,๒,๓, หรือ ๔ ดวง (เกิดขึ้น)" คำนั้นไม่ควรถือเอา เพราะว่าโคตรภูญาณย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแต่อาเสวนะแห่งอนุโลมญาณ เหตุนั้น โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุด อนุโลมจิตต้องมี ๒ ดวง เพราะดวงเดียวย่อมไม่ได้อาเสวนปัจจัย และอาวัชวิถีหนึ่ง ย่อมมีจิต ๗ ดวงเดียวย่อมยิ่ง เพราะฉะนั้น ญาณใดมีอนุโลมจิต ๒ ดวง จิตดวงที่ ๓ แห่งญาณนั้นก็เป็นโคตรภู ดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต (อีก) ๓ ดวงเป็นผลจิต ญาณใดมีอนุโลมจิต ๓ ดวง จิตดวงที่ ๔ ของญาณนั้นก็เป็นโคตรภู ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต (อีก) ๒ ดวงเป็นผลจิต เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง...ย่อมเกิดขึ้น"

ฝ่ายอาจารย์ลางพวกก็เห็นว่า "ญาณใดมีอนุโลมจิต ๔ ดวง จิตดวงที่ ๕ ของญาณนั้นเป็นโคตรภู ดวงที่ ๖ เป็นมรรคจิต (อีก) ดวง ๑ เป็นผลจิต " อันคำนั้นก็ไม่ควรเชื่อถือเป็นสาระ เพราะค้านได้ว่า "จิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ ย่อมเป็นอัปปนา ไม่ยิ่งกว่านั้นไป เพราะใกล้ภวังค์" ดังนี้

ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับปฐมมรรคเท่านี้ พระโยคาวจรผู้นั้นก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๒[๑] ชื่อพระโสดาบัน แม้จะยังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก[๒] ท่องเที่ยวไปในพวกเทพและพวกมนุษย์ ๗ ชาติ

๑.เล็งถึงพระอริยบุคคล ๘ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคเป็นที่ ๑ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลจึงเป็นที่ ๒

๒. ที่ว่าพระโสดาบันยังประมาทอยู่มากนี้ หมายความว่าในระหว่างที่ยังเวียนเกิดอยู่ ๗ ชาตินั้น ย่อมจะได้ประสบสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ทำให้มัวเมาเพลิดเพลินไปบ้างตามประสาคนยังไม่สิ้นกิเลส แต่ไม่ถึงกับล่วงศีลล่วงธรรมทำบาปกรรมอะไรเลอะเทอะไป

แล้วก็เป็นผู้สามารถในอันทำที่สุดทุกข์ได้

[ปัจเวกขณ์ ๑๙]

แต่ในที่สุดแห่งผล จิตของพระโสดาบันนั้นย่อมลงสู่ภวังค์ ต่อนั้น มโนทวาราวัชนะจึงตัดภวังค์เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์แก่มรรคปัจเวกขณ์ (คือย้อนพิจารณาดูมรรค) ครั้นมโนทวาราวัชนะนั้นดับแล้ว ชวนะสำหรับมรรคปัจเวกขณ์ ๗ ดวงจึงเกิดขึ้นตามลำดับแล อาวัชนะเป็นต้น ลงสู่ภวังค์อีก แล้วเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การปัจเวกขณ์ผลเป็นต้น โดยนัยนั้นนั่นแหละ เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาวัชนะและชวนจิตไรเล่า พระโสดาบันนั้นจึงปัจเวกขณ์มรรค ปัจเวกขณ์ผล ปัจเจกขณ์กิเลสที่ละได้แล้ว ปัจเวกขณ์กิเลสที่ยังเหลือ ปัจเวกขณ์นิพพานได้

ก็แลพระโสดาบันนั้น ย่อมปัจเวกขณ์มรรค (โดยนัย) ว่า "เรามาได้ด้วยมรรคอันนี้หนอ" แต่นั้นจึงปัจเวกขณ์ผล (โดยนัย) ว่า "อานิสอันนี้เราได้แล้ว" ต่อนั้นจึงปัจเวกขณ์กิเลสที่ละได้แล้ว (โดยนัย) ว่า "กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ ๆ เราละได้แล้ว" ลำดับนั้นจึงปัจเวกขณ์กิเลสที่มรรคเบื้องสูง ๓ จะพึงกำจัด (โดยนัย) ว่า "กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ ๆ ของเรายังเหลืออยู่" และในที่สุดจึงปัจเวกขณ์เพราะอมตนิพพาน (โดยนัย) ว่า "ธรรมอันนี้เรา (รู้แจ้ง) แทงตลอดแล้ว โดย (ทำให้) เป็นอารมณ์" ปัจเวกขณ์ ๕ ย่อมมีแก่พระอริยสาวกโสดาบันดังนี้ และปัจเวกขณ์ ๕ นั้นมีแก่พระโสดาบันฉันใด ก็มีแม้แก่พระสกทาคามีและพระอนาคามีฉันนั้น แต่สำหรับพระอรหันต์ อัน

การปัจเวกขณ์กิเลสที่ยังเหลือหามีไม่แล ด้วยประการดังนี้ ทั้งหมดด้วยกัน จึงนับเป็นปัจเวกขณ์ ๑๙ แต่นั่นเป็นกำหนดอย่างสูงทีเดียว ด้วยว่า การปัจเวกขณ์กิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลือ ย่อมมีบ้างไม่มีบ้าง แม้แก่พระเสกขบุคคลทั้งหลาย ก็เพราะไม่มีปัจเวกขณ์นั้นนั่นเอง ท้าวมหานามจึงทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ธรรม (คือกิเลส) ชื่ออะไรสิ ที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้ในภายใน ซึ่งเป็นเหตุให้โลภธรรมทั้งหลายยึดจิตของข้าพระองค์ตั้งอยู่ได้บ้างในลางคราว"* ดังนี้เป็นต้น สุตตบททั้งปวง (ในสูตรนี้) บัณฑิตควรทราบโดยพิสดาร

[เลื่อนภูมิ]

ก็แลครั้นปัจเวกขณ์อย่างนั้นแล้ว พระอริยาสาวกโสดาบันนั้นนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่งเอง หรือโดยสมัยอื่นอีก ย่อมทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ เพื่อความเบาบางลงแห่งกามราคะและพยาบาท ท่านยังอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ให้ชุมนุมกันแล้ว ย่ำยีเสียซึ่งสังขารอันต่างโดยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นแลด้วยญาณ (กำหนดไตรลักษณ์) ว่า มันไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา เปลี่ยน (ความกำหนดนั้น) ไปมา (จน) หยั่งลงสู่วิถีวิปัสนา เมื่อท่านปฏิบัติไปอย่างนั้น ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นด้วยอาวัชนะอันหนึ่งในที่สุดแห่งสังขารุเบกขาญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล สกทาคามิมรรค

* ม. มู. ๑๒/๑๗๙

ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูญาณ* ญาณอันสัมปยุตด้วยสกทาคามิ-
มรรคนั้น ชื่อว่าญาณในสกทาคามิมรรค แล

ทุติยญาณ จบ

[ตติยมรรคญาณ]

ผลจิตในลำดับแห่งแห่งญาณนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน ก็แล ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับทุติยมรรคเพียงนี้ ท่านก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๔ ชื่อพระสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกคราวเดียว ก็สามารถทำที่สุดทุกข์ได้ การปัจเวกขณ์ต่อนั้นไปก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแหละ ก็ครั้นปัจเวกขณ์อย่างนั้นแล้ว พรอริยสาวกสทาคามีนั้นนั่ง ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือโดยสมัยอื่นอีก ย่อมทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ เพื่อละกามราคะและพยาบาทมิให้เหลือ ท่านยังอินทรีย์พละ แลโพชฌงค์ ให้ชุมนุมกันแล้ว ย่ำยีเสียซึ่งสังขารนั้นแหละด้วยญาณ (กำหนดไตรลักษณ์) ว่า มันไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาเปลี่ยน(ความกำหนดนั้น) ไปมา (จน) หยั่งลงสู่วิถีวิปัสนา เมื่อท่านปฏิบัติไปอย่างนั้น ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นด้วยอาวัชนะอันหนึ่งในที่สุดแห่งสังขารุเบกญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ อนาคามิมรรคย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูญาณ ญาณ

* มหาฎีกาว่า โคตรภู ในมรรคที่ ๒ (และที่ ๓ ที่ ๔ ด้วย) ไม่ใช่โคตรภูแท้ เป็นแต่คล้ายโคตรภู อันโคตรภูญาณนั้น เป็นปุเรจาริกญาณแห่งปฐมมรรค เป็นโคตรภูโดยตรงเพราะครอบงำโคตรบุถุชนเสีย ก่อเกิดโคตรพระอริยะขึ้น ส่วนโคตรภูในมรรคที่ ๒ เป็นต้นไปนี้ เป็นโคตรภูโดยอ้อม เพราะคล้ายโคตรภูเท่านั้น

อันสัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคนั้น ชื่อว่าญาณในอนาคามิมรรค แล

ตติยญาณ จบ

[จตุตถกมรรคญาณ]

ผลจิตในลำดับแม้แห่งญาณนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน ก็แล ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับตติมรรคเพียงนี้ ท่านก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๖ ชื่อพระอนาคามี (มีกำเนิดต่อไป) เป็นโอปปาติกะ ปรินิพพานในโลก (สุทธาวาส) ที่อุปบัตินั้น มีอันไม่กลับมาจากโลกนั้นเป็นธรรม[๑] (คือ) ไม่มาสู่โลกนี้อีกด้วยอำนาจปฏิสนธิ[๒] การปัจเวกขณ์ต่อนั้นไปก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแหละ ก็ครั้นปัจเวกขณ์อย่างนั้นแล้ว พระอริยสาวกอนาคามีนั้นนั่ง ณ อาสนะนั้นนั่งเอง หรือโดยสมัยอื่นอีก ย่อมทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มิให้เหลือ ท่านยังอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ให้ชุมนุมกันแล้ว ย่ำยีเสียซึ่งสังขารนั่นแหละ ด้วยญาณ (กำหนดไตรลักษณ์) ว่า มันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เปลี่ยน (ความกำหนดนั้น) ไปมา (จน) หยั่งลงสู่วิถีวิปัสนา เมื่อท่านปฏิบัติไปอย่างนั้น ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ เกิดขึ้นด้วยอาวัชนะอันหนึ่ง ในที่สุดแห่งสังขารุเบกขาญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

๑. บาลีทั่วเป็นไป อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา ปาฐะในมหาฎีกาก็อย่างนั้น จึงเข้าใจว่าปาฐะจะตก ตสฺมา โลกา

๒. มหาฎีกาว่า แต่การมาเพื่อเฝ้าพระพุทธเจ้าและฟังธรรม คงมีอยู่แท้

อรหัตมรรคย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูญาณ ญาณอันสัมปยุตด้วยอรหัตมรรคนั้น ชื่อว่าญาณในอรหัตมรรค แล

จตุตถญาณ จบ

ผลจิตในลำดับแม้แห่งญาณนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน ก็แลด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับจตุตถมรรคเพียงนี้ ท่านก็เป็นซึ่งร่างกายอันสุดท้าย มีภาระ (ของหนัก) อันปลงแล้ว มีทรงไว้ซึ่งร่างกายอันสุดท้าย มีภาระ (ของหนัก) อันปลงแล้ว มีประโยชน์อันได้บรรลุแล้วโดยลำดับ มีกิเลสเครื่องผูกไว้ในภพสิ้นไปแล้ว รู้โดยชอบหลุดพ้นแล้ว เป็นทักษิไณยเลิศของโลกกับทั้งเทวโลก แล

ด้วยประการดังกล่าวนี้ คำใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ (ต้นนิเทศนี้) ว่า "ส่วนญาณในมรรค ๔ นี้ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค ชื่อว่าญาณทัสนวิสุทธิ" ดังนี้ คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาญาณ ๔ นี่ อันจะพึงบรรลุโดยลำดับ (ดัง) นี้

[อานุภาพแห่งมรรคญาณ]

บัดนี้ เพื่อทราบชัดซึ่งอานุภาพแห่งญาณ ๔ อันชื่อว่าญาณทัสนวิสุทธินี่แหละ

[หัวข้อ]

บัณฑิตจึงควรทราบความ (ที่มรรค) มีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ ควรทราบวุฏฐานะ (ความออกจาก

นิมิตตะและปวัตตะ) และพลสมาโยค (ความประกอบเสมอกันแห่งสมถพละและวิปัสนาพละ) ควรทราบการละธรรมทั้งหลายที่ญาณไรพึงละ และควรทราบกิจมีปริญญากิจเป็นต้น ที่ท่านกล่าว (ว่ามีขึ้น) ในกาลที่ตรัสรู้ตามสภาพทุกประการด้วยแล

[ขยายความ]

[โพธิปักขิยธรรม]

ในข้อเหล่านั้น ข้อว่า "ความมีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์" คือความที่โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเต็มเปี่ยม ก็ธรรม ๓๗ นี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า โพธิปักขิยะ เหตุเป็นธรรมมีในฝ่ายแห่งอริยมรรคอันได้นามว่าโพธะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุตรัสรู้ คำว่า "เพราะ...มีในฝ่าย" หมายความว่า เพราะตั้งอยู่ในความเป็นธรรมอุดหนุน

[อรรถแห่งสติปัฏฐาน]

ในโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ธรรมชื่อว่าปัฏฐาน เพราะแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย (มีกายเป็นต้น) ปัฏฐานก็คือสตินั่นเอง จึงได้ชื่อว่า สติปัฏฐาน* ก็สตินั้นแตกเป็น ๔ ประการ เพราะเป็นไป

* เรามักแปลกันว่า ที่ตั้งแห่งสติ (หมายถึงอารมณ์) แต่ที่ท่านแปลว่า ปัฏฐาน คือ สติ (หมายเอาตัวสติเอง)

โดยถือเอาอสุภาการ (อาการไม่งาม) ทุกขาการ (อาการเป็นทุกข์) อนิจจาการ (อาการไม่เที่ยง) อนัตตาการ (อาการเป็นอนัตตา) ในกาย เวทนา จิต ธรรม และโดยยังกิจคือการละสุภสัญญา (ความสำคัญว่างาม) สุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) นิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) อัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นอนัตตา) ในกาย เวทนา จิต ธรรมนั้นให้สำเร็จ[๑] จึงแตกเป็น ๔ ประการ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐาน ๔

[อรรถแห่งสัมมัปปธาน]

ธรรมชื่อว่าปธาน เพราะเป็นเหตุเพียร ปธานอันงาม ชื่อว่า สัม-มัปปธาน (แปลว่า ธรรมเป็นเหตุเพียรอันงาม) นัยหนึ่ง ธรรมชื่อมัปมัปปธาน เพราะเป็นเหตุเพียรโดยชอบ[๒] นัยหนึ่ง ธรรมชาตนั้นชื่อว่า งาม เพราะเว้นจากความเป็นสิ่งน่าเกลียดเพราะกิเลส และชื่อว่าปธาน เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐสุด และเพราะทำความเป็นประธาน (คือสูงสุด ?) โดยความหมายว่ายังประโยชน์สุขให้สำเร็จได้ เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่าสัมมัปปธาน คำว่าสัมมัปปธานนั่นเป็นชื่อของวิริยะ สัมมัปปธานนี้นั้นเป็น ๔ ประการ เพราะยังกิจคือการละ และ

๑. มหาฎีกาว่า การถือเอาอาการมีอสุภาการเป็นต้นในอารมณ์มีกายเป็นต้น เป็นสติปัฏฐานบุพภาค การยังกิจคือการละสุภสัญญาเป็นต้นให้สำเร็จ เป็นสติปัฏฐานที่เป็นมรรค

๒. เรามักแปลกันเป็นภาว. ว่า ความเพียร แต่นี้ท่านแลเป็นกรณ. ว่า ธรรมเป็นเหตุเพียร

มิให้เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วและที่ยังมิได้เกิดขึ้น และยังกิจคือให้เกิดขึ้นและตั้งอยู่ (มิให้เสื่อมไป) แห่งกุศลทั้งหลายที่ยังมิได้เกิดและเกิดแล้วให้สำเร็จ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมมัปปธาน ๔

[อรรถแห่งอิทธิบาท]

คุณชาติชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถคือสำเร็จ (บังเกิดผล) ซึ่งกล่าวแล้วในกาลก่อน (คือในอิทธิวิธนิเทศ) ธรรมใดเป็นบาทแห่งอิทธิ โดยอรรถคือเป็นหัวหน้า (คือเป็นอธิบดี) แห่งสัมปยุตธรรมของอิทธินั้น และโดยอรรถคือเป็นเหตุส่วนเบื้องต้น[๑]แห่งอิทธิที่เป็นผล เหตุนี้ ธรรมนั้นจึงชื่ออิทธิบาท อิทธิบาทนั้นมีวิภาคเป็น ๔ ด้วยอำนาจธรรม (ที่เป็นบาท) มีฉันทะเป็นต้น เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิทธิบาท ๔ ดังบาลีว่า **"จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท วิริยิทฺธิปาโท จิตฺติทฺธิปาโท วีมํสิทฺธิปาโท**-อิทธิบาท ๔ คือ อิทธิบาทคือฉันทะ อิทธิบาทคือวิริยะ อิทธิบาทคือจิตตะ อิทธิบาทคือวีมังสา"[๒] ดังนี้ ธรรมมีฉันทะเป็นต้น (ตามที่กล่าวมา) เหล่านี้เป็นโลกุตระแท้ ส่วนที่เป็นโลกิยะ แม้เป็นธรรม (เช่นผัสสะ) ที่ได้ด้วยอำนาจฉันทาธิบดีเป็นต้น ก็นับเป็นอิทธิบาท โดยบาลีว่า "หากภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดี ได้สมาธิได้ความที่จิตอารมณ์เป็นหนึ่งไซร้ นี้เรียกว่าฉันทสมาธิ"[๓] ดังนี้เป็นอาทิ

๑. ปุพฺพภาคกรณฏฺเฐน ปาฐะมหาฎีกาเป็นต้น...การณฏฺเฐน เข้าที่กว่า

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๐๑

๓. อภิ. วิ. ๓๕,๒๙๒

[อรรถแห่งอินทรีย์และพละ]

ธรรมชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถคือความเป็นใหญ่ได้แก่ครอบงำ (อกุศล) ได้ เหตุครอบงำเสียซึ่งอสัทธิยะ (ความไม่เชื่อ) โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ปมาทะ (ความขาดสติ) วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน) และสัมโมหะ (ความหลงไม่รู้จริง) อนึ่ง ธรรมชื่อพละ เพราะอรรถคือไม่พึงหวั่นไหว เหตุอกุศลมีอสัทธิยะเป็นต้นไม่พึงครอบงำได้ ทั้ง ๒ อย่างนั้นมีวิภาคเป็น ๕ ด้วยอำนาจธรรมมีศรัทธาเป็นอาทิ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ ๕ พละ ๕

[อรรถแห่งโพชฌงค์และองค์มรรค]

ธรรม ๗ สติเป็นต้น ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งสัตว์ผู้ตรัสรู้ (อริยสัจ ๔) อนึ่ง ธรรม ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่าเป็นองค์มรรค เพราะอรรถคือเป็นนิยยานิกะ (นำออกจากสังสารวัฏ) เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

[โพธิปักขิยธรรมมีในจิตต่าง ๆ กันและในจิตดวงเดียว]

โพธิปักขิกยธรรม ๓๗ ดังกล่าวมานี้ ย่อมมีได้ในจิตต่าง ๆ ในบุพภาคดังนี้ คือ เมื่อโลกิยวิปัสนาเป็นไปอยู่ กายานุปัสนาสติปัฏบาน ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้กำหนดกายด้วยอาการ ๑๔ เวทนานุปัสนาสติ-ปัฏฐานย่อมมีแก่ผู้กำหนดเวทนาด้วยอาการ ๙ จิตตานุปัสนาสติปัฏฐานย่อมย่อมมีแก่ผู้กำหนดจิตด้วยอาการ ๑๖ และธัมมานุปัสนาสติปัฏฐานย่อมมีแก่ผู้กำหนดธรรมทั้งหลายด้วยอาการ ๕ สัมมัปปธานาที่ ๑ ย่อมมีใน

กาลที่เห็นอกุศลที่ไม่เคยเกิด (แก่ตน) ในอัตภาพนี้ (แต่) เกิดแก่ผู้อื่น จึงคิดว่า "อกุศลนั่นเกิดแก่ผู้อื่นที่ปฏิบัติอย่างใด เราจักไม่ปฏิบัติอย่างนั้น เมื่อเป็นดังนั้นมันก็จักไม่เกิดขึ้นแก่เรา" ดังนี้ แล้วพยายามเพื่อมิให้อกุศลนั้นเกิดขึ้น สัมมัปปธานที่ ๒ ย่อมมีในกาลที่เห็นอกุศลที่ถึงกับเกิดขึ้นแก่ตนแล้วพยายามละอกุศลนั้นเสีย สัมมัปปธานที่ ๓ ย่อมมีแก่ผู้พยายามเพื่อยังฌานหรือวิปัสนาก็ตาม อันยังไม่เคยเกิดในอัตภาพนี้ให้เกิดขึ้น สัมมัปปธานที่ ๔ ย่อมมีแก่ผู้ยังฌานหรือวิปัสนาที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เกิดขึ้นอยู่บ่อย ๆ โดยที่ไม่เสื่อมไปเสีย อิทธิบาทมีฉันทิทธิบาทเป็นอาทิ ย่อมมีในกาลที่ทำอิทธิบาทมีฉัททิทธิบาทเป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นธุระยังกุศลให้เกิดขึ้น สัมมาวาจาเป็นต้นย่อมมีในการที่เว้นจากมิจฉาวาจาเป็นต้น (นี้ โพธิปักขิยธรรมมีใจจิตต่าง ๆ) แต่ในกาลที่ญาณ ๔ นี้ (มีโสดาปัตติมรรคญาณเป็นต้น) เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นย่อมมีใจจิตดวงเดียว เว้นสัมมัปปธาน ๔ ที่เหลือ ๓๓ ย่อมมีในขณะแห่งผลจิต ก็แลในธรรมเหล่านั้นอันมีในจิตดวงเดียวอย่างนี้ สติอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็อันเดียวนั่นแหละ ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ ก็โดยที่ยังกิจคือการละสุภสัญญาเป็นต้น ในอารมณ์มีกายเป็นต้นให้สำเร็จ วิริยะก็อันเดียวนั่นแหละ ท่านเรียกว่าสัมมัปปธาน ๔ ก็โดยที่ทำกิจมียังอกุศลทั้งหลายที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้นให้สำเร็จ แต่ในส่วนที่เหลือ (๕ มีอิทธิบาทเป็นต้น) การลด (โดยสังเขปเข้า ดังที่สังเขปเรียกว่า สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน) และการเพิ่ม (โดยวิภาคออกไปดังจำแนกเป็นกายานุปัสนาเป็นต้น) หามีไม่

[วิภาคโพธิปักขิยธรรมเป็น ๖ ประการ]

อีกวิภาคหนึ่ง ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ นั้น

ธรรมทั้งหลายนั้นเป็น ๖ ประการ คือ ธรรม ๙ เป็นอย่างเดียว ธรรมอันเดียวเป็น ๒ อย่าง อนึ่ง ธรรมอันเดียวเป็น ๔ อย่าง เป็น ๕ อย่าง เป็น ๘ อย่าง และเป็น ๙ อย่าง

ข้อว่า "ธรรม ๙ อย่างเป็นอย่างเดียว" อธิบายว่า ธรรม ๙ นี้คือ ฉันทะ จิตตะ ปีติ ปัสสัทธิ อุเบกขา สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ เป็นอย่างเดียวกันเท่านั้น โดยที่ (ฉันทะก็) เป็นฉันทิทธิบาท (อย่างเดียว) เป็นต้น ไม่สมาคมส่วนอื่น (คือไม่เป็นอย่างอื่นอีก)

ข้อว่า "ธรรมอันเดียวเป็น ๒ อย่าง" ได้แก่ศรัทธาตั้งอยู่เป็น ๒ อย่าง โดยเป็นอินทรีย์ และพละ

ข้อว่า "อนึ่ง ธรรมอันเดียวเป็น ๔ อย่าง เป็น ๕ อย่าง " หมายความว่า อนึ่ง ธรรมอันเดียวอันหนึ่ง ตั้งอยู่เป็น ๔ อย่าง อีกอันหนึ่ง ตั้งอยู่เป็น ๕ อย่าง ใน ๒ อย่างนั้น สมาธิอันเดียวตั้งอยู่เป็น ๔ อย่าง โดยเป็นอินทรีย์ เป็นพละ เป็นโพชฌงค์ และเป็นองค์มรรค ปัญญา (อันเดียว) ตั้งอยู่เป็น ๕ อย่าง โดยเป็น ๔ อย่าง (ที่กล่าวแล้ว) นั้น และเป็นส่วน (หนึ่ง) แห่งอิทธิบาท*

ข้อว่า "ธรรมอันเดียวเป็น ๘ อย่าง และเป็น ๙ อย่าง" หมาย

* ปัญญาเป็นโพชฌงค์ คงหมายเอาอุเบกขา

ความว่า ธรรมอันเดียวอีกอันหนึ่ง ตั้งอยู่เป็น ๘ อย่าง อันหนึ่งตั้งอยู่เป็น ๙ อย่าง คือสติตั้งอยู่เป็น ๘ อย่าง โดยเป็นสติปัฏฐาน ๔ และเป็นอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ องค์มรรค วิริยะตั้งอยู่เป็น ๙ อย่าง โดยเป็นสัมมัปปธาน ๔ และเป็นอิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ องค์มรรค แล

โดยนัยที่กล่าวมานี้

โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ที่ไม่เจือปนกัน
มี ๑๔ เท่านั้น (ว่า) โดยส่วนเป็น ๗ (ว่า)
โดยประเภทมี ๓๗ ธรรมเหล่านั้นทั้งสิ้น
ด้วยกัน ย่อมมีพร้อมในขณะอริยมรรคเกิด
โดย (ต่าง) ทำกิจของตน ๆ ให้สำเร็จ และ
โดยเป็นไปอย่างมีรูปเสมอกัน (คือเป็น
ธรรมสามัคคี) ด้วย แล

ความ (ที่มรรค) มีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ในญาณทัสนาวิสุทธินี้ พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[วุฏฐานะและพลสมาโยค]

บทว่า "วุฏฐานพลสมาโยค" แปลว่า "วุฏฐานะ (ความออก) และพลสมาโยค (ความประกอบพร้อมด้วยพละ)"

[วุฏฐานะ]

เหตุว่า โลกิยวิปัสนา ยังมิได้ออกจากนิมิต เพราะยังมีนิมิต (คือ

สังขาร) เป็นอารมณ์ และยังมิได้ออกจากปวัตตะ (ความหมุนไป) เพราะยังตัดสมุทัยอันเป็นเหตุแห่ปวัตตะไม่ขาด โคตรภูญาณ ก็ยังมิได้ออกจากปวัตตะ เพราะยังตัดสมุทัยไม่ขาด แต่ว่าออกจากนิมิตได้ เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เหตุนี้ โคตรภูญาณนั้น จึงเป็นเอกโตวุฏฐาน (ออกส่วนเดียว) เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทาวรรค) ว่า "ปัญญาในอันหมุนกลับ ด้วยออกจากอารมณ์ภายนอก เป็นโคตรภูญาณ[๑]" อย่างเดียวกันนั้น คำบาลีทั้งปวงเป็นต้นว่า "เพราะหมุนกลับจากความเกิดขึ้น แล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น จึงชื่อ โคตรภู เพราะหมุนกลับจากปวัตตะ..."[๒]ดังนี้ ก็ควรทราบด้วย

ส่วนญาณทั้ง ๔ นี้ ชื่อว่า ออกจากนิมิตได้ เพราะมิได้มีนิมิตเป็นอารมณ์ ชื่อว่าออกจากปวัตตะได้ เพราะตัดสมุทัยขาด เหตุนี้ ญาณทั้ง ๔ นี้ จึงเป็นทุกโตวุฏฐาน[๑] (ออกทั้ง ๒ ส่วน) เพราะฉะนั้น ออกาจากส่วนทั้งสอน๓ เป็นญาณในมรรค เป็นไฉน ? ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ธรรมชื่อสัมมาทิฏฐิ โดยอรรถคือความเห็น (อริยสัจ) ย่อมออกจากมิจฉาทิฏฐิ ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น และจากขันธ์ทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้นด้วย

๑-๒. ขุ. ๓๑/๙๕

๑. มหาฎีกาว่า ทุภโต ก็คืออุภโต ลง ท. อาคม หรือมิฉะนั้น ก็ทุภศัพท์ นั่นเอง เป็นศัพท์แปลกไปอีกศัพท์หนึ่ง มีอรรถเสมอด้วยอภุยศัพท์

ทั้งออกจากนิมิตทั้งปวงในภายนอกด้วย เหตุนั้น จึงได้กล่าวว่า "ปัญญาในอันหมุนกลับด้วยออกจากส่วนทั้ง ๒ เป็นญาณในมรรค" ธรรมชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ โดยอรรถคือความปัก (จิต) ลงไปเฉพาะ* (ในกุศลวิตก ?) ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ... ธรรมชื่อสัมมาวาจา โดยอรรถคือความถูกต้อง (แห่งวาจา) ย่อมออกจากมิจฉาวาจา... ธรรมชื่อ สัมมากัมมันตะ โดยอรรถคือความตั้งขึ้นดี (แห่งการงาน) ย่อมออกจากมิจฉากัมมันตะ... ธรรมชื่อสัมมาอาชีวะ โดยอรรถคือความสะอาด (แห่งอาชีพ) ย่อมออกจากมิจฉาอาชีวะ... ธรรมชื่อสัมมาวายามะ โดยอรรถคือความประคอง (จิต) ไว้ ย่อมออกจากมิจฉาวายามะ... ธรรมชื่อสัมมาสติ โดยอรรถคือความตั้งมั่น (แห่สติ) ย่อมออกจากมิจฉาสติ... ธรรมชื่อว่าสัมมาสมาธิ โดยอรรถคือความไม่ซัดส่ายไป (แห่งจิต) ย่อมออกจากมิจฉาสมาธิ ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น และจากขันธ์ทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้นด้วย ทั้งออกจากนิมิตทั้งปวงในภายนอกด้วย เหตุนั้น จึงได้กล่าวว่า "ปัญญาในอันหมุนกลับด้วยออกจากส่วนทั้ง ๒ เป็นญาณในมรรค"

ในขณะแห่งสกทาคามิมรรค ธรรมชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ โดยอรรถคือความเห็น (อริยสัจ)... ธรรมชื่อสัมมาสมาธิ โดยอรรถคือความ

* นิโรปน แปลกันว่า "ยกขึ้น" โดยมาก (เช่นในคำว่า ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์) แต่น่าคิด นิ. อุปสัคใช้ในความว่า "ลง" ไฉนจึงกลายเป็น "ขึ้น" อาโรปน แปลว่ายกขึ้น ก็มีอยู่แล้วและชอบแล้ว ในที่นี้แปล นิโรปน ว่าปักลง ตามที่เป็นว่าถูก

ไม่ซัดส่ายไป (แห่งจิต) ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ที่หยาบ จาก ปฏิฆสังโยชน์ที่หยาบ จากกามราคานุสัยที่หยาบ จากปฏิฆานุสัยที่หยาบ ... ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ธรรมชื่อสัมมาทิฏฐิ โดยอรรถคือ ความเห็น (อริยสัจ)... ธรรมชื่อสัมมาสมาธิ โดยอรรถคือความไม่ ซัดส่ายไป (แห่งจิต) ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ที่ละเอียด จาก ปฏิฆสังโยชน์ที่ละเอียด จากกามราคานุสัยที่ละเอียด จากปฏิฆานุสัย ที่ละเอียด... ในขณะแห่งอรหัตมรรค ธรรมชื่อสัมมาทิฏฐิ โดย อรรถคือความเห็น (อริยสัจ)... ธรรมชื่อสัมมาสมาธิ โดยอรรถ คือความไม่ซัดส่ายไป (แห่งจิต) ย่อมออกจากรูปราคะ จากอรูปราคะ จากมานะ จากอุทธัจจะ จากอวิชชา จากมานานุสัย จากภวราคนุสัย จากอวิชชานุสัย ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามอวิชชานุสัยนั้น และจากขันธ์ทั้งหลายที่เป็นไปตามอวิชชานุสัยนั้นด้วย ทั้งออกจากนิมิต ทั้งปวงในภายนอกด้วย เพราะเหตุนั้น จึงได้กล่าวว่า "ปัญญาในอัน หมุนอันด้วยออกจากส่วนทั้ง ๒ เป็นญาณในมรรค [*]" ดังนี้

[พลสมาโยค]

ก็ในกาลที่บำเพ็ญสมาบัติ ๘ อันเป็นโลกิยะ สมถพละย่อมมี กำลังยิ่ง ในกาลที่บำเพ็ญวิปัสนามีอนิจจานุปัสนาเป็นต้น วิปัสนาพละ ย่อมมีกำลังยิ่ง แต่ในขณะแห่งมรรค ธรรม (ทั้ง ๒) นั้น ชื่อว่า เข้าคู่กันเป็นไป (ดุจคู่แอก) เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปเกินกันและกัน

๑. ขุ. ป. ๓๑/๙๙

เหตุนั้น พลสมาโยคทั้ง ๒ จึงมีอยู่ในญาณทั้ง ๔ นี้ ดังบาลีว่า "เมื่อมรรคออกจากกิเลสทั้งหลายที่สหรคตกับอุทธัจจะ และจากขันธ์ทั้งหลาย สมาธิ คือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ความไม่ซัดส่ายไปแห่งจิต ย่อมมีนิโรธเป็นโคจร (คือมีนิพพานเป็นอารมณ์) เมื่อมรรคออกจากกิเลสทั้งหลายที่สหรคตกับอวิชชา และจากขันธ์ทั้งหลาย วิปัสนา โดยอรรถคือความพิจารณาเห็น (ตามเป็นจริง) ก็มีนิโรธเป็นโคจร (คือมีนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนกัน) ดังนี้ สมถะ และวิปัสนาจึงเป็นธรรมมีรสเป็นอันเดียวกัน (คือมีกิจเสมอกัน) โดยความหมายว่าออก (จากนิมิต และปวัตตะด้วยกัน) เป็นธรรมเข้าคู่กัน ไม่เป็นไปเกินกันและกันแล เหตุนั้น จึงได้กล่าวว่า "พระโยคาวจรเจริญสมถะและวิปัสนาให้เข้าคู่กัน โดยความคือออก (จากนิมิตและปวัตตะด้วยกัน)*"

วุฏฐานะ และพลสมาโยค ในญาณทัสนวิสุทธินี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[ปหานะ]

ข้อว่า "และควรทราบการละธรรมทั้งหลาย ที่ญาณไรพึงละ" ความว่า ก็แลธรรม (คือกิเลส) เหล่าใด อันญาณไรในญาณ ๔ นี้จะพึงละ ควรทราบการละธรรม (คือกิเลส) เหล่านั้นด้วย ก็ญาณทั้ง ๔ นั่น เป็นเจ้าหน้าที่ละธรรมทั้งหลาย ที่เรียกว่า สังโยชน์ กิเลส มิจฉัตตะ โลกธรรม มัจฉริยะ วิปลาส คัณฐะ อคติ อาสวะ โมฆะ

* ขุ. ป. ๓๑/๔๔๒

โยคะ นีวรณ์ ปรามาศ อุปาทาน อนุสัย มละ อกุศลกรรมบถ และอกุศลจิตตุบาท ตามควรแก่โยคะ

[สังโยชน์]

ในธรรมเหล่านั้น ธรรม ๑๐ มีรูปราคะเป็นต้น เรียกว่า สังโยชน์ เพราะเป็นธรรมผูกขันธ์ทั้งหลาย (ในปรโลก) ไว้กับขันธ์ทั้งหลาย (ในอิธโลก) ผูกกรรมไว้กับผล หรือผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับทุกข์ จริงอยู่ ธรรมมีรูปราคะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบใด ขันธ์ ผล และทุกข์ทั้งหลายนั่น ก็ยังไม่ขาดไปตราบนั้นแล ในธรรม ๑๐ นั้นเล่า ธรรม ๕ นี้ คือรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ชื่ออุทธัมภาคิยสังโยชน์ เพราะผูกขันธ์ที่เกิดในเบื้องสูง (คือในรูปภพและอรูปภพ) เป็นต้นไว้ ธรรม ๕ นี้ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ ชื่ออโธภาคิยสังโยชน์ เพราะผูกขันธ์ที่เกิดในเบื้องต่ำ (คือในกามภพ) เป็นต้นไว้

[กิเลส]

ธรรม ๑๐ นี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตัปปะ ชื่อว่า กิเลส เพราะตัวมันเองก็เศร้าหมอง และเพราะมันยังทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เศร้าหมองด้วย

[มิจฉัตตะ]

ธรรม ๘ นี้ คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ หรือ

เป็น ๑๐ ทั้งมิจฉาวิมุติและมิจฉาญาณะ[๑] ชื่อมิจฉัตตะ เพราะเป็นไปผิด

[โลกธรรม]

ธรรม ๘ นี้ คือ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ สุข ทุกข์ นินทา สรรเสริญ ชื่อว่า โลกธรรม เพราะเป็นธรรมที่เมื่อความเป็นไปแห่งโลก (คือขันธ์) มีอยู่ ก็มีไม่ขาดสาย แต่คำว่าโลกธรรมในที่นี้นั้น พึงทราบว่า ท่านทำความถือเอาความยินดีอันมีอิฏฐารมณ์มีลาภเป็นต้นเป็นที่ตั้ง และความยินร้ายอันมีอนิฏฐารมณ์มีเสื่อมลาภเป็นต้นเป็นที่ตั้ง ด้วยโลกธัมมศัพท์ โดยอุปจารแห่งเหตุ (คือโดยเกี่ยวข้องเป็นเหตุ[๒])

[มัจฉริยะ]

ความตระหนี่ ๕ นี้ คือ ตระหนี่อาวาส ตระหนี่ตระกูล ตระหนี่ลาภ ตระหนี่ธรรม ตระหนี่วรรณะ อันเป็นไปโดยอาการทนไม่ได้ซึ่งความ (ที่ของ ๆ ตน) เป็นของสาธารณะแก่ชนเหล่าอื่น ในอาวาสเป็นต้น ชื่อว่า มัจฉริยะ

[วิปลาส]

วิปาส ๓ คือ สัญญาวิปลาส (สำคัญคลาดเคลื่อน) จิตตวิปลาส (คิดคลาดเคลื่อน) ทิฏฐิวิปลาส (เห็นคลาดเคลื่อน) ซึ่งเป็นไปโดย

๑. เราเรียกกันมา เรียงมิจฉาญาณะไว้หน้ามิจฉาวิมุติ

๒. เพราะฉะนั้น คำว่าละโลกธรรม ก็หมายความว่าละความยินดียินร้าย อันมีโลกธรรมเป็นเหตุ ไม่ใช่ละตัวโลกธรรม

สำคัญคิดเห็น ดังนี้ ว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข ว่าเป็นอัตตา ว่างาม ในวัตถุทั้งหลายอันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่งาม ชื่อว่าวิปลาส

[คัณฐะ]

สังกิเลสิกธรรม ๔ มีอภิชฌาเป็นต้น ชื่อว่า คัณฐะ เพราะร้อยรัดนามกายและรูปกายไว้ จริงอย่างนั้น สังกิเลสิกธรรมเหล่านั้นท่านกล่าวไว้ ดังนี้ว่า "อภิชฌาเป็นกายคัณฐะ พยาบาทเป็นกายาคัณฐะ สีลัพพตปรามาสเป็นกายคัณฐะ อิทิสัจจาภินิเวส (ความยึดมั่นว่านี่แหละจริง) เป็นกายคัณฐะ"*

[อคติ]

คำว่า อคติ เป็นคำเรียกการทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และไม่ทำสิ่งที่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความเขลา ความกลัว จริงอยู่การทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และไม่ทำสิ่งที่ควรทำนั้น ท่านเรียกว่า อคติ เพราะเป็นการที่อริยบุคคลไม่พึงดำเนิน

[อาสวะ โอฆะ โยคะ]

คำว่า "อาสวะ" นั่น เป็นคำเรียกกามราคะ ภวราคะ มิจฉาทิฏฐิและอวิชชา เพราะไหลแต่ "อา" คือโคตรภู (ลงมา) โดยทางอารมณ์ และแต่ "อา" คือภวัคคะ (ภพสูงสุด) โดยทางโอกาส (คือที่เกิด นัยหนึ่ง เพราะไหลทางทวารทั้งหลายที่ไม่สำรวม โดยอรรถ คือไหลออกเป็นนิจ ดุจน้ำไหลออกจากหม้อทะลุ นัยหนึ่ง เพราะเป็น

* อภิ. วิ. ๓๕/๕๐๕

เหตุก่อเกิดสังสารทุกข์*

แม้คำว่า "โอฆะ" ก็เป็นคำเรียกธรรมมีกามราคะเป็นต้นเหล่านั้นแหละ เพราะอรรถว่า คร่าไปในสาครคือภพ และเพราะอรรถว่าข้ามพ้นได้ยาก

คำว่า "โยคะ" เล่า ก็เป็นคำเรียกธรรมเหล่านั้นเหมือนกัน เพราไม่ให้พรากจากอารมณ์ และพรากจากทุกข์ไปได้

[นีวรณ์]

ธรรม ๕ มีกามฉันท์เป็นต้น เรียกว่า นีวรณ์ เพราะอรรถคือกั้นจิตไว้ กีดจิตไว้ ปิดบังจิตไว้

[ปรามาส]

คำว่า "ปรามาส" นั่น เป็นคำเรียกความเห็นผิด เพราะเป็นไปโดยการก้าวล่วงซึ่งสภาวะแห่งธรรมนั้น ๆ เสีย แล้วไปคว้าเอาสภาวะที่ไม่จริงอย่างอื่นเข้า

[อุปาทาน]

คำว่า อุปาทาน ก็ได้แก่อุปาทาน ๔ มีกามุปาทานเป็นต้น ที่กล่าวในปฏิจสมุบาทนิเทศโดยอาการทั้งปวง

* อาสวะ เราไม่เคยแปลกันแบบนี้ เรายึดอาสวะที่หมายถึงน้ำดอง คือเมรัย แล้วก็แปลกันแต่โดยความว่า กิเลสที่ดองอยู่ในสันดาน

[อนุสัย]

ธรรม ๗ มีกามาราคะเป็นต้น ที่กล่าวไว้ดังนี้ว่า "อนุสัยคือกามราคะ อนุสัยคือปฏิฆะ อนุสัยคือมานะ อนุสัยคือทิฏฐิ อนุสัยคือวิจิกิจฉา อนุสัยคือภวราคะ อนุสัยคืออวิชชา" ชื่อว่า อนุสัย เพราะอรรถว่า เรี่ยวแรง จริงอยู่ ธรรมเหล่านั้น เพราะความที่เรี่ยวแรง จึงนอนเนื่องอยู่ (คือนอนประจำคอยทีอยู่?) โดยที่กามราคะเป็นต้น เป็นอุบัติเหตุเนือง ๆ ทีเดียว เหตุนี้ จึงได้อนุสัย*

[มละ]

ธรรม ๓ คือโลภะ โทสะ โมหะ ชื่อว่า มละ (มลทิน) เพราะตัวเองก็ไม่สะอาดด้วย เพราะทำความไม่สะอาดแก่ธรรมอื่น ๆด้วย เหมือนน้ำมัน ยาหยอดตา และเปือกตม

[อกุศลกรรมบถ]

ธรรม ๑๐ นี้ คือ ปาณาติบาต อทินนทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลานะ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ ชื่อว่าอกุศลกรรมบถ เพราะเป็นอกุศลกรรมด้วย เพราะเป็นทางแห่งทุคติทั้งหลายด้วย

* อนุสัย ที่ว่าเรี่ยวแรง (ถามคต) นั้น อธิบายของมหาฎีกาท่านว่า "อนญฺญสาธารโณ กามราคมทีนํ สภาโว-สภาพของกามราคะเป็นต้น เป็นอนัญสาธารณ์ (คือเป็นพิเศษ ไม่ทั่วไปแก่ธรรมอื่น?) ก็ไม่ชัดว่าอย่างไร แต่ควรทราบไว้ด้วยว่า อนุอุปสัค นอกจากเป็นไปในอรรถว่า เนือง ๆ แล้ว ยังเป็นไปในอรรถว่า ยิ่ง ก็ได้ด้วย

[อกุศลจิตตุบาท]

ธรรม ๑๒ นี้ คือธรรมเป็นโลภมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒ ชื่อว่า อกุศลจิตตุบาท

ญาณ ๔ นั่น เป็นเจ้าหน้าที่ละธรรมทั้งหลาย มีสังโยชน์เป็นอาทินี่ ดังกล่าวมา ตามควรแก่โยคะ

[ญาณไหนละอะไร]

ละอย่างไร ? ว่าในสังโยชน์ทั้งหลายก่อน ธรรม ๕ นี่ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และกามราคะ ปฏิฆะ ที่เป็นอปายคมนียะ (คือเป็นฐานในอบาย) เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด กามราคะ ปฏิฆะ ที่เหลือ (คือที่ไม่เป็นอปายคมนียะ) ส่วนที่หยาบเป็นธรรมอันทุติยญาณพึงกำจัด ส่วนที่ละเอียด เป็นธรรมอันตติยญาณพึงกำจัด ธรรมมีรูปราคะเป็นต้นทั้ง ๕ เป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงกำจัดอย่างเดียว

ต่อไปนี้ ในที่ใด ข้าพเจ้าจักไม่ทำการจำกัด (ความ) ไว้ด้วยเอวศัพท์ (คือคำว่าอย่างเดียว) ในที่นั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวธรรมใด ๆ ว่าเป็นธรรมที่ญาณเบื้องสูงพึงกำจัด ธรรมนั้น ๆ ก็พึงทราบเถิดว่าเป็นธรรมที่มีความเป็นอปายคมนียะเป็นต้น อันญาณต้น ๆ กำจัดแล้วแหละ จึงเป็นธรรมที่ญาณเบื้องสูงพึงกำจัด

ในกิเลสทั้งหลาย ทิฏฐิ วิจิกิจฉา เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด โทสะ เป็นธรรมอันตติยญาณพึงกำจัด โลภะ โมหะ มานะ

ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตัปปะ อันจตุตถญาณพึงกำจัด

ในมิจฉัตตะทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ คือ มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด ธรรมเหล่านี้ คือ มิจฉาสังกัปปะ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา อันตติยญาณพึงกำจัด เจตนาเท่านั้น พึงทราบว่า "วาจา" ในที่นี้ สัมผัปปลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุติ มิจฉาญาณะ อันจตุตถญาณพึงกำจัด

ในโลกธรรมทั้งหลาย ความยินร้ายเป็นธรรมอันตติยญาณพึงกำจัด ความยินดีอันจตุตถญาณพึงกำจัด อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "ความยินดีในยศและในความสรรเสริญ เป็นธรรมที่จตุตถญาณพึงกำจัด"

มัจฉริยะทั้งหลาย เป็นธรรมที่ปฐมญาณพึงกำจัดอย่างเดียว

ในวิปลาสทั้งหลาย วิปลาสเหล่านี้ คือ สัญญาวิปลาส จิตต-วิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเป็นอัตตาในสิ่งที่เป็นอนัตตา ก็ดี ทิฏฐิวิปลาสว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่างามในสิ่งที่ไม่งาม ก็ดี เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด สัญญาวิปลาสจิตตวิปลาส ว่างามในสิ่งที่ไม่งาม อันตติยญาณพึงกำจัด สัญญาวิปลาสจิตตวิปลาส ว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ อันจตุตถญาณพึงกำจัด*

ในคัณฐะทั้งหลาย กายคัณฐะ คือสีลัพพตปรามาส และอิทํ-

* พึงสังเกตว่า บรรดาทิฏฐิทั้งหลาย ละด้วยปฐมญาณเท่านั้น ไม่เหลือไปถึงญาณเบื้องสูง เพราะฉะนั้น ทิฏฐิวิปลาส ท่านจึงกล่าวเฉพาะในปฐมญาณ ส่วนในญาณต่อไป กล่าวแต่สัญญา-วิปลาสกับจิตตวิปลาส

สัจจาภินิเวส เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด กายคัณฐะ คือพยาบาท อันตติยญาณพึงกำจัด กายคัณฐะนอกนี้ (คืออภิชฌา) เป็นธรรมอัน จตุตถญาณพึงกำจัด

อคติ เป็นธรรมที่ปฐมญาณพึงกำจัดเท่านั้น

ในอาสวะทั้งหลาย ทิฏฐาสวะ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด กามาสวะ อันตติยญาณพึงกำจัด อาสวะ ๒ นอกนี้ (คือภวาสวะ อวิชชาสวะ) อันจตุตถญาณพึงกำจัด แม้ในโอฆะ และโยคะทั้งหลาย ก็นัยนี้เหมือนกัน

ในนีวรณ์ทั้งหลาย วิจิกิจฉานีวรณ์ เป็นธรรมอันเป็นปฐมญาณพึง กำจัด นีวรณ์ ๓ คือ กามฉันทะ พยาบาท กุกกุกจะ อันตติยญาณ พึงกำจัด ถีนมิทธะ และอุทธัจจะ อันจตุตถญาณพึงกำจัด*

ปรามาส เป็นธรรมที่ปฐมญาณพึงกำจัดอย่างเดียว

ในอุปาทานทั้งหลาย แม้รูปราคะ และอรูปราคะ ก็จัดว่าตกอยู่ ในกามุปาทาน เพราะโลกิยธรรมทั้งสิ้น นับได้ว่าเป็นกาม โดยเป็น วัตถุกาม เพราะเหตุนั้นแล กามุปาบาทนั้น จึงเป็นธรรมอันจตุตถญาณ พึงกำจัด อุปาทานที่เหลือ อันปฐมญาณพึงกำจัด

ในอนุสัยทั้งหลาย ทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัย เป็นธรรมอัน ปฐมฌานพึงกำจัด กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย อันตติยญาณพึง

* ท่านแยกกุกกุจจะกับอุทธัจจะออกเป็นคนละชั้น ก็เพราะในอุทธัมภาคิยสังโยชน์ ที่อรหัต-มรรคพึงกำจัดนั้น มีแต่อุทธัจจะ ไม่มีกุกกุจจะ แต่ในที่นี้ว่าด้วยนีวรณ์ ถ้าแยกอย่างนั้น มิกลาย เป็นนีวรณ์ ๖ ไปหรือ ?

กำจัด มานานุสัย อวิชชานุสัย อันจตุตถญาณพึงกำจัด

ในมละทั้งหลาย โทสมละ เป็นธรรมอันตติยญาณพึงกำจัด มละนอกนี้ (คือ โลภะ และ โมหะ) อันจตุตถญาณพึงกำจัด

ในอกุศลกรรมบถทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กามสุมิจฉาจาร มุสาวาท มิจฉาทิฏฐิ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด ธรรม ๓ คือ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พยาบาท อันตติยญาณพึงกำจัด สัมผัปปลาปะ และอภิชฌา อันจตุตถญาณพึงกำจัด

ในอกุศลจิตตุบาททั้งหลาย อกุศลจิตตุบาท ๕ คือ ที่เป็นทิฏฐิสัมปยุต ๔ เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด ที่เป็นปฏิฆสัมปยุต ๒ อันตติยญาณพึงกำจัด ที่เหลืออันจตุตถญาณพึงกำจัด แล

ก็แล สิ่งใด อันญาณใดพึงกำจัด สิ่งนั้น ก็ชื่อว่าอันญาณนั้นพึงละ* เหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "ญาณ ๔ นั่น เป็นเจ้าหน้าที่ละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นอาทินี่ ดังกล่าวมา ตามควรแก่โยคะ" ดังนี้

[ปัญหาว่ามรรคญาณและกิเลสในกาลไหน]

ถามว่า "ก็ญาณ ๔ นั่น ละธรรมเหล่านั้นที่เป็นอดีตอนาคต

* คือความที่เป็นหัวข้อท่านใช้คำว่า "ละ" แต่ในบาลีนิเทศใช้คำว่า "ฆ่า" ในที่นี้เปลี่ยนใช้คำว่า "กำจัด" เพราะคำว่า "ฆ่า" ฟังแสบหูในภาษาไทย ซึ่งทั้ง ๓ คำ ก็หมายความอย่างเดียวกันนั่นแหละ

หรือว่าที่เป็นปัจจุบัน"

ตอบว่า "ก็ (จะพึงว่า) อย่างไร ในข้อนี้ ก่อนอื่น ผิว่าญาณเหล่านั้นละธรรมที่เป็นอดีตอนาคตไซร้ ความพยายามก็ต้องเป็นการไม่มีผลไป เพราะอะไร เพราะธรรมที่จะพึงละทั้งหลายไม่มีอยู่ ทีนี้ละธรรมที่เป็นปัจจุบันเล่า แม้กระนั้น ความพยายาม ก็ไม่มีผล เพราะธรรมที่จะพึงละกับความพยายามยังมีอยู่ (คือพยายามละได้อย่างหนึ่งแล้ว ยังจะต้องพยายามละอย่างอื่น ๆ ต่อไปอีก) ทั้งมรรคภาวนาก็จะกลายเป็นสังกิเลสิกธรรมไป (คือไม่บริสุทธ์ เพราะสิ่งที่จะพึงละกับผู้ละยังคละกันอยู่ ?) หรือกลายเป็นว่ากิเลสทั้งหลายเป็นวิปยุต (คือไม่ประกอบกับจิต) ไป อันปัจจุบันกิเลส ชื่อว่าเป็นจิตตวิปยุต (คือไม่ประกอบกับจิต) หามีไม่"

คำโจทนี้ มิใช่เป็นคำพิเศษ (คือมิใช่คิดขึ้นใหม่) ด้วยในพระบาลีเองท่านก็ได้กล่าว (เป็นคำปรารภขึ้น) ว่า "บุคคลนี้นั้น ย่อมละกิเลสทั้งหลาย (คือ) ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต (หรือ) ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต (หรือ) ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน (หรือ)"* และกล่าวอีก (เป็นคำวิจาร) ว่า "หากว่าละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีตไซร้ ถ้ากระนั้น ก็ชื่อว่า ยังสิ่งที่สิ้นไปแล้วให้สิ้น ยังสิ่งที่ดับไปแล้วให้ดับ สิ่งที่ปราศไปแล้วยังมาปราศไป สิ่งที่ตกไปแล้วยังมาตกไป ละสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ (นะซิ)" แล้วจึงปฏิเสธว่า "มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีตดอก"*

* ขุ. ป. ๓๑/๖๐๕

และ นัยเดียวกันนั้น กล่าว (วิจาร) ว่า "หากว่าจะกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคตไซร้ ถ้ากระนั้น ก็ชื่อว่าละสิ่งที่ยังไม่เกิด ละสิ่งที่ยังไม่เผล็ด ละสิ่งที่ยังไม่อุบัติ ละสิ่งที่ยังไม่ปรากฏ ละสิ่งที่ยังไม่มาถึง ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ (นะซิ)" แล้วจึงปฏิเสธว่า "มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคตดอก"[*]

และนัยเดียวกันนั้น กล่าว (วิจาร) ว่า "หากว่าละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันไซร้ ถ้ากระนั้น คนกำหนัด ก็ละราคะ คนขัดเคือง ก็ละโทสะ คนหลง ก็ละโมหะ คนหัวดื้อ ก็ละมานะ คนยึดมั่น ก็ละทิฏฐิ คนมีจิตฟุ้งซ่านไป ก็ละอุทธัจจะ คนปลงใจไม่ตก ก็ละวิจิกิจฉา คนมีกิเลสเรี่ยวแรง ก็ละอนุสัย ธรรมดำกับธรรมขาว ก็ (เลย) เป็นคู่แอกกันเป็นไป มรรคภาวนาก็เป็นสังกิเลสิกธรรมไป (นะซิ)[๑]" แล้วจึงปฏิเสธทั้งหมดว่า "มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันดอก[๒]" ดังนี้ ครั้นปัญหาข้อสุดท้ายที่ว่า "ถ้ากระนั้น (คือถ้าการละกิเลสใน ๓ กาล และกิเลสมี ๓ กาล ไม่ถูกต้องกระนั้น) มรรคภาวนาก็ชื่อว่าไม่มี การทำผลให้แจ้งก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มี การตรัสรู้ธรรมก็ไม่มี (ละซิ) ?" ท่านรับด้วยคำว่า "มิใช่มรรคภาวนาไม่มี ฯลฯ มิใช่การตรัสรู้ธรรมไม่มีดอก" แล้วกล่าวว่า "เปรียบเหมือนอะไร" จึงกล่าวคำ (อุปมาอุปไมยต่อไป) นี้ว่า "อุปมาเหมือนต้นไม้รุ่น ยังไม่

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๕
๒. ข ป. ๓๑/๖๐๖

มีผลเกิด บุรุษตัดมันเสียที่ราก ผลเหล่าใดเป็นผลที่ยังไม่เกิดของไม้ต้นนั้น ผลเหล่านั้นยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด ยังไม่เผล็ดก็เลยไม่เผล็ด ยังไม่อุบัติก็เลยไม่อุบัติ ยังไม่ปรากฏก็เลยไม่ปรากฏ ฉันใดก็ดี อุปปาทะ (สิ่งที่มีความเกิดคือขันธ์) เป็นเหตุ อุปปาทะเป็นปัจจัย เพื่อความเกิดแห่งกิเลสทั้งหลาย เพราะเห็นอาทีนพในอุปปาทะ จิตจึงแล่นไปในอนุปปาทะ (ธรรมที่ไม่มีความเกิด คือนิพพาน) เพราะจิตแล่นไปเสียในอนุปปาทะ กิเลสเหล่าใดจะพึงเกิดเพราะปัจจัยคืออุปปาทะ กิเลสเหล่านั้นยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด ฯลฯ ยังไม่ปรากฏก็เลยไม่ปรากฏ ความดับแห่งทุกข์ ย่อมมีเพราะความดับแห่งเหตุฉะนี้

ปวัตตะ (ความหมุนไปแห่งอุปาทินกะ) เป็นเหตุ ปวัตตะเป็นปัจจัย... นิมิตตะ (คือสังขาร) เป็นเหตุ นิมิตตะเป็นปัจจัย... อายูหนา (ความหมาย) เป็นเหตุ อายูหนาเป็นปัจจัย เพื่อความเกิดแห่งกิเลสทั้งหลาย เพราะเห็นอาทีนพในอายูหนา จิตจึงแล่นไปในอนายูหนะ (ธรรมที่ไม่มีอายูหนาคือนิพพาน) เพราะจิตแล่นไปเสียในอานายูหนะ กิเลสเหล่าใดจะพึงเกิดเพราะปัจจัยคืออายูหนา กิเลสเหล่านั้นยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด ฯลฯ ยังไม่ปรากฏก็เลยไม่ปรากฏ ความดับแห่งทุกข์ ย่อมมีเพราะความดับแห่งเหตุฉะนี้ ฉันนั้นนั่นแล

มรรคภาวนา (ความเจริญมรรค) ย่อมมีอย่างนี้ ผลสัจฉิกิริยา (ความทำผลให้แจ้ง) ย่อมมีอย่างนี้ กิเลสปหาน (ความละกิเลสได้) ย่อมมีอย่างนี้ ธรรมาภิสมัย (ความตรัสรู้ธรรม) ย่อมมีอย่างนี้ (มิใช่ไม่มี)*"

* ขุ. ป. ๓๑/๖๐๖

[ภูมิลัทธกิเลสและอุปปันนะ ๔]

ถามว่า "ด้วยคำว่า "กิเลสทั้งหลายยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด " เป็นต้นนั่น เป็นอันท่านแสดงอะไร ? ตอบว่า เป็นอันท่านแสดงการละกิเลสทั้งหลายที่เป็นภูมิลัทธะ -ได้ภูมิ (คือได้ที่เป็นไป) ถามว่า ก็กิเลสทั้งหลายที่เป็นภูมิลัทธะ เป็นอดีตอนาคตหรือ หรือว่าเป็นปัจจุบัน ? ตอบว่า กิเลสเหล่านั้น ก็ชื่อว่าภูมิลัทธุปปันนะ - เกิดขึ้นโดยได้ภูมิเท่านั้นเอง (มิใช่อดีต อนาคต ปัจจุบัน ?)

จริงอยู่ อุปปันนะ - สิ่งที่เกิดขึ้น มีหลายประเภท โดยเป็นวัตตมานะ (ยังเป็นไปอยู่) เป็นภูตาปคตะ (มีแล้วปราศไป) เป็นโอกาสกตะ (ทำโอกาส) และเป็นภูมิลัทธะ (ได้ภูมิ)

ในอุปปันนะเหล่านั้น สิ่งที่นับได้ว่าประกอบพร้อมด้วยความเกิดขึ้นความทรุดโทรมและความแตกดับไปทั้งปวง ชื่อว่าวัตตมานุปปันนะ-เกิดขึ้นโดยยังเป็นไปอยู่

กุศลอกุศลที่เสวยรสอารมณ์แล้วดับไป อันเรียกได้ว่า อนุภูตาปคตะ-เสวยแล้วปราศไปก็ดี กุศลอกุศลอันเป็นสังขตะที่เหลือ ที่ถึงลักษณะ ๓ มีความเกิดขึ้นเป็นต้นโดยลำดับแล้วดับไป อันนับเป็นภูตากคตะ - มีแล้วปราศไปก็ดี (รวม) ได้ชื่อว่า ภูตาปคตุปปันนะ-เกิดขึ้นโดยมีแล้วปราศไป

กรรมที่กล่าวโดยนัยว่า "กรรมทั้งหลายเหล่านั้นใด เป็นกรรมที่บุคคลนั้นทำไว้ในปางก่อน" ดังนี้เป็นต้น แม้เป็นกรรมอดีต ก็ชื่อว่า โอกาสกตุปปันนะ-เกิดขึ้นโดยทำโอกาส เพราะห้ามวิบากอื่นแล้ว

ทำโอกาสแก่วิบากของตนตั้งอยู่ และนัยเดียวกันนั้น วิบากอันมีโอกาสที่กรรมทำให้แล้ว แม้เป็นวิบากที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า โอกาสกตุปปันนะ- เกิดขึ้นโดยมีโอกาสที่กรรมทำให้ เพราะเมื่อโอกาสอันกรรมทำให้แล้วอย่างนั้นก็เป็นอันเกิดขึ้นแน่นอน

อกุศลที่ยั่งมิได้ถอนขึ้นในภูมิทั้งหลายนั้น ๆ ชื่อว่า ภูมิลัทธุปปันนะ-เกิดขึ้นโดยได้ภูมิ

[ภูมิแลภูมิลัทธะต่างกัน]

อนึ่ง ในข้อนี้ พึงทราบความต่างกันแห่ง (คำว่า) ภูมิ แลภูมิลัทธะ ก็ปัญจขันธ์ที่เป็นไปในภูมิ ๓ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสนา ชื่อว่าภูมิ กิเลสชาตที่เป็นไปโดยเกิดขึ้น* ในขันธ์ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า ภูมิลัทธะ เพราะภูมินั้นนับว่าเป็นอันกิเลสชาตนั้นได้ เหตุนั้นแล กิเลสชาตนั้นจึงได้เรียกว่า ภูมิลัทธะ-ได้ภูมิ

แต่ว่าภูมินั้น มิใช่ได้ด้วย (ทำให้) เป็นอารมณ์ จริงอยู่ เพราะปรารภขันธ์ทั้งหลายแม้เป็นอดีตอนาคตทั้งปวง และขันธ์ของพระขีณาสพทั้งหลาย แม้เป็นขันธ์ที่ท่านกำหนดรู้แล้ว โดย (ทำให้) เป็นอารมณ์ กิเลสทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นได้ ดุจกิเลสอันเกิดขึ้นแก่โสไรยเศรษฐีและนันทมาณพเป็นต้น เพราะปรารภขันธ์ของพระมหากัจจานะและพระอุบลวรรณาเป็นอาทิฉะนั้น อนึ่ง ผิว่า กิเลสชาต (ที่เป็นไปในสันดานผู้อื่น) นั้น จะพึงได้ชื่อว่าเป็นภูมิลัทธะไซร้ ใคร ๆ ก็

* อุปฺปตฺติรหํ รหํ นี้ เข้าใจว่าเป็น รห ธาตุ ในความ ถึง ไป เป็นไป

ไม่พึงละมูลแห่งภพได้ เพราะกิเลสชาต (ในสันดานผู้อื่น) นั้น ไม่เป็นสิ่งที่ตนจะพึงละได้

แต่ภูมิลัทธะ-กิเลสชาตได้ภูมิ (นั้น) พึงทราบ (ว่าได้) โดยเป็นวัตถุ (คือเป็นที่เกิด) ความว่า ขันธ์ทั้งหลายที่ยังมิได้กำหนดรู้ด้วยวิปัสนาเกิดขึ้นในภพใด ๆ จำเดิมแต่ความเกิดขึ้น (แห่งขันธ์เหล่านั้น) ในภพนั้น ๆ กิเลสชาตอันเป็นมูลแห่งวัฏฏะก็นอนเนื่องอยู่ในขันธ์ทั้งหลายนั้น กิเลสชาตนั้น พึงทราบว่า เป็นภูมิลัทธะ-ได้ภูมิโดยอรรถคือยังละไม่ได้ อนึ่ง ในขันธ์ทั้งหลายที่เป็นภูมินั้น กิเลสทั้งหลายที่นอนเนื่องอยู่โดยอรรถคือยังละไม่ได้ ในขันธ์ทั้งหลายใดของบุคคลใดมีอยู่ ขันธ์ทั้งหลายนั้นของ ๆ ผู้อื่นหาเป็นวัตถุไม่ อนึ่ง อดีตขันธ์ทั้งหลายเท่านั้น เป็นวัตถุแห่งกิเลสทั้งหลายที่นอนเนื่องอยู่โดยยังละไม่ได้ในอดีตขันธ์ทั้งหลาย ขันธ์นอกนี้หาเป็นวัตถุไม่ ในอนาคตขันธ์เป็นต้นก็นัยนี้ นัยเดียวกันนั้น กามาวจรขันธ์ทั้งหลายเท่านั้น เป็นวัตถุแห่งกิเลสทั้งหลายที่นอนเนื่องอยู่โดยยังละไม่ได้ในกามาวจรขันธ์ทั้งหลาย ขันธ์นอกนี้หาเป็นวัตถุไม่ ในรูปาวจรขันธ์และอรูปาวจรขันธ์ทั้งหลายก็นัยนี้

ส่วนในพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น กิเลสชาตอันเป็นมูลของวัฏฏะนั้น ๆ ในขันธ์ทั้งหลายของพระอริยบุคคลใด ๆ ท่านละได้แล้วด้วยมรรคนั้น ๆ ขันธ์ทั้งหลายนั้น ๆ ของพระอริยบุคคลนั้น ๆ จึงไม่ได้ชื่อว่าภูมิ เพราะไม่เป็นวัตถุแห่งกิเลสที่เป็นมูลของวัฏฏะ

ทั้งหลายนั้น ๆ ซึ่งท่านละได้แล้ว

เพราะกิเลสที่เป็นมูลของวัฏฏะทั้งหลาย บุถุชนยังละไม่ได้โดยประการทั้งปวง กรรมที่บุถุชนทำทุกอย่างจึงเป็นกุศลหรืออกุศล วัฏฏะของบุถุชนนั้นย่อมหมุนไป เพราะปัจจัยคือกรรมและกิเลสดังนี้

กิเลสชาตที่เป็นมูลของวัฏฏะนั่นของบุถุชนนั้น หาควรกล่าวว่า "มันนอนเนื่องอยู่ในรูปขันธ์เท่านั้น มิได้นอนเนื่องอยู่ในขันธ์อื่น มีเวทนาขันธ์เป็นต้น ฯลฯ หรือว่าเป็นมันนอนเนื่องอยู่ในวิญญาณขันธ์เท่านั้น มิได้นอนเนื่องอยู่ในขันธ์อื่นรูปในขันธ์เป็นต้น" ดังนี้ไม่ เพราะอะไร ? เพราะมันนอนเนื่องอยู่ในขันธ์ทั้ง ๕ โดยไม่แปลกกัน ข้อนี้มีอุปมาอย่างไร ? อุปมาเหมือนรสดินเป็นอาทิในต้นไม้ เหมือนอย่างว่า เมื่อต้นไม้ใหญ่ตั้งทับพื้นดิน อาศัยรสดินและรสน้ำ เพราะมีรสดินและรสน้ำนั้นเป็นปัจจัย ก็เจริญด้วยราก ลำต้น กิ่งน้อย กิ่งใหญ่ หน่อ (หรือกระโดง) ใน ดอก และผล (จน) เต็มฟ้า สืบเชื้อสายต้นไม้โดยสืบเนื่องต่อกันแห่งพืชตั้งอยู่ชั่วกัลปาวสาน รสดินเป็นต้นนั้นหาควรกล่าวว่า "มันซาบอยู่ในรากเท่านั้น มิได้ซาบอยู่ในอวัยวะอื่นมีลำต้นเป็นอาทิ ฯลฯ หรือว่ามันซาบอยู่ในผลเท่านั้น มีได้ซาบอยู่ในอวัยวะอื่นมีรากเป็นต้น ดังนี้ไม่ เพราะอะไร ? เพราะมันซาบอยู่ในอวัยวะของต้นไม้มีรากเป็นต้นทั้งหมดแล ฉันใด

อนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษลางคนผู้เบื่อหน่ายในดอกและผลเป็นต้นของไม้ต้นนั้นนั่นแหละ พึงตอกเงี่ยพิษชื่อ มัณฑูกกัณฏกะ (เงี่ยงกระเบน ?) เข้าทั้ง ๔ ทิศ ทีนี้ไม้ต้นนั้นถูกสัมผัสพิษนั้นต้องเอาแล้ว ก็

มาถึงซึ่งความมีอันไม่ผลิตผลเป็นธรรมดา ไม่พึงอาจยังความสืบต่อให้เกิดได้อีก เพราะรสดินและรสน้ำสิ้นแรงเสียแล้วฉันใด กุลบุตรผู้เบื่อหน่ายในขันธปวัติ (ความหมุนไปแห่งขันธ์) ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเริ่มการเจริญมรรค ๔ ขึ้นในสันดานของตน เหมือนการประกอบพิษเข้าในต้นไม้ทั้ง ๔ ทิศแห่งบุรุษนั้น ทีนี้ขันธสันดานนั้นของกุลบุตรนั้นอันสัมผัสพิษคือมรรค ๔ นั้นถูกต้องเอาแล้ว ก็เป็นสันดานมีความแตกออกไปแห่งกรรมทั้งปวงมีกายกรรมเป็นต้น โดยเข้าถึง (คือกลายเป็น) ภาวะสักว่ากิริยา มาถึงซึ่งความมีอันไม่เกิดในภพใหม่ต่อไปเป็นธรรมดา ไม่อาจยังความสืบต่อไปในภพให้เกิดได้ เพราะกิเลสอันเป็นมูลของวัฏฏะทั้งหลายสิ้นแรงแล้วโดยประการทั้งปวง เพราะดับไปแห่งวิญญาณดวงสุดท้าย ก็เป็นผู้ไม่มีเชื้อดับสนิทสิ้นเชิง ดุจไฟสิ้นเชื้อดับไปฉะนั้น

ความต่างกันแห่งภูมิและภูมิลัทธะ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[อุปปันนะอีก ๔]

อีกนัยหนึ่ง ยังมีอุปปันนะ ๔ ประการอีกอย่างหนึ่ง โดยเป็นสมุทาจาระ (เป็นไปอยู่) เป็นอารัมมณาธิคหิตะ (ได้อารมณ์ไว้) เป็นอวิกขัมภิตะ (มิได้ข่มไว้) และเป็นอสมูหตะ (ยังมิได้ถอนขึ้น)

ในอุปปันนะ ๔ นั้น สมุทาจารุปปันนะ-เกิดขึ้นโดยเป็นไปอยู่ ก็คือวัตตมานุปปันนะ (ในนัยก่อน) นั่นเอง

ส่วนว่ากิเลสชาต ที่แม้ยังไม่เกิดขึ้นในเพราะอารมณ์ที่มาสู่คลองทวารมีจักษุเป็นต้นในตอนแรก ก็เรียกได้ว่าอารัมมณาธิตหิตุปปันนะ-

เกิดขึ้นโดยได้อารมณ์ไว้ เพราะเหตุที่ได้อารมณ์ไว้นั่นเอง มันจะเกิดขึ้นเป็นแน่ในตอนหลัง ดุจกิเลสชาตที่เกิดขึ้นแก่พระมหาติสสเถระผู้เที่ยวบิณฑบาตอยู่ในหมู่บ้านกัลยาณคาม* เพราะเห็นรูปที่เป็นวิสภาคเข้าฉะนั้น

กิเลสชาตที่มิได้ข่มได้ด้วยอำนาจสมถะและวิปัสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ยังมิได้ขึ้นสู่จิตตสันตติ ก็ได้ชื่อว่าอวิกขัมภิตุปปันนะ-เกิดขึ้นโดยมิได้ข่มไว้ เพราะไม่มีเหตุที่จะป้องกันความเกิดขึ้น (ของมันได้)

แต่แม้ข่มได้ด้วยอำนาจสมถะและวิปัสนาแล้ว ก็เรียกได้ว่าอสมูหตุปปันนะ-เกิดขึ้นโดยยังมิได้ถอนขึ้น เพราะเหตุที่ยังมิได้ถอนขึ้นด้วยอริยมรรค ก็ยังไม่ล่วงความมีอันเกิดเป็นธรรมดาไปได้ ดุจกิเลสชาตที่เกิดขึ้นแก่พระเถระผู้ได้สมาบัติ ๘ ซึ่งกำลัง (เหาะ) ไปทางอากาศ เพราะได้ยินเสียงขับร้องของมาตุคามผู้เก็บดอกไม้อยู่ที่ต้นไม้-ดอกในป่าใกล้ (บ้า) พลางร้องเพลงด้วยเสียงอันไพเราะอยู่ฉะนั้น

อันอารัมมณาธิคหิตุปปันนะ อวิกขัมภิตุปปันนะ และอสมูห-ตุปปันนะ ทั้ง ๓ ประการนั่น พึงทราบว่าถึงซึ่งความสงเคราะห์ (คือรวมเข้าได้) กับภูมิลัทธะนั่นเอง ในอุปปันนะมีประเภทดังกล่าวมาดังนี้นั้น อัปปันนะ ๔ ประการ กล่าวคือ วัตตมานุปปันนะ ภูตาปคตุป-ปันนะ โอกาสกตุปปันนะ สมุทาจารุปปันนะ นั่นใด อุปปันนะ ๔ นั้น หาเป็นสิ่งที่ญาณอะไรสักอย่างจะพึงละไม่ เพราะมิใช่สิ่งที่มรรค

* ฉบับพม่าเป็น กัลยาณิคาม มหาฎีกาว่า หมู่บ้านนั้นอยู่ในโรหณะบริเวณ ได้ชื่ออย่างนั้นเพราะเป็นถิ่นเกิดของหญิงงามทั้งหลาย

พึงกำจัด ส่วนอปปันนะ (๔) กล่าวคือภูมิลัทธุปปันนะ อารัมมณาธิ-
คหิตุปปันนะ อวิกขัมภิตุปปันนะ และอสมูหตุปปันนะนั่นใด
อุปปันนะ (๔) นั้นทั้งหมด เป็นสิ่งที่ญาณพึงละ เพราะเหตุที่โลกิย-
ญาณและโลกุตรญาณนั้น* ๆ ย่อมยังความเป็นอุปปันนะนั้น ๆ แห่ง
อุปปันนะ ๔ นั้น ให้เสื่อมสิ้นไป เกิดขึ้นแล

บัณฑิตควรทราบการละธรรมทั้งหลายที่ญาณไรพึงละด้วย ใน
ญาณทัสนวิสุทธินี้ ดังกล่าวมาฉะนี้

[กิจในอริยสัจ]

ข้อว่า "และควรทราบกิจมีปริญญากิจเป็นต้น ที่ท่านกล่าว (ว่า
มีขึ้น) ในกาลที่ตรัสรู้ตามสภาพทุกประการ" ความว่า กิจ ๔ ๆ มี
ปริญญากิจเป็นต้นนั่น คือปริญญา-กำหนดรู้ ปหาน-ละ สัจฉิกิริยา
-ทำให้แจ้ง ภาวนา-ทำให้มีขึ้น ที่ท่านกล่าว (ว่ามีขึ้น) โดยขณะ
เดียวกัน ในญาณ ๔ นั้นแต่ละญาณ ในกาลที่ตรัสรู้สัจจะ กิจเหล่านั้น
บัณฑิตควรทราบตามสภาพ

[มรรคญาณทำกิจเหมือนตะเกียง]

แท้จริง ข้อนี้พระโบราณจารย์ทั้งหลายก็ได้กล่าวไว้ว่า "ประทีป

* มหาฎีกาอธิบายว่า โลกุตรญาณย่อมละกิเลสที่โลกิยญาณละไว้ก่อนตามกำลังนั่นเอง (หมาย
ความว่าโลกิยญาณและไว้ยังไม่ขาดสิ้น โลกุตรญาณละซ้ำอีกให้เป็นสมุจเฉทไป) ด้วยเหตุนี้ ท่าน
จึงใส่โลกิยญาณไว้ด้วย

ย่อมทำกิจ ๔ อย่างโดยขณะเดียวกันไม่เที่ยงไม่หลัง คือเผาไส้ ทำลายมืด ไขแสง กินน้ำมัน ฉันใด มรรคญาณก็ตรัสรู้สัจจะ ๔ โดยขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉันนั้นเหมือนกัน คือรู้ทุกข์ด้วยปริญญาภิสมัย (รู้โดยกำหนดรู้) รู้สมุทัยด้วยปหานาภิสมัย (รู้โดยละ) รู้มรรคด้วยภาวนาภิสมัย (รู้โดยทำให้มีขึ้น) รู้นิโรธด้วยสัจฉิกิริยาภิสมัย (รู้โดยทำให้แจ้ง) ถามว่า "มีอธิบายอย่างไร ?" ตอบว่า "มีอธิบายว่า พระโยคาวจรทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมถึง คือย่อมเห็น ย่อมรู้แจ้งซึ่งสัจจะทั้ง ๔ ได้" ดังนี้ จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นแม้ทุกขสมุทัย ย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธ ย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาด้วย"[๑] ดังนี้เป็นต้น พระพุทธพจน์ทั้งสิ้น (ในสูตรนี้) บัณฑิตควรทราบ (โดยตลอด)[๒] แม้คำบาลีอื่นอีกก็กล่าวไว้ว่า "ญาณย่อมมีแก่ผู้ถึงพร้อมด้วยมรรค ญาณนั่นเป็นญาณแม้ในทุกข์ ญาณนั่นเป็นญาณแม้ในทุกขสมุทัย ญาณนั่นเป็นญาณแม้ในทุกขนิโรธ ญาณนั่นเป็นญาณแม้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา"[๓] ดังนี้

พึงทราบการประเทียบอุปมาในข้ออุปมานั้นดังนี้คือ มรรคญาณย่อมกำหนดทุกข์ อุปมาดังประทีปเผาไส้ ย่อมละสมุทัย ดังประทีปทำลายมืด ย่อมยังมรรคกล่าวคือธรรมมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น ให้มีขึ้น

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๗

๒. คือยกเอาอริยสัจต่อไปเป็นต้นข้อทีละข้อ เช่นว่า ผู้ใดเห็นทุกขสมุทัย ผู้นั้นย่อมเห็นทุกข์...

๓. ขุ. ป. ๓๑/๑๗๔

โดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นอาทิ ดังประทีปไขแสง ย่อมทำนิโรธคือความสิ้นไปแห่งกิเลสให้แจ้ง ดังประทีปกินน้ำมัน (ให้สิ้นไป)

[มรรคญาณทำกิจดังดวงอาทิตย์]

อีกนัยหนึ่ง ดวงอาทิตย์อุทัยขึ้น ย่อมทำกิจ ๔ อย่างพร้อมกับความปรากฏ (ดวง) ไม่ก่อนไม่หลัง คือทำสิ่งที่เป็นรูปทั้งหลายให้กระจ่าง กำจัดความมืด ส่องแสง ยังความเย็นให้ระงับ ฉันใด มรรคญาณ...ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ย่อมตรัสรู้นิโรธด้วยสัจฉิกิริยาภิสมัย แม้ในข้ออุปมานี้ ก็พึงทราบการประเทียบอุปมาดังนี้ว่า มรรคญาณย่อมกำหนดรู้ทุกข์ ดังดวงอาทิตย์ทำสิ่งที่เป็นรูปทั้งหลายให้กระจ่าง ละสมุทัย ดังดวงอาทิตย์กำจัดมืด ยังมรรคให้มีขึ้นโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ดังดวงอาทิตย์ส่องแสง ทำนิโรธคือความระงับไปแห่งกิเลสให้แจ้ง ดังดวงอาทิตย์ยังความเย็นให้ระงับฉะนั้น

[มรรคญาณทำกิจดังเรือสินค้า]

อีกนัยหนึ่ง เรือย่อมทำกิจ ๔ อย่างโดยขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือละฝั่งในไป ตัดกระแส (สายน้ำ) นำสินค้าไป ไปสู่ฝั่งนอก* ฉันใด มรรคญาณ... ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ย่อมทำนิโรธให้แจ้งด้วย

* อปฺเปติ มหาฎีกาแก้เป็น ปปฺโปติ-ถึง แต่ถ้าแปลว่า ถึง ความก็วิปริตไป เพราะการละฝั่งนี้ กับการถึงฝั่งโน้น จะมีในขณะเดียวกันหาได้ไม่ ในที่นี้จึงแปลว่า ไปสู่ ความพอเป็นไปได้ ละฝั่งนี้ ตัดกระแสน้ำ นำสินค้า ไปสู่ฝั่งนอก มีได้ในขณะเดียวกัน

สัจฉิกิริยาภิสมัย แม้ในข้ออุปมานี้ก็พึงทราบการประเทียบอุปมาดังนี้ คือมรรคญาณย่อมกำหนดรู้ทุกข์ ดังเรือละฝั่งในไป ย่อมละสมุทัย ดังเรือตัดกระแสน้ำ ย่อมยังมรรคให้มีขึ้นโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาต-ปัจจัยเป็นต้น ดังเรือนำสินค้าไป ย่อมทำนิโรธอันเป็นฝั่งนอกให้แจ้ง ดังเรือไปสู่ฝั่งนอกฉะนั้น

[รู้แจ้งอริยาสัจด้วยอาการ ๑๖]

ก็แล เมื่อมรรคนั้นมีญาณอันเป็นไปด้วยอำนาจกิจ ๔ อย่างโดยขณะเดียวกัน ในกาบที่ตรัสรู้สัจจะ ดังกล่าวมานี้ สัจจะนี้ ๔ นั่นย่อมเป็นเอกปฏิเวธ (มีอาการที่จะพึงรู้แจ้งเป็นอันเดียวกัน) โดยอรรถคือความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นจริง) ด้วยอาการ ๑๖ ดังบาลีว่า "สัจจะ ๔ เป็นเอกปฏิเวธ โดยอรรถคือความเป็นอย่างนั้น อย่างไร ? สัจจะ ๔ เป็นเอกปฏิเวธโดยอรรถคือความเป็นอย่างนั้นด้วยอาการ ๑๖ คืออรรถคือบีบคั้น อรรถคือเป็นสิ่งถูกปรุงแต่งขึ้น อรรถคือเร่าร้อน อรรถคือเปลี่ยนแปลงไป (๔ นี้) เป็นอรรถ คือความเป็นอย่างนั้นแห่งทุกข์ อรรถคือประมวลเข้าไว้ อรรถคือก่อเหตุเข้าไว้ อรรถคือผูกเข้าไว้ อรรถคือขัดวางไว้ (๔ นี้) เป็นอรรถคือความเป็นอย่างนั้นแห่งสมุทัย อรรถคือออกไปเสีย อรรถคือทิ้งไปเสีย อรรถคือเป็นสิ่งไม่ถูกปรุงแต่ง อรรถคือเป็นสิ่งไม่ตาย (๔ นี้) เป็นอรรถคือความเป็นอย่างนั้นแห่งนิโรธ อรรถคือปล่อยไป อรรถคือเป็นเหตุ อรรถคือเป็นดวงตา อรรถคือเป็นอธิบดี (๔ นี้) เป็นอรรถคือความเป็นอย่างนั้นแห่งมรรค

สัจจะ ๔ สงเคราะห์ (คือรวม) เข้าเป็นหนึ่ง โดยอรรถคือความเป็นอย่างนั้นด้วยอาการ ๑๖ เหล่านี้ สิ่งใดสงเคราะห์เข้าเป็นหนึ่งได้ สิ่งนั้นก็เป็นเอกัตตะ (คือเป็นอันเดียว) สิ่งใดเป็นเอกัตตะ ก็ย่อมรู้แจ้งสิ่งนั้นด้วยญาณอันเดียวได้ เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ จึงเป็นเอกปฏิเวธ"[๑] ดังนี้

ในข้อนั้น หากมีคำถามว่า "โดยที่อรรถ[๒] (คืออาการ) อื่น ๆ อีก เช่นความเป็น (ดัง) โรค ความเป็น (ดัง) ฝี แห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นต้นมีอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนท่านจึงกล่าวอรรถแต่ (สัจจะ) ๔ เท่านั้น ?" ในข้อนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอแก้ว่า เพราะอรรถ (ในสัจจะหนึ่ง) ปรากฏชัดได้ด้วยอำนาจการเห็นสัจจะอื่น ด้วยว่าสัจจญาณ ท่านกล่าวไว้โดยมีสัจจะแต่ละข้อละเป็นอารมณ์ โดยนัยว่า "ในญาณเหล่านั้น ญาณในทุกข์เป็นไฉน ปัญญา ความรู้ทั่วอันใดปรารภทุกข์เกิดขึ้น (ความรู้นั้นชื่อว่าญาณในทุกข์)[๓]" ดังนี้เป็นต้นก็มีกล่าวไว้โดยความที่ทำสัจจะหนึ่งให้เป็นอารมณ์ สำเร็จกิจในสัจจะที่เหลือด้วย โดยนัยว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ในเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นแม้ทุกขสมุทัยด้วย"[๔] ดังนี้เป็นต้นก็มี ในการเห็นสัจจะ ๒ นัยนั้น เมื่อใด พระโยคาวจรทำสัจจะแต่ละข้อให้เป็นอารมณ์ เมื่อนั้น เพราะ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๕๒

๒. ในประโยคนี้ คำ ยทา ต้นประโยค ไม่เห็นทางจะแปลให้ได้ความอย่างไรเลย สันนิษฐานว่าเป็น ยโต พอแปลให้ได้ความได้ดังที่แปลไว้นี้

๓. ขุ. ป. ๓๑/๑๗๔

๔. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๗๔

เหตุที่ทุกข์นั้น อันสมุทัยมีการประมวลเข้าไว้เป็นลักษณะ ประมวลไว้ ปรุงแต่งไว้ รวมกองไว้ อรรถคือความเป็นสิ่งถูกปรุงแต่งแห่งทุกขสัจ ซึ่งแม้โดยสภาพมีการบีบคั้นเป็นลักษณะในอันดับแรกนั้น ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นสมุทัยสัจ อนึ่ง เพราะเหตุที่มรรคเป็นธรรมนำไปเสียซึ่งความเร่าร้อนด้วยอำนาจกิเลส เป็นธรรมเย็นสนิท อรรถคือความเร่า-ร้อนแห่งทุกขสัจนั้น ก็ย่อมปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นมรรคสัจ ดังความเป็นหญิงไม่สวยแห่งนางสุนทรี ปรากฏชัดแก่ท่านนันทะ ด้วยได้ (เคย) เห็นนางอัปสรฉะนั้น อนึ่ง อรรถคือความเปลี่ยนแปลงไปแห่งทุกขสัจ ก็ย่อมปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นนิโรธสัจ อันมีความไม่เปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดาแล คำที่จะต้องกล่าวแก้ (อะไรอีก) ในข้อนี้ไม่มีแท้*

นัยเดียวกันนั้น อรรถคือการก่อเหตุแห่งสมุทัยสัจ ซึ่งแม้มีการประมวลเข้าไว้เป็นลักษณะโดยสภาพ ก็ย่อมปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นทุกขสัจ ดังความเป็นต้นเหตุความเจ็บป่วยแห่งของกิน ปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นเพราะของกินที่แสลงฉะนั้น อรรถคือผูกไว้แห่งสมุทัยสัจ ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นนิโรธสัจอันเป็นธรรมปราศจากเครื่องผูก อนึ่ง อรรถคือขัดขวางไว้แห่งสมุทัยสัจ ก็ปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นมรรคสัจอันเป็นธรรมปล่อยไป แล

นัยเดียวกันนั้น อรรถคือการทิ้งไปแห่งนิโรธ ซึ่งแม้มีการออกไปเป็นลักษณะ ก็ย่อมปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นสมุทัยสัจอันเป็นธรรม

* เพราะอรรถคืออาการแห่งสัจจะหนึ่ง ย่อมปรากฏชัดด้วยการเห็นอรรถที่ตรงกันข้ามของสัจจะอื่นได้ทุกข้อไป (?)

ไม่มีการทิ้งไป อรรถคือเป็นสิ่งไม่ถูกปรุงแต่งแห่งนิโรธสัจ ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นมรรคสัจ เพราะมรรคเป็นธรรมที่โยคาวจรผู้นี้ไม่เคยเห็นมาเลยในสงสารอันมีเบื้องต้นเบื้องปลายที่รู้ไม่ได้ อนึ่งเล่า มรรคนั้นก็ยังเป็นสังขตธรรมแม้ เพราะเป็นธรรมยังเป็นไปกับปัจจัย เหตุนั้นความที่นิโรธสัจอันเป็นธรรมหาปัจจัยมิได้เป็นอสังขตธรรม จึงเห็นชัดยิ่งนัก อนึ่ง อรรถคือเป็นสิ่งไม่ตายแห่งนิโรธนั้น ก็ปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นทุกขสัจ เพราะทุกข์เป็นพิษ (ที่ทำให้ตาย) นิพพาน (คือนิโรธ) ไม่ตาย แล

นัยเดียวกันนั้น อรรถคือเป็นเหตุแห่งมรรคสัจ ซึ่งแม้มีการปล่อยไม่เป็นลักษณะ ย่อมปรากฏชัดด้วยการเห็นสมุทัยสัจ โดยหยั่งเห็นว่า "สมุทัยนี้มิใช่เหตุ มรรคนี้เป็นเหตุแห่งการถึงนิพพาน" อรรถคือเป็นดวงตกแห่งมรรคสัจ ก็ปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นนิโรธสัจ (ซึ่งเป็นธรรมสุขุมลุ่มลึกยิ่งนัก) ดุจความใสแห่งจักษุปรากฏชัดแก่คนผู้เห็นรูปทั้งหลายที่ละเอียดอย่างยิ่งได้ โดยหยั่งรู้ว่า "ตาของเราใสนะ" อรรถคือเป็นอธิบดีแห่งมรรคสัจ ก็ปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นทุกขสัจ ดุจความโอฬารแห่งอิสรชน ปรากฏชัดด้วยการเห็นคนเข็ญใจผู้อาดูรอยู่ด้วยโรคมากอย่าง ฉะนั้นแล

ในมรรคญาณนิเทศนี้ เป็นการกล่าวอรรถของสัจจะข้อละ ๔ ๆ โดยความที่อรรถอันหนึ่ง* ปรากฏชัดด้วยอำนาจเป็นลักษณะของตน และ

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น เอเกกสฺส เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น เอกสฺส ปาฐะมหาฎีกาก็เป็น เอกสฺส เหมือนกัน เพราะได้ความตรงกับความที่กล่าวมาแล้ว หมายถึงอรรถอันแรกของสัจจะนั้น ๆ ได้แก่ ปีฬน อายูหน นิสฺสรณ นิยฺยาน

อรรถ ๓ นอกนั้น ปรากฏชัดด้วยอำนาจการเห็นสัจจะข้ออื่น ดังกล่าวมาฉะนี้ แต่ในขณะมรรค (เกิด) อรรถทั้งสิ้นนั่น ย่อมถึงปฏิเวธด้วยญาณอันมีกิจ ๔ ในทุกขสัจเป็นต้นอันเดียวเท่านั้น แล

ส่วนนักพูดเหล่าใด ต้องการ (ให้เป็น) นานาภิสมัย (รู้อริยสัจ ๔ ด้วยญาณต่าง ๆ กัน) คำตอบนักพูดเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์กถาวัตถุ ในอภิธรรมปิฎกแล้วละ

[กิจ ๔ ในอริยสัจ]

บัดนี้ กิจ ๔ มีปริญญากิจเป็นต้นเหล่าใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ในกิจเหล่านั้น

ปริญญามี ๓ อย่าง แม้ปหานะ แม้สัจฉิกิริยาก็อย่างนั้น (คือมี ๓ เหมือนกัน) ภาวนา ทราบเฉพาะว่ามี ๒ พึงทราบวินิจฉัยในกิจเหล่านั้น

[ปริญญากิจ]

ข้อว่า "ปริญญามี ๓ อย่าง" ความว่า ปริญญามี ๓ อย่างดังนี้ คือ ญาตปริญญา ตีรณปริญญา ปหานปริญญา

[ญาตปริญญา]

ในปริญญา ๓ นั้น ความกำหนดรู้ที่ท่านแสดงขึ้นต้นว่า "อภิญญาปัญญา (ปัญญารู้อภิญไญยธรรม ?) ชื่อว่าญาณ โดยอรรถว่า รู้*"

* ขุ. ป. ๓๑/๑๒๗

ดังนี้แล้ว กล่าวโดยสังเขปดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมที่พระโยคาวจรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ก็เป็นอันชื่อว่า เธอรู้แล้ว" โดยพิสดารตามนัย (พระพุทธวจนะ) ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงรู้ยิ่ง สิ่งทั้งปวงพึงรู้ยิ่งเป็นไฉน ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักษุเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง[๑]" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ญาตปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการรู้) ความรู้ยิ่งซึ่งนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย เป็นภูมิหนึ่งโดยเฉพาะแห่งญาตปริญญานั้น[๒]

[ตีรณปริญญา]

ส่วนความกำหนดรู้ที่ท่านแสดงขึ้นต้นว่า "ปริญญาปัญญา (ปัญญารู้ปริญไญยธรรม) ชื่อว่าญาณ โดยอรรถว่าวิจารณ์?"[๓] ดังนี้แล้ว กล่าวโดยสังเขปดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคาวจรกำหนดรู้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ก็เป็นอันชื่อวา เธอวิจารณ์แล้ว[๓]" โดยพิสดารตามนัย (พระพุทธวจนะ) ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้ สิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้เป็นไฉน ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักษุเป็นสิ่งพึงกำหนดรู้"[๔] ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ตีรณปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการวิจารณ์) ความกำหนดรู้อันเป็นไปอยู่๕ด้วยอำนาจการวิจารณ์

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖
๒. มหาฎีกาอธิบายว่า เพราะไม่เป็นวิสัยแห่งปริญญาอื่น
๓. ขุ. ป. ๓๑/๓๓
๔. ขุ. ป. ๓๑/๓๓
๕. ปาฐะว่า ปวตฺตมานาย ราวะเป็นลักษณกิริยา หรือเป็นวิเสสนะของ ตสฺสา แต่ความที่ควรเป็นหาเป็นอย่างนั้นไม่ จึงเข้าใจว่าปาฐะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น ปวตฺตมานา ดังที่แปลไว้นั้น นักศึกษาพิจารณาดูเถิด

ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตั้งแต่กลาปสัมมสนะ (การพิจารณาโดยสังเขปเข้าเป็นกลาป) จนถึงอนุโลม เป็นภูมิหนึ่งโดยเฉพาะแห่งตีรณปริญญานั้น

[ปหานปริญญา]

ส่วนความกำหนดรู้ที่ท่านแสดงขึ้นต้นว่า "ปหานปัญญา (ปัญญารู้ละปหาตัพพธรรม) ชื่อว่าญาณ โดยอรรถว่าสละได้"[๑] ดังนี้แล้ว กล่าวโดยสังเขป[๒]ดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคาวจรละได้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ก็เป็นอันชื่อว่า เธอสละแล้ว" เป็นไปโดยนัยบาลีว่า "ละนิจจสัญญาได้ด้วยอนิจจานุปัสนา" เป็นต้น ชื่อว่า ปหารปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการละได้) ความกำหนดรู้ตั้งแต่ภังคานุปัสนาจนถึงมรรคญาณ เป็นภูมิแห่งปหานปริญญานั้น ปหานปริญญานี้ท่านประสงค์เอาในปริญญากิจนี้ หรือมิฉะนั้น เพราะเหตุว่าแม้ญาตปริญญาและตีรณปริญญา ก็มีมรรคเป็นจุดหมายนั่นเอง หนึ่ง เพราะเหตุว่า พระโยคาวจรละธรรมเหล่าใดได้ ธรรมเหล่านั้นก็เป็นอันเธอได้รู้แล้ว และวิจารณ์แล้วโดยแน่แท้ เพราะฉะนั้น พึงทราบเถิดว่า โดยปริยายนี้ ปริญญาทั้ง ๓ ก็เป็นกิจแห่งมรรคญาณด้วยกัน

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๒๘
๒. ปาฐะเป็น วิตฺถารโต แต่เมื่อเทียบกับความที่กล่าวมาใน ๒ ปรากฏข้างต้น ความเช่นนี้ท่านใช้ สงฺเขปโต มาทั้ง ๒ วาระ จึงสันนิษฐานว่าปาฐะคลาดเคลื่อน ได้แก้เป็น สงฺเขปโต ดังแปลไว้นั้น ส่วน วิตฺถารโต ในวาระนี้ท่านไม่ใช้ ใช้...อาทิยนปฺปวตฺตา เลยทีเดียว

[ปหานกิจ]

ข้อว่า "แม้ปหานะก็อย่างนั้น" ความว่า แม้ปหานะก็มี ๓ อย่าง ดังปริญญาเหมือนกัน คือวิกขัมภนปหานะ ตทังคปหานะ สมุจเฉทปหานะ[๑]

[วิกขัมภนปหานะ]

ในปหานะ ๓ นั้น การข่มปัจนิกธรรมทั้งหลายมีนีวรณ์เป็นต้นไว้ด้วยโลกิยสมาธินั้น ๆ ดุจข่มสาหร่ายด้วยหม้อที่วาง (กด) ลงในน้ำที่มีสาหร่าย[๒] อันใด อันนี้ชื่อว่าวิกขัมภนปหานะ แต่ในบาลีกล่าวแต่การข่มนีวรณ์เท่านั้น (ว่าเป็นวิกขัมภนปหานะ) ว่า "อนึ่ง การละโดยข่มนีวรณ์ทั้งหลายไว้ แห่งภิกษุผู้เจริญปฐมฌาน[๓]" ดังนี้เป็นต้น พึงทราบว่าคำบาลีนั้น ท่านกล่าวเพราะการข่มนีวรณ์นั้นเป็นการปรากฏ[๔] เพราะว่านีวรณ์ทั้งหลาย ย่อมไม่ท่วมทับจิตอย่างรุนแรง ทั้งในตอนก่อนทั้งในตอนหลังแห่งฌาน[๕] ธรรมอื่นมีวิตกเป็นต้นย่อมรำงับแต่ในขณะแนวแน่ (แห่งทุติยฌานเป็นต้น) เท่านั้น[๖] เพราะเหตุนั้น การข่มนีวรณ์จึงเป็นการปรากฏ (แก่คนอื่น)

๑. พึงสังเกตไว้ก่อนว่าในตำราเรียนนักธรรมของเรา เรียง ตทังคปหาน ไว้เป็นข้อที่ ๑

๒. ข้างเรามักเปรียบกันว่า เหมือนเอาหินทับหญ้าไว้

๓. ขุ. ป. ๓๑/๓๙

๔. มหาฎีกาขยายความว่า การข่มนีวรณ์ได้นั้น ปรากฏแม้แก่คนอื่น ๆ ว่า ท่านผู้นี้ไม่มีจิตพยาบาท ท่านผู้มีปราศจากถยมิทธะ เป็นต้น

๕. มหาฎีกาว่า ตอนก่อนฌาน คือตอนปฏิบัติเบื้องต้นเพื่อบรรลุฌาน ตอนหลังฌาน คือตอนได้ฌานแล้วไปขวนขวายกิจอื่น

๖. มหาฎีกาแถมว่า พอออกแล้วก็เป็นไปอีก

[ตทังคปหานะ]

ส่วนการละปหาตัพพธรรมนั้น ๆ ด้วยองค์ คือญาณเป็นอวัยวะแห่งวิปัสนานั้น ๆ โดยเป็นปฏิปักษ์กัน (คือตรงกันข้ามกับธรรมที่จะพึงละ) ทีเดียว[๑] ดังละความมืดด้วยประทีปที่ลุกโพลงในเวลากลางคืนฉะนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่าตทังคปหานะ ตทังคปหานะนี้คืออย่างไร ?

[ตทังคปหานะตามเนววิสุทธิ]

อันดับแรก คือการละสักกายทิฏฐิด้วยนามรูปปริเฉทญาณ (กำหนดเห็นเป็นแต่นามรูป) ละอเหตุวิสมเหตุทิฏฐิ (ความเห็นว่าไม่มีเหตุ และเห็นว่ามีเหตุไม่สม่ำเสมอ[๒]) และมลทินคือความกังขาด้วยปัจจัยปริคหญาณ (กำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป) ละสมูหคาหะ (ความถือว่าเป็นกองเป็นก้อน) ว่าเป็นเราเป็นของเรา ด้วยกลาปสัมมสนญาณ (พิจารณาสังเขปเข้าเป็นกลาป) ละอมัคเคมัคคสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นทางในธรรมที่ไม่ใช่ทาง) ด้วยมัคคามัคควัฏฐานญาณ (วิเคราะห์รู้ทางและมิใช่ทาง) ละอุจเฉททิฏฐิด้วยอุทยทัสนาญาณ (เห็นความเกิด) ละสัสตทิฏฐิด้วยวยทัสนญาณ (เห็นความเสื่อม) ละสภเยอภยสัญญา (ความสำคัญว่าไม่น่ากลัวในสิ่งที่น่ากลัว) ด้วยภยตุปัฏฐานญาณ (เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว) ละอัสสาทสัญญา (ความสำคัญว่าปัญจขันธ์เป็นของน่าพอใจ ด้วยอาทีนวทัสนาญาณ

๑. ปาฐะเป็น ปฏิปกฺวเสนเนน เข้าใจคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น...วเสเนว
๒. มีเหตุไม่สม่ำเสมอ หมายความว่า มีเหตุบ้างไม่มีเหตุบ้าง เช่นนั้นกระมัง

(เห็นโทษในปัญจขันธ์) ละอภิรติสัญญา (ความสำคัญว่า น่าอภิรมย์ในปัญจขันธ์) ด้วยนิพพิทานุปัสนาญาณ (คำนึงด้วยความเบื่อหน่าย) ละอมุญจิตุกามภาวะ (ความเป็นผู้ใคร่จะไม่พ้นไป) ด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ (คำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย) ละอัปปฏิสังขารนะ (ความไม่คำนึงหาทาง) ด้วยปฏิสังขาญาณ (พิจารณาหาทาง) ละอนุเปกขนะ (ความไม่วางเฉย) ด้วยอุเบกขาญาณ (วางเฉยในสังขาร) ละสัจจปฏิโลมคาหะ (ความยึดถือฝืนสัจจะ) ด้วยอนุโลมญาณ (อนุโลมแก่สัจจะ)

[ตทังคปหานะตามแนวหาวิปัสนา ๑๘]

หรืออนึ่ง ในมหาวิปัสนา ๑๘ การละนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสนา ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสนา ละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสนา ละนันทิด้วยนิพพิทานุปัสนา ละราคด้วยวิราคนุปัสนา ละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสนา ละอาทาน (ความถือไว้) ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสนา (พิจารณาสลัดเสีย) ละฆนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อน) ด้วยขยานุปัสนา (พิจารณาเห็นความสิ้นไป) ละอายูหนะ (ความพอกพูนเอาไว้) ด้วยวยานุปัสนา (พิจารณาเห็นความเสื่อมไป) ละธุวสัญญา (ความสำคัญว่ายั่งยืน) ด้วยวิปริณามานุปัสนา (พิจารณาเห็นความเปลี่ยนแปลง) ละนิมิต (ในสังขาร) ด้วยอนิมิตตานุปัสนา (พิจารณาเห็นไม่มีนิมิต คือเห็นไม่เที่ยง) ละปณิธิ (ความปรารถนา) ด้วยอัปปณิหิตานุปัสนา (พิจารณาเห็นไม่น่าปรารถนา คือเห็นทุกข์) ละอภินิเวส (ความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน) ด้วยสุญญตานุปัสนา (พิจารณา

เห็นความว่างเปล่า คือเห็นอนัตตา) ละสาราทานาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยถือเอาว่าเป็นสาระ) ด้วยอธิปัญญาธรรมวิปัสนา (ความเห็นแจ้งในธรรมอันเป็นอธิปัญญา คือรู้ความแตกดับไม่มีสาระ) ละสัมโมหาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยลุ่มหลง คือสงสัยและรู้ผิด) ด้วยยถาภูตญาณทัสนะ (ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง) ละอาลยาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอาลัยในภพ) ด้วยอาทีนวานุปัสนา (พิจารณาเห็นโทษ) ละอัปปฏิสังขา (ความไม่พิจารณาหาทาง) ด้วยปฏิสังขานุปัสนา (พิจารณาเห็นทาง) ละสังโยคาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยพัวพันอยู่ในวัฏฏะ) ด้วยวิวัฏฏานุปัสนา (พิจารณาเห็นวิวัฏฏะ คือพระนิพพาน) อันใด แม้อันนี้ก็เป็นตทังคปหานเหมือนกัน*

[อธิบายมหาวิปัสนาลางข้อ]

ในมหาวิปัสนาเหล่านั้น การละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยมหาวิปัสนา ๗ มีอนิจจานุปัสนาเป็นอาทิ เป็นอย่างไร การละนั้นได้กล่าวไว้ในภังคานุปัสนานิเทศแล้วละ

ส่วนข้อว่า "ขยานุปัสนา" ได้แก่ญาณแห่งพระโยคาวจรผู้ทำฆนวินิพโภค (แยกกลุ่มก้อนออก) แล้วเห็นความสิ้นไปอย่างนี้ว่า "มันไม่เที่ยงโดยความว่าสิ้นไป" การละฆนสัญญาย่อมมีได้ด้วยญาณนั้น

* ตามที่ให้ข้อสังเกตการเรียงปหานะ ๓ ไว้ในเชิงอรรถ ๑ หน้า ๒๕๙ ว่า ในตำราเรียนของเราเรียงตทังคปหานไว้เป็นข้อที่ ๑ นั้น เมื่ออ่านอธิบายตทังคปหานนี้จบแล้ว ก็ควรสังเกตด้วยว่าอธิบายต่างจากตำราเรียนนักธรรมของเราอย่างไร

ข้อว่า "วยานุปัสนา" ได้แก่ความที่เห็นความแตกดับแห่งสังขารทั้งหลาย โดยพิจารณาเห็นและโดย (นึกเห็น) ตามอย่าง (อารมณ์ที่แตกดับแล้ว) น้อมใจลงไปในนิโรธคือความแตกดับนั้นแหละ ที่กล่าวไว้ (เป็นคาถา) ดังนี้ว่า

การพิจารณาที่กำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ ส่วน (คือทั้งที่
เห็นแล้วทั้งที่มิได้เห็น เพราะเป็นอดีตอนาคต) ว่า
มีสภาพเป็นอันเดียวกัน ตามอย่างอารมณ์ (ปัจจุบัน
ที่พิจารณาเห็น) คือความที่นึกน้อมลงไปในนิโรธ
(คือความดับ) นั่นแหละ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสนา
(เห็นแจ้งในลักษณะเสื่อม*)

การละความพอกพูนเอาไว้ ย่อมมีได้ด้วยวยานุปัสนานั้น ด้วยเมื่อพระโยคาวจรเห็นแจ้งอยู่ว่า สังขารเหล่านั้นก็มีความเสื่อมเป็นธรรมดาอยู่อย่างนั้น จิตก็ย่อมไม่น้อมไปในอันพอกพูนไว้

ข้อว่า "วิปริณามานุปัสนา" ได้แก่การเห็นความเป็นไปเสียอย่างอื่น ล่วงเสียซึ่งข้อที่กำหนดไว้นั้น ๆ โดย (กำหนดไว้) เป็นกลาปมีรูปสัตตกะ (หมวดรูป ๗) เป็นต้น หรือการเห็นความเปลี่ยนแปลงไปด้วยอาการ ๒ คือชรา และมรณะ แห่งสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว การละธุวสัญญาย่อมมีได้ด้วยวิปริณานุปัสนานั้น

* ขุ. ป. ๓๑/๘๔ คาถานี้มีมาแล้วในปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธินิเทศ บาทแรกเป็น นฺวเยเนว ในที่นี้เป็น...นฺวเยน คลาดเคลื่อนไป อนึ่ง เครื่องหมายหัวตาปูคั่นประโยคหลังบาทท้ายทั้งเกิน เพราะอิติศัพท์นั้น สรูปใน เอวํ ข้างหลัง

ข้อว่า "อนิมิตตานุปัสนา" ก็คืออนิจจานุปัสนานั่นเอง การละนิจจนิมิต (เครื่องหมายว่าเที่ยง) จึงมีได้ด้วยอนิมิตตานุปัสนานั้น

ข้อว่า "อัปปณิหิตานุปัสนา" ก็คือทุกขานุปัสนา การละความมุ่งหมายสุข คือปรารถนาสุข จึงมีได้ด้วยอัปปณิหิตานุปัสนานั้น

ข้อว่า "สุญญตานุปัสนา" ก็คืออนัตตนุปัสนา การละความยึดถือว่าอัตตามีอยู่ จึงมีได้ด้วยสุญญตานุปัสนาน้น

ข้อว่า "อธิปัญญาธรรมวิปัสนา" ได้แก่ความเห็นแจ้งอันเป็นไปโดยรู้อารมณ์มีรูปเป็นต้นแล้ว เห็นความแตกดับแห่งอารมณ์นั้น และแห่งจิตที่มีอารมณ์นั้นเป็นอารมณ์ด้วย แล้วถือเอาความว่างเปล่าด้วยอำนาจความแตกดับว่า "สังขารทั้งหลายเท่านั้นแตกดับ มรณะก็มีแก่สังขารทั้งหลาย (นั่นแหละ) บุคคลไร ๆ อื่นหามีไม่" ที่กล่าวไว้ (เป็นคาถา) ดังนี้ว่า

พิจารณา (รู้) อารมณ์ด้วย แล้วตามเห็นความแตก
ดับด้วย ความปรากฏโดยความว่างเปล่าด้วย (นั่น)
ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสนา*

ความเห็นแจ้งนั้น ท่านเรียกว่า "อธิปัญญาธรรมวิปัสนา" เพราะทำวิเคราะห์ว่า "เป็นอธิปัญญาด้วย เป็นความเห็นแจ้งในธรรมทั้งหลายด้วย" การละสาราทานาภินิเวส ย่อมมีได้ด้วยอธิปัญญาธรรมวิปัสนา

* ขุ. ป. ๓๑/๘๔ คาถานี้มีมาแล้วในปฏิปทาญาณทัสนาวิสุทธินิเทส ควรดูเชิงอรรถในที่นั้นด้วย (หน้า ๑๒๙)

นั้น เพราะเห็นด้วยดีซึ่งความไม่มีแห่งนิจจสาระ และความไม่มีแห่งอัตตสาระ

ข้อว่า "ยถาภูตญาณทัสนะ" ได้แก่ความกำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย การละสัมโมหาภินิเวสอันเป็นไปด้วยอำนาจความสงสัยว่า "เราได้มีมาแล้วในกาลอดีตหรือหนอ" เป็นต้น และด้วยอำนาจความรู้ผิดว่า "(สัตว) โลกเกิดมีขึ้นโดยพระอิศวร" เป็นต้น ได้ด้วยยถาภูตญาณทัสนะนั้น

ข้อว่า "อาทีนวานุปัสนา" ได้แก่ญาณเห็นโทษในสังขารธรรมทั้งหลายมีภพทั้งปวงเป็นต้น อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจภยตุปัฏฐานญาณ การละอาลยาภินิเวสด้วยเห็นว่า "สิ่งอะไร ๆ ที่น่าผูกพันหาปรากฏไม่" ย่อมมีได้ด้วยอาทีนวานุปัสนาญาณนั้น

ข้อว่า "ปฏิสังขานุปัสนา" ก็ได้แก่ญาณพิจารณา (รู้) การทำอุบาย (คือหาทาง) แห่งความพ้นไป การละความไม่พิจารณา ย่อมมีได้ด้วยปฏิสังขารญาณนั้น

ข้อว่า "วิวัฏฏานุปัสนา" ได้แก่สังขารุเบกขาญาณและอนุโลมญาณด้วย เพราะในขณะนั้น จิตของพระโยคาวจรนั้น ท่านกล่าวว่า ย่อมถอยกลับ งอกลับ หมุนกลับจากสังขารทั้งปวง ดุจหยาดน้ำบนใบปทุมที่เอียงนิดหน่อย ย่อมไหลกลับฉะนั้น เหตุนั้น การละสังโยคาภินิเวส จึงมีได้ด้วยวิวัฏฏานุปัสนานั้น หมายความว่า การละกิเลสาภินิเวส (อภินิเวสคือกิเลส) มีกามสังโยคะเป็นต้น ย่อมมีได้ด้วยความไม่หมุนไปแห่งกิเลส (คือว่ากิเลสไม่หมุนแล้วก็เป็นอันละกิเลสได้ ?)

ตทังคปหานโดยพิสดาร พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ส่วนในบาลีกล่าวไว้แต่โดยสังเขปว่า "ก็ตทังคปหาน ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้เจริญสมาธิอันเป็นไปในส่วนเจาะแทงซึ่งทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ทั้งหลาย[๑]" ดังนี้

[สมุจเฉทปหาน]

ส่วนการละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้น ด้วยอริยมรรคญาณอย่างที่มันหมุนไปอีกไม่ได้ ดุจการละ (คือการทำลายไป) แห่งต้นไม้ที่ถูกสายฟ้าฟาด (ไม่งอกอีก) อันใด อันนี้ชื่อว่าสมุจเฉทปหาน ซึ่งบาลีหมายเอากล่าวไว้ (โดยสังเขป) ว่า "ก็สมุจเฉทปหาน ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้เจริญขยคามิมรรค (มรรคที่ให้ถึงความสิ้นคือนิโรธ) อันเป็นโลกุตระ[๒]"

ในปหานะ ๓ ตามที่กล่าวมานี้ สมุเฉทปหานอย่างเดียวเท่านั้นท่านประสงค์เอาในปหานกิจนี้ แต่เหตุใด แม้วิกขัมภนปานและตทังคปหานในส่วนเบื้องต้นของพระโยคีนั้น ก็มีมรรคนั้นเป็นจุดมุ่งหมายนั่นเอง เหตุนั้น พึงทราบเถิดว่า โดยปริยายนี้ ปหานะทั้ง ๓ ก็เป็นกิจแห่งมรรคญาณด้วยกัน เหมือนอย่างว่า แม้สิ่งใดที่ท่านผู้ปลง

๑. ขุ. ป. ๓๑/๘๙ มหาฏีกาว่า นิพเพธภาคิยสมาธิ ก็คือวิปัสนาสมาธิ (สมาธิในวิปัสนา) นั่นเอง

๒. ด้วยคำนี้ แสดงว่า ปหานะ ๒ ข้างต้นยังเป็นโลกิยะ สมุจเฉทปหาน ท่านแก้ลั้นเต็มที ปหานะ ๓. นี้ หากจะเข้าใจเอาโดยสรูปว่า วิกขัมภนปหาน เป็นการละชั่วคราวด้วยข่มไว้ ตทังคปหาน ละได้ด้วยปฏิปักขยธรรมเป็นอย่าง ๆ สมุจเฉทปหาน ละขาดได้หมด ก็น่าจะได้ (?)

พระชนม์พระราชาฝ่ายปฏิปักษ์แล้วได้ราชสมบัติ กระทำไว้ก่อนแต่ได้ราชสมบัติ สิ่งนี้ ๆ ทั้งปวง ก็กล่าวได้ว่าพระราชาทรงกระทำเหมือนกันฉะนั้น

[สัจฉิกิริยากิจ]

ข้อว่า "แม้สัจฉิกิริยา (ก็อย่างนั้น)" ความว่า สัจฉิกิริยาแม้แยกเป็น ๒ ฝ่าย คือโลกิยสัจฉิกิริยา โลกุตรสัจฉิกิริยา (แต่) สำหรับโลกุตรสัจฉิกิริยาคงเป็น ๓ อย่าง โดยแตกต่างด้วยอำนาจทัสนะและภาวนา

ในสัจฉิกิริยา ๒ นั้น การได้สัมผัสฌานมีปฐมฌานเป็นต้น อันมาโดยนัยว่า "เราเป็นผู้ได้ปฐมฌาน เราเป็นผู้เชี่ยวชาญในปฐมฌาน ปฐมฌานอันเราทำให้แจ้งแล้ว " เป็นต้น ชื่อว่า โลกิยสัจฉิกิริยา

คำว่า "ผัสสนา - ได้สัมผัส" คือบรรลุแล้ว ได้ถูกต้องโดยญาณ-ผัสสะ (คือรู้) อย่างประจักษ์ว่า "สิ่งนี้เราได้บรรลุแล้ว" จริงอยู่ พระบาลีก็หมายเอาความอันนี้แหละ จึงกล่าวขึ้นต้นว่า "สัจฉิกิริยาเป็นญาณโดยอรรถคือได้ถูกต้องด้วยปัญญา[๑]" แล้วกล่าวขยายความสัจฉิกิริยาว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคาวจรได้ทำให้แจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ก็เป็นอันเธอได้ถูกต้องแล้ว[๒]" ดังนี้ อนึ่ง ธรรมทั้งหลายใด แม้พระโยคาวจรมิได้ทำให้เกิดขึ้นในสันดานตน (เหมือนดังฌานและมรรคผล) (เป็นแต่) รู้ด้วยญาณอันมิได้มีผู้อื่นสนับสนุน

๑-๒. ขุ. ป. ๓๑/๑๗๘

อย่างเดียว ธรรมทั้งหลายนั้นก็ชื่อว่า เป็นอันเธอได้ทำให้แจ้งแล้ว เหมือนกัน เพราะเหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวง อันภิกษุพึงทำให้แจ้ง[๑]" เป็นอาทิ คำบาลีแม้อื่นอีกก็กล่าวไว้ว่า "ภิกษุเห็นอยู่ (คือรู้โดยประจักษ์อยู่) ย่อมทำให้แจ้งซึ่งรูป ภิกษุเห็นอยู่ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งเวทนา ฯลฯ ซึ่งวิญญาณ ภิกษุเห็นอยู่ย่อมทำให้แจ้งซึ่งจักษุ... ซึ่งชรามรณะ ภิกษุเห็นอยู่ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะ (คือเป็นอมต-ธรรม) เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคาวจรทำให้แจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ จึงชื่อว่าเป็นอันเธอได้ถูกต้องแล้ว[๒]

ส่วนการเห็นพระนิพพานในขณะแห่งปฐมมรรค เป็นทัสนาสัจฉิ-กิริยา (ทำให้แจ้งด้วยทัสนะ-การเห็น[๓]) การเห็นพระนิพพานในขณะแห่งมรรคที่เหลือ เป็นภาวนาสัจฉิกิริยา (ทำให้แจ้งด้วยภาวนา-การทำให้มีขึ้น) สัจฉิกิริยานั้นทั้ง ๒ อย่าง ท่านประสงค์เอาในสัจฉิกิริยา-กิจนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าการทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยอำนาจทัสนะและภาวนาเป็นกิจแห่งญาณนี้

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๐
๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๑
๓. มหาฎีกาอธิบายว่า โสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทัสนะ เพราะเห็นพระนิพพานก่อน และว่า โคตรภูญาณเห็นพระนิพพานก่อนกว่าโสดาปัตติมรรคก็จริง แต่ว่าโคตรภูตญาณนั้นเห็นโดยเพียงทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงไม่เรียกว่า ทัสนะ เพราะมิได้ทำกิจที่พึงทำ

[ภาวนากิจ]

ข้อว่า "ภาวนา ทราบเฉพาะว่ามี ๒" ความว่า ภาวนา ประสงค์เอาภาวนา ๒ เท่านั้น คือโลกิยภาวนา โลกุตรภาวนา ในภาวนา ๒ การยังศีล สมาธิ ปัญญา ที่เป็นโลกิยะให้เกิดขึ้น และการอบรมสันดานด้วยโลกิยศีลสมาธิปัญญาเหล่านี้ ชื่อว่าโลกิยภาวนา การยังศีลสมาธิปัญญาที่เป็นโลกุตระให้เกิดขึ้น และการอบรมสันดานด้วยโลกุตรศีลสมาธิปัญญาเหล่านั้น ชื่อว่าโลกุตรภาวนา ในภาวนา ๒ นั้น ในญาณทัสนาวิสุทธินี้ท่านประสงค์เอาโลกุตรภาวนา เพราะว่าญาณทั้ง ๔ อย่างนั่น ยังโลกุตรศีลเป็นต้นให้เกิดขึ้น* เพราะความที่ญาณทั้ง ๔ นั้นเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น แห่งโลกุตรศีลเป็นต้นนั้น และอบรมสันดานด้วยโลกุตรศีลเป็นต้นนั้น เหตุนั้น โลกุตรภาวนาอย่างเดียวจึงเป็นกิจแห่ง (มรรค) ญาณนั้น ด้วยประการฉะนี้

ควรทราบกิจมีปริญญากิจเป็นต้น ที่ท่านกล่าว (ว่า
มีขึ้น) ในกาลที่ตรัสรู้ ตามสภาพทุกประการ

โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล

ก็แลด้วยกถาเพียงเท่านี้ คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ปัญญา อันพระโยคีผู้ยังวิสุทธิ ๒ อันเป็นมูล (คือสีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ) ให้ถึงพร้อมแล้ว ยังวิสุทธิ ๕ (มีทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้น) อันเป็นตัว (ปัญญา) ให้ถึงพร้อมอยู่ พึงบำเพ็ญ (ให้มีขึ้น) ได้" ดังนี้ เพื่อแสดงวิธีบำเพ็ญ

* ปาฐะเป็น อุปฺปาเทสิ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะไม่เสมอกับบทหนังสือ วาเสติ ที่ถูกเป็น อุปฺปาเทติ ปาฐะมหาฎีกาก็อย่างนี้

ปัญญา อันมาแต่โดยรูป (ในคาถาวจนะ) อย่างนี้ว่า "ภิกษุผู้เป็นคนมีปัญญาตั้งอยู่ในศีลแล้ว บำเพ็ญจิตและปัญญาอยู่" คำนั้นเป็นอันข้าพเจ้าได้ (กล่าว) ให้พิสดารแล้ว และปัญหาข้อว่า "ปัญญานั้นพึงบำเพ็ญอย่างไร " นี่ ข้าพเจ้าก็ได้แก้แล้วแล

ปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสนวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

ในปกรณ์วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

ส่วนปัญหากรรมข้อใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการบำเพ็ญปัญญา" ข้าพเจ้าจะกล่าวแก้ในปัญหากรรมข้อนั้น (ต่อไป)

ก็อันว่าปัญญาภาวนานี้ มีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง อันจะประกาศอานิสงส์แห่งปัญญาภาวนานั้นโดยพิสดารมิใช่ง่าย แม้ด้วยเวลายาวนานก็ดี แต่ว่าโดยสังเขป พึงทราบ (ว่า) นี่เป็น**อานิสงส์แห่งปัญญาภาวนา**นั้น คือ

(๑) **นานากิเลสวิทฺธํสน** กำจัดกิเลสต่าง ๆ ได้

(๒) **อริยผลรสานุภวน** ได้เสวยรสแห่งอริยผล

(๓) **นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา** ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ

(๔) **อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ** ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณ มีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

[นานากิเลสวิทฺธํสน]

ในอานิสงส์เหล่านั้น ความ **กำจัดกิเลสต่าง ๆ** โดยเป็นสังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ตั้งต้นแต่การกำหนดนามรูปไปอันใด อันนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์แห่งปัญญาภาวนาเป็นโลกิยะ การกำจัดกิเลสต่าง ๆ โดยเป็นสังโยชน์เป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในขณะ

แห่งอริยมรรคอันใด อันนี้พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์แห่งปัญญาภาวนา
เป็นโลกุตระ

แท้จริง ปัญญาอันพระโยคาวจรทำให้มีขึ้น
แล้ว ย่อมทำลายข่ายคือกิเลสซึ่งครอบ
(สันดาน) มาตลอดกาลนาน กระทำ
อนัตถะให้ทุกอย่างเสียได้ ดุจสายฟ้าฟาด
ลงด้วยกำลังแรงอย่างน่าสะพึงกลัวที่กองหิน
ทำลายหิน (ให้แตกกระจายไป) ดุจไฟ
(ป่า) ลุกฮือด้วยกำลังลม ทำลายป่า (ให้
ราบไป) ดุจดวงอาทิตย์ (อุทัยขึ้น) เป็น
ดวงเจิดจ้าด้วยความร้อนของตน ทำลาย
ความมืดเสียฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบ
อานิสงส์โดยเป็นอานิสงส์ที่พระโยคาวจร
พึงเห็นโดยด้วยตนเอง ในปัญญาภาวนานี้

[อริยผลรสานุภวน]

อานิสงส์ข้อว่า "อริยผลรสานุภวน" ความว่า อนึ่ง ใช่แต่การทำลายกิเลสต่าง ๆ ได้เท่านั้นหามิได้ แม้ความ **ได้เสวยรสแห่งอริยผล** ก็เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา ก็แลสามัญผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น เรียกว่าอริยผล การเสวยรสของอริยผลนั้น ย่อมมีด้วยอาการ ๒ คือ ในปวัติในมรรควิถี ๑ ในปวัติด้วยอำนาจผลสมบัติ ๑ ในอาการ ๒

นั้น ปวัติในมรรควิถีแห่งอริยผลนั้น ได้แสดงมาแล้ว

เออก็อาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "คุณคือความละสังโยชน์ได้เพียงเท่านั้นเอง ชื่อว่าผล หามีธรรมอะไร ๆ อื่นไม่" ดังนี้ เพื่อ (แสดง) ความยินดี (คือคล้อยตาม สนับสนุน ?) ต่ออาจารย์เหล่านั้น พึงแสดงสูตร (ต่อไป) นี้ ก็ได้ว่า "ปโยคปฏิปัสสัทธิปัญญา (ความรู้ในความรำงับไปแห่งปโยคะ [โยคะอย่างสูง] คือ มรรค) ชื่อว่าผลญาณ (ญาณในอริยผล) เป็นอย่างไร ? สัมมาทิฏฐิโดยอรรถคือเห็นในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ย่อมออกจากมิจฉาทิฏฐิ ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้นด้วย จากขันธ์ทั้งหลาย (ที่เป็นไปตามนิจฉาทิฏฐินั้น) ด้วย จากนิมิต (คือสังขาร) ทั้งปวงในภายนอกด้วย ย่อมเกิดขึ้นเพราะความรำงับไปแห่งปโยคะนั้น ความรู้ชอบ (อันเป็นวิบาก) นั่น เป็นผลแห่งสัมมาทิฏฐิมรรค"[๑] คำในพระสูตร (ต่อนี้ไป) พึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด

อนึ่ง แม้คำบาลีทั้งหลายมีคำว่า "ธรรมเหล่านี้ คืออริยมรรค ๔ และสามัญผล ๔ เป็นอัปมาณารมณ์[๒]" มหัคตธรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัย แห่งอัปมาณธรรม[๓]" ดังนี้เป็นต้น ก็เป็นข้อสาธกในความข้อนี้ได้[๔]

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๐๒

๒. อภิ. สํ. ๓๔/๓๔๖

๓. อภิ. ปฏฺฐาน. ๔๑/๔๓๑

๔. รวมความว่าท่านเห็นด้วยในคำที่กล่าวว่า ผล ก็คือการละสังโยชน์ได้เท่านั้นเอง (?)

[ปวัติในผลสมาบัติ]

ส่วนว่า เพื่อแสดงปวัติในผลสมาบัติแห่งอริยผลนั้น มีปัญหากรรม (ดังต่อไป) นี้ คือ **ผลสมาบัติ คืออะไร** บุคคลเหล่าไหนเข้าผลสมาบัตินั้นได้ เหล่าไหนเข้าไม่ได้ เข้าเพราะ (เพื่อ) อะไร และการเข้าผลสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร (เข้าแล้ว) ยั้งอยู่อย่างไร ออกอย่างไร อะไรมีในลำดับแห่งผล และผลมีในลำดับแห่งอะไร ?

[ผลสมาบัติคืออะไร]

ในปัญหากรรมทั้งหลายนั้น ปัญหากรรมข้อว่า "ผลสมาบัติคืออะไร" แก้ว่า คือ ความแนบอยู่ในนิโรธแห่งอริยผล

[ใครเข้าผลสมาบัติได้ ใครเข้าไม่ได้]

ปัญหากรรมข้อว่า "บุคคลเหล่าไหนเข้าผลสมาบัตินั้นได้ เหล่าไหนเข้าไม่ได้ " แก้ว่า บุถุชนทั้งปวงเข้าไม่ได้ เพราะอะไร เพราะยังไม่ได้บรรลุ (อริยผล) ส่วนพระอริยะทั้งปวงเข้าได้ เพราะอะไร เพราะได้บรรลุ (อริยผล) แล้ว แต่ว่าพระอริยะชั้นสูง ย่อมไม่เข้าผลสมาบัติชั้นต่ำ เพราะผลชั้นต่ำระงับไปแล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยะชั้นต่ำระงับไปแล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยะชั้นต่ำเล่า ก็เข้าผลสมาบัติชั้นสูงหาได้ไม่ เพราะยังไม่ได้บรรลุ อันพระอริยะทั้งหลาย ย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ เท่านั้น นี่เป็นสันนิษฐาน (ข้อตกลง) ในปัญหากรรมข้อนี้

แต่อาจารย์ลางเหล่ากล่าวว่า "แม้พระโสดาบันและพระสกทาคามี

ก็เข้าไม่ได้ พระอริยะชั้นสูง ๒ พวกเท่านั้นจึงเข้าได้" ดังนี้ และนี่เป็นเหตุของเกจิอาจารย์เหล่านั้น คือ "เพราะพระอริยะชั้นสูง ๒ พวกนั้น เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ"[๑] เหตุที่เกจิอาจารย์กล่าว (อ้าง) นั้นไม่เป็นเหตุ (คือไม่ชอบ) เลย เพราะแม้บุถุชนก็เข้าโลกิยสมาธิที่ตนได้แล้วได้[๒] แต่ว่าประโยชน์อะไรด้วยการคิดว่าเป็นเหตุไม่เป็นเหตุในข้อนี้เล่า ในพระบาลีเองท่านก็ได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า "โคตรภูธรรม ๑๐ อะไรบ้าง ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสนา? ญาณใดครอบงำเสียซึ่งอุปปาทะ.. ซึ่งปวัตตะ ฯลฯ... ซึ่งอุปายาส... ซึ่งสังขารนิมิตภายนอก เพื่อประโยชน์แก่อันได้โสดาปัตติมรรค เหตุนี้ ญาณนั้นจึงชื่อ โคตรภู ญาณใดครอบงำเสียซึ่งอุปปาทะ ฯลฯ ซึ่งสังขารนิมิตภายนอก เพื่อประโยชน์แก่อันเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ...สกทาคามิผลสมาบัติ...อานาคามิผลสมาบัติ...อรหัตผลสมาบัติ...สุญญตวิหารสมาบัติ อนิมิตวิหารสมาบัติ เหตุนี้ ญาณนั้นจึงชื่อโคตรภู[๓]" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น จึงควรถึงความตกลงในปัญหากรรมข้อนี้ได้ว่า "พระอริยะทั้งปวง

๑. เนื่องด้วยมีพระบาลีกล่าวไว้ว่า พระอนาคามีและพระอรหันต์เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ส่วนพระโสดาบันและพระสกทาคามีเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล เกจิอาจารย์จึงถือเอาเป็นเหตุลงมติว่า พระอริยะชั้นสูง ๒ พวกเท่านั้นเข้าผลสมาบัติได้ เพราะว่าท่านทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ เว้นการทำให้บริบูรณ์ในสมาธิเสีย การเข้าผลสมาบัติจะมีได้อย่างไร พระอริยะชั้นต่ำ ๒ พวกเป็นแต่ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล จึงเข้าผลสมาบัติไม่ได้

๒. มหาฎีกาอธิบายว่า แม่แต่บุถุชนผู้ยังตัดกิเลสไม่ได้โดยประการทั้งปวง ยังเข้าโลกิยสมาธิที่ตนได้แล้วได้ จะกล่าวอะไรถึงพระอริยะชั้นต่ำ ซึ่งท่านตัดกิเลสลางอย่างได้ขาดแล้ว จะเข้าสมาธิไม่ได้ เพราะฉะนั้น ความที่ไม่เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ จึงไม่เป็นเหตุที่จะเข้าผลสมาบัติของตนไม่ได้

๓. ขุ. ป. ๓๑/๔๘

(ทุกชั้น) ย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ ได้"

[เข้าเพื่ออะไร]

ปัญหากรรมข้อว่า "เข้าเพราะ (เพื่อ) อะไร" แก้ว่า เพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหาร (ความพักอยู่สำราญในปัจจุบันชาติ) เหมือนอย่างพระราชาเสวยรัชสุข เทวดาทั้งหลายอริยโลกุตรสุข ฉันใด พระอริยะทั้งหลายคิดว่า เราทั้งหลายจักเสวยอริยโลกุตรสุข ทำอัทธานปริเฉท (กำหนดกาล) แล้วก็เข้าผลสมาบัติในทุกขณะที่ต้องการ ฉันนั้น

[เข้าอย่างไร ยั้งอยู่อย่างไร ออกอย่างไร]

ปัญหากรรมข้อว่า "และการเข้าผลสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร (เข้าแล้ว) ยั้งอยู่อย่างไร ออกอย่างไร" แก้ว่า อันดับแรก การเข้าผลสมาบัตินั้นย่อมมีด้วยอาการ ๒ คือ เพราะไม่มนสิการถึงอารมณ์อื่นจากพระนิพพาน ๑ เพราะมนสิการถึงแต่พระนิพพาน ๑ ดังพระธัมมทินนาเถรีกล่าว (แก่วิสาขอุบาสก) ว่า "ดูกรอาวุโส ปัจจัยแห่งการเข้าอนิมิตตาเจโตวิมุติมี ๒ คือ ไม่มนสิการถึงนิมิตทั้งปวง ๑ มนสิการถึงแต่ธาตุอันไม่มีนิมิต (คือนิพพาน) ๑* ดังนี้

ส่วน (ต่อไป) นี้ เป็นลำดับการเข้าในการเข้าผลสมาบัตินี้ ความว่า พระอริยสาวกผู้มีความประสงค์ด้วยผลสมาบัติ พึงไปในที่ลับ (คน) ปลีกตัวอยู่แล้ว (ทำวิปัสนา) เพ่งพิจารณาสังขารโดยวิปัสนาญาณ มี

* ม. มู. ๑๒/๕๔๓

อุทยัพพยญาณเป็นต้น จิตของพระอริยสาวกผู้มีวิปัสนาญาณตามลำดับ เป็นไปแล้ว ย่อมแนบแน่นในนิโรธ โดยเป็นผลสมาบัติ ในลำดับ แห่งโคตรภูญาณอันมีสังขารเป็นอารมณ์ ก็แลในการเข้าผลสมาบัตินี้ เพราะความที่พระอริยสาวกนั้นน้อม (จิต) ไปเพื่อผลสมาบัติ จึงผล เท่านั้นเกิดขึ้น แม้แก่พระเสขะ มรรคหาเกิดขึ้นไม่ ส่วนอาจารย์ เหล่าใด[๑]กล่าวว่า "พระโสดาบันประสงค์ว่าจักเข้าผลสมาบัติ ตั้งทำ วิปัสนาไปก็เป็นพระสกทาคามี พระสกทาคามีเล่า...ตั้งทำวิปัสนาไป ก็เป็นพระอนาคามี" ดังนี้ อาจารย์เหล่านั้นควรถูกว่ากล่าวว่า "เมื่อ เป็นอย่างนั้น พระอนาคามี (ตั้งทำวิปัสนาไป) ก็จักเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์... ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธ และพระปัจเจกพุทธ...ก็จัก เป็นพระพุทธเจ้าได้ละซิ" เพราะเหตุนั้น คำของอาจารย์เหล่านั้นนั่น จึงไม่ควรถือเอาสักหน่อย อนึ่ง คำของอาจารย์เหล่านั้น เป็นอันถูก ปฏิเสธด้วยอำนาจพระบาลี (เรื่องโคตรภูธรรม ๑๐ ที่กล่าวแล้ว ซึ่งแยก วิปัสนาสำหรับมรรคและสำหรับผลเป็นคนละอย่าง) ด้วย แม้เพราะ เหตุนี้ จึงไม่ควรถือเอา ควรถือเอาแต่นี่เท่านั้น คือ "ผลเท่านั้น เกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ มรรคหาเกิดขึ้นไม่[๒] ผล (ที่เกิดขึ้น) เล่า ถ้า มรรคที่พระอริยบุคคลผู้นั้นได้บรรลุเป็นปฐมฌานิกมรรค (มรรคมีปฐม-ฌาน) ก็เป็นปฐมฌานิกผลเหมือนกัน เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลผู้นั้น ถ้ามรรคเป็นทุติยฌานิกะเป็นต้น ฌานิกะใดฌานิกะหนึ่ง ผลก็เป็นทุติย-

๑. มหาฎีกาว่า หมายถึงภิกษุฝ่ายอภัยคีรีวิหาร

๒. จับความได้โดยสังเขปว่า วิปัสนาเพื่อมรรคก็มี วิปัสนาเพื่อผลก็มี เป็นคนละอย่าง แต่ฝ่าย อภัยคีรีเอามาปนกันเสียให้วุ่นไป

ฌานิกะเป็นต้น ฌานิกะใดฌานิกะหนึ่งเหมือนกัน"

การเข้าผลสมาบัตินั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันดับแรก

ส่วนการยั้งอยู่แห่งผลสมาบัตินั้น ย่อมมีด้วยอาการ ๓ ตามคำ (ของพระธัมมทินนาเถรี) ว่า "ดูกรอาวุโส ปัจจัยขอการยั้งอยู่แห่งอนิมิตตาเจโตวิมุติ มี ๓ คือ ไม่มนสิการถึงนิมิตทั้งปวง ๑ มนสิการถึงแต่ธาตุอันไม่มีนิมิต ๑ ตระเตรียมไว้ก่อน ๑" ดังนี้ ในคำเหล่านั้น คำว่า "**ปุพฺเพ จ อภิสงฺขาโร** -ตระเตรียมไว้ก่อน ๑" หมายความว่า กำหนดกาลไว้ก่อนจะเข้าสมาบัติ อธิบายว่า เพราะกำหนดไว้ว่า "เราจักออกในการกาลชื่อโน้น" กาลนั้นยังมาไม่ถึงเพียงใด ความยั้งอยู่แห่งผลสมาบัตินั้นก็ยังมีอยู่เพียงนั้น ความยั้งอยู่แห่งผลสมาบัตินั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้แล

ส่วนการออกแห่งผลสมาบัตินั้น ย่อมมีด้วยอาการ ๒ ตามคำ (ของพระธัมมทินนาเถรี) ว่า "ดูกรอาวุโส ปัจจยของการออกแห่งอนิมิตตาเจโตวิมุติมี ๒ คือ มนสิการถึงนิมิตทั้งปวง ๑ ไม่มนสิการถึงธาตุอันไม่มีนิมิต ๑" ดังนี้ ในคำเหล่านั้น คำว่า นิมิตทั้งปวง ได้แก่ รูปนิมิต เวทนานิมิต สัญญานิมิต สังขารนิมิต วิญญาณนิมิต พระอริยะ (ผู้จะออก) มิได้มนสิการถึงนิมิตเหล่านั้นหมดด้วยกันทีเดียวก็จริง แต่คำว่านิมิตทั้งปวงนั่น ท่านกล่าวโดยเป็นสรรพสังคาหิกะ (รวมได้ด้วยกันทั้งหมด) เพราะฉะนั้น นิมิตใดเป็นอารมณ์แห่งภวังค์ได้ เมื่อมนสิการถึงนิมิตนั้นเข้า ความออกจากผลสมาบัติก็มีได้แล

ความออกแห่งผลสมาบัตินั้น พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[อะไรมีในลำดับแห่งผล]

ปัญหากรรมข้อว่า "อะไรมีในลำดับแห่งผล และผลมีในลำดับแห่งอะไร" แก้ข้อแรกว่า "ผลนั่นเอง หรือภวังค์บ้าง ย่อมมีในลำดับแห่งผล[๑] (แก้ข้อหลังว่า) ส่วนผล มีในลำดับแห่งมรรคก็มี ในลำดับแห่งผลก็มี ในลำดับแห่งโคตรภูก็มี ในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะก็มี ในผลเหล่านั้น ผลในลำดับแห่งมรรค ย่อมมีในมรรควิถี ผลหลัง ๆ ย่อมมีในลำดับแห่งผลหน้า ๆ ผลหน้า ๆ ในผลสมาบัติทั้งหลาย ย่อมมีในลำดับแห่งโคตรภู คำว่า "โคตรภู" ในที่นี้ พึงทราบว่า ได้แก่อนุโลมญาณ สมคำที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานว่า "อนุโลมญาณของพระอรหันต์ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ (ของพระอรหันต์) อนุโลทญาณของพระเสขะทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ (ของพระเสขะทั้งหลาย)[๒] ดังนี้ ความออกจากนิโรธย่อมมีด้วยผลอันใด ผลอันนั้นเป็นผลมีในลำดับแห่งเนวสัญญาสัญญายตนะ"

ในผลเหล่านั้น ยกเว้นผลอันเกิดขึ้นในมรรควิถีเสีย ผลที่เหลือนับได้ว่าเป็นผลที่เป็นไปด้วยอำนาจผลสมาบัติทั้งสิ้น ด้วยอำนาจที่เกิดขึ้นในมรรควิถีบ้าง ในผลสมาบัติบ้าง ดังกล่าวมาฉะนี้ ผลนั่น

๑. มหาฏีกาช่วยขยายความว่า ผลหลัง ๆ ย่อมมีในลำดับแห่งผลหน้า ๆ ส่วนภวังค์มีในลำดับแห่งผลสุดท้าย

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๖๒

จึงเป็นสามัญผลอันอุดม มีความเร่าร้อน
อันระงับแล้ว มีอมตธรรมเป็นอารมณ์
เป็นผลที่ละเมียดละไม[๑] คายโลกามิสแล้ว
เป็นผลที่ซาบซ่านไปด้วยความสุขอันสะอาด
มีโอชะ ซึ่งเป็นอมตสุข[๒] (มีรส) หวานชื่น
ยิ่งกว่าน้ำหวาน เปรียบประดุจน้ำผึ้ง
เหตุใด บัณฑิตยังปัญญาให้เกิดแล้วจึงได้
ประสบความสุขนั้น อันนับเป็นรสยอด
เยี่ยมของอริยผลนั้น เหตุนั้น การได้
เสวยรสของอริยผลนั่น จึงกล่าวว่า เป็น
อานิสงส์ของวิปัสนาภาวนาในปัญญาภาวนา-
ธิการนี้

[นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชาสมตฺถตา]

อานิสงส์ข้อวา "นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา" ความว่า อนึ่ง ใช่แต่การได้เสวยรสแห่งอริยผลเท่านั้นหามิได้ แต่แม้ความเป็นผู้ **สามารถในการเข้านิโรธสมาบัต** นี่ ก็พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนานี้ด้วย

(ต่อไป) นี้เป็นปัญหากรรมเพื่อขยายความนิโรธสมาบัติ ในคำว่า "ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ" นั้น คือ นิโรธสมาบัติ

๑. ละเมียด แปลจาก สนฺตํ ละไม แปลจาก สุภํ

๒. อมเตน มหาฎีกาเติมกิริยาเป็น อมเตน สมฺโมทิต นึกไม่เห็นว่า เติมทำไม ไม่เติมก็แปลได้ ดังที่แปลไว้นี้ เชื่อว่าไม่ผิด

คืออะไร บุคคลเหล่าไหนเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ เหล่าไหนเข้าไม่ได้ เข้าได้ในภพไหน เข้าเพราะ (เพื่อ) อะไร อนึ่ง การเข้านิโรธสมาบัตินั้นมีได้อย่างไร (เข้าแล้ว) ยั้งอยู่ได้อย่างไร ออกอย่างไร จิตของผู้ออกแล้วเป็นจิตน้อมไปสู่อะไร คนตายกับคนเข้านิโรธสมาบัติต่างกันอย่างไร นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ เป็นโลกิยะหรือโลกุตระ เป็นนิปผันนะ (สำเร็จ) หรืออนิปผันนะ (ไม่สำเร็จ)

[นิโรธสมาบัติคืออะไร]

ในปัญหากรรมเหล่านั้น ปัญหากรรมข้อว่า "นิโรธสมาบัติคืออะไร" แก้ว่า นิโรธสมาบัติ คือความไม่เป็นไปแห่งจิตเจตสิกธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจความดับไปโดยลำดับ

[ใครเข้านิโรธได้ ใครเข้าไม่ได้]

ปัญหากรรมข้อว่า "บุคคลเหล่าไหนเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ เหล่าไหนเข้าไม่ได้" แก้ว่า บุถุชนทั้งสิ้น พระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งสิ้น กับพระอนาคามีและพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นสุกขวิปัสสก เข้าไม่ได้ แต่พระอนาคามี และพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ เข้าได้ เพราะท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "พระประกอบด้วยพละ ๒ และเพราะความระงับไปแห่งสังขาร ๓ ความรู้ทั่วใน (วสีภาวตา) ความเป็นผู้มีอำนาจ (คือเชี่ยวชาญสามารถเข้านิโรธได้ดังใจ) ด้วยญาณจริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจริยา ๙ เป็นญาณในการเข้า

นิโรธสมาบัติ"* ดังนี้ อันสัมปทา (คือสมาบัติ) อันนี้ ยกเว้นพระอนาคามี และพระขีณาสพทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว หามีแก่บุคคลเหล่าอื่นไม่ เพราะเหตุนั้น พระอนาคามีแลพระขีณาสพผู้ได้สมาบัติ ๗ นั้นเท่านั้นจึงเข้าได้ บุคคลเหล่าอื่นเข้าไม่ได้

มีปัญหาว่า "ก็ในคำบาลีนี้ พละ ๒ คืออะไรบ้าง สังขาร ๓ คืออะไรบ้าง ญาณจริยา ๑๖ คืออะไรบ้าง สมาธิจริยา ๙ คืออะไรบ้าง วสีภาวตา เป็นไฉน" ในปัญหานี้ คำแก้อะไร ๆ ที่ข้าพเจ้าทั้งหลายจะต้องกล่าวหามีไม่ คำแก้ทั้งสิ้น (ต่อไป) นี้ ท่านได้กล่าวไว้ในนิเทศแห่งอุเทศนั่นแล้วละ ดังบาลีว่า

[พละ ๒ สมถพละ]

"คำว่า "ด้วยพละ ๒" ความว่า พละมี ๒ คือสมถพละ วิปัสนาพละ สมถพละเป็นไฉน ความไม่ซัดส่ายไป คือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ด้วยอำนาจเนกขัม (วิตก) ชื่อว่า สมถพละ ความไม่ซัดส่ายไป คือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ด้วยอำนาจอพยาบาท (วิตก)...ด้วยอำนาจอาโลกสัญญา... ด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ ...ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นอย่างสลัดทิ้งหายใจเข้า...ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นอย่างสลัดทิ้งหายใจออก ชื่อว่า สมถพละ ในคำว่า สมถพละ ถามว่า ชื่อว่า สมถพละเพราะอรรถอะไร แก้ว่า ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะนีวรณ์ ด้วยปฐมฌาน

* ขุ. ป. ๓๑/๒

ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ฯลฯ ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถคือไม่ไหว ไม่หวั่น ไม่สั่นไปในเพราะอุทธัจจะ ในเพราะกิเลสที่สหรคตกับอุทธัจจะ และในเพราะขันธ์ (ที่สัมปยุตกับอุทธัจจะ) นี่ สมถพละ

[วิปัสนาพละ]

วิปัสนาพละเป็นไฉน อนิจจานุปัสนา (ความคำนึงเห็นว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง) ชื่อว่าวิปัสนาพละ ทุกขานุปัสนา (ความคำนึงเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์)... อนัตตานุปัสนา (ความคำนึงเห็นว่าธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา)... นิพพิทานุปัสนา (ความคำนึงถึงสังขารด้วยความเบื่อหน่าย)... วิราคานุปัสนา (ความคำนึงด้วยคลายกำหนัดในสังขาร) ... นิโรธานุปัสนา (ความคำนึงเห็นนิโรธ)... ปฏินิสสัคคานุปัสนา (ความคำนึงด้วยสลัดทิ้งเสีย) ชื่อว่าวิปัสนาพละ ความคำนึงเห็นว่าไม่เที่ยงในรูป... ความคำนึงด้วยสลัดทิ้งเสียในรูป ความคำนึงเห็นว่าไม่เที่ยง... ความคำนึงด้วยสลัดทิ้งเสียในรูป ความคำนึงเห็นว่าไม่เที่ยง...ความคำนึงด้วยสลัดทิ้งเสย ในเวทนา...ในสัญญา...ในสังขาร...ในวิญญาณ ฯลฯ ในจักษุ ... ในชรามรณะ ชื่อว่าวิปัสนาพละ ในคำว่า วิปัสนาพละ ถามว่า ชื่อว่าวิปัสนาพละ เพราะอรรถอะไร แก้ว่า ชื่อว่าวิปัสนาพละ เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสนา ชื่อว่าวิปัสนาพละ เพราะ

อรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ด้วยทุกขานุปัสนา...เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะอัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นอัตตา) ด้วยอนัตตานุปัสนา...เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะนันทิ (ความเพลิดเพลิน) ด้วยนิพพิทานุปัสนา...เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะราคะ ด้วยวิราคานุปัสนา...เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสนา...เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะอาทาน (ความยึดไว้) ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสนา ชื่อว่าวิปัสนาพละ เพราะอรรถคือไม่ไหว ไม่หวั่น ไม่สั่นไปในเพราะอวิชชาในเพราะกิเลสที่สหรคตกับอวิชชา และในเพราะขันธ์ (ที่สัมปยุตกับอวิชชา) นี่ วิปัสนาพละ

[ความระงับแห่งสังขาร ๓]

ในข้อว่า "และเพราะความระงับไปแห่งสังขาร ๓" ถามว่า เพราะความระงับไปแห่งสังขาร ๓ เหล่าไหน แก้ว่า วจีสังขารคือวิตกวิจารของผู้เข้าทุติยฌานย่อมระงับ กายสังขารคืออัสสาสะปัสสาสะของผู้เข้าจตุตถฌานย่อมระงับ จิตตสังขารคือคือสัญญาและเวทนาของผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธย่อมระงับ เพราะความระงับไปแห่งสังขาร ๓ เหล่านี้

[ญาณจริยา ๑๖]

ในข้อว่า "ด้วยญาณจริยา ๑๖" ถามว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่าไหน แก้ว่า อนิจจานุปัสนา ชื่อว่า ญาณจริยา ทุกขานุปัสนา...อนัตตานุ-

ปัสนา..นิพพิทานุปัสนา...วิราคานุปัสนา...นิโรธธานุปันสนา...ปฏิ-นิสสัคคานุปัสนา...วิวัฏฏานุปัสนา (ความคำนึงด้วยหมุนกลับจากสังขารได้แก่สังขารุเบกขากและอนุโลมญาณ) ชื่อว่า ญาณจริยา โสดาปัตติมรรคชื่อว่า ญาณจริยา โสดาปัตติผลสมาบัติ ชื่อว่า ญาณจริยา สกทาคามิ-มรรค...สกทาคามิผลสมาบัติ...อนาคามิมรรค...อนาคามิผลสมาบัติ...อรหัตมรรค...อรหัตผลสมาบัติ ชื่อว่า ญาณจริยา[๑] ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่านี้

[สมาธิจริยา ๙]

ในข้อว่า "ด้วยสมาธิจริยา ๙" ถามว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่าไหน แก้ว่า ปฐมฌาน ชื่อว่า สมาธิจริยา ทุติยฌาน ฯลฯ เนวสัญญานา-สัญญาตยนสมาบัติ ชื่อว่า สมาธิจริยา (เป็น ๘) วิตกก็ดี วิจารก็ดี ปีติก็ดี สุขก็ดี จิตเตกัคคตาก็ดี เพื่อประโยชน์แก่อันได้ปฐมฌาน ฯลฯ วิตกก็ดี วิจารก็ดี ปีติก็ดี สุขก็ดี จิตเตกัคคตาก็ดี เพื่อประโยชน์แก่อันได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ (นับเป็นสมาธิจริยาอีก ๑)[๒] ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่านี้

[วสี ๕]

ข้อว่า "วสี" ความว่า วสีมี ๕ คืออาวัชนวสี สมาปัชนวสี อธิฏฐานวสี วุฏฐานวสี ปัจเวกขณวสี

๑. มหาฎีกาว่า ญาณจริยา ก็คือ ญาณปวัติ (ความเป็นไปแห่งญาณ) จำแนกโดยอนุปัสนา ๘ และโดยมรรคญาณผลญาณ ๘ จึงเป็น ๑๖

๒. มหาฎีกาว่า สมาธิจริยานี้ คือสมาบัติ ๘ กับอุปจารสมาธิของสมาบัติ ๘ เหล่านั้น นับเป็น ๑ จึงเป็น ๙

อันได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ (นับเป็นสมาธิจริยาอีก ๑)๒ ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่านี้

วสี ๕

ข้อว่า "วสี" ความว่า วสีมี ๕ คืออาวัชนวสี สมาปัชนวสี อธิฏฐานวสี วุฏฐานวสี ปัจเวกขณวสี

๑. มหาฎีกาว่า ญาณจริยา ก็คือ ญาณปวัติ (ความเป็นไปแห่งญาณ) จำแนกโดยอนุปัสนา ๘ และโดยมรรคญาณผลญาณ ๘ จึงเป็น ๑๖

๒. มหาฎีกาว่า สมาธิจริยานี้ คือ สมาบัติ ๘ กับอุปจารสมาธิของสมาบัติ ๘ เหล่านั้น นับเป็น ๑ จึงเป็น ๙

นึกหน่วงเอาปฐมฌานได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเท่าที่ต้องการ ความชักช้าในการนึกหน่วงหามีไม่ เหตุนี้ จึงชื่ออาวัชนาวสี

เข้าปฐมฌานได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความชักช้าในการเข้าหามีไม่ เหตุนี้ จึงชื่อ สมาปัชนวสี

ยั้ง (ปฐมฌาน) ไว้ได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความชักช้าในการยั้งหามีไม่ เหตุนี้ จึงชื่อ อธิฏฐานวสี

ออก (จากปฐมฌาน) ได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความชักช้าในการออกหามีไม่ เหตุนี้ จึงชื่อ วุฏฐานวสี

ปัจเวกขณ์ (ปฐมฌาน) ได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความชักช้าในการปัจเวกขณ์หามีไม่ เหตุนี้ จึงชื่อ ปัจเวกขณวสี

นึกหน่วง ฯลฯ ปัจเวกขณ์ ทุติยฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนะได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความชักช้าในการนึกหน่วง ฯลฯ ในการปัจเวกขณ์หามีไม่ เหตุนี้ จึงชื่อ อาวัชนวสี ฯลฯ ปัจเวกขณวสี" *

ก็แล นิเทศแห่งข้อว่า "ด้วยญาณจริยา ๑๖" ในบาลีนี้นั้น เป็นนิเทศอย่างสูงสุด ด้วยว่าสำหรับพระอนาคามี วสีภาวตาปัญญา มีด้วยญาณจริยา ๑๔ หากมีคำท้วงว่า "ถ้าเช่นนั้น สำหรับพระสกทาคามี มิมีด้วยญาณจริยา ๑๒ และสำหรับพระโสดาบัน มิมีด้วยญาณจริยา ๑๐

* ขุ. ป. ๓๑/๑๔๑ ศัพท์ วสี นี้ น่าจะเป็นปุํลิงค์ มหาฎีกาก็แสดงวิเคราะห์เป็นปุํลิงค์ว่า วโส เอตสฺส อตฺถีติ วสี แต่ในบาลีนี้ ท่านกล่าวเป็นอิทถีลิงค์ จะเล็งถึงปัญญากระมัง ถ้ากระนั้นน่าจะตั้งวิเคราะห์ว่า วโส เอตสฺสา อตฺถีติ วสี...

หรือ" ดังนี้ พึงแก้ว่า (สำหรับพระเสขะชั้นต่ำ ๒ จำพวกนั้น) วสีภาวตาปัญญาหามีไม่ เพราะราคะอันมีเบญจกามคุณเป็นวัตถุ ซึ่งเป็นอันตรายต่อสมาธิ ท่านยังละไม่ได้ ก็เพราะราคะนั้นท่านยังละไม่ได้ เหตุนั้น สมถพละ (ของท่าน) จึงไม่บริบูรณ์ เมื่อสมถพละนั้นไม่บริบูรณ์แล้ว ท่านจึงไม่อาจจะเข้านิโรธสมาบัติอันจะต้องเข้าด้วยพละ ๒ ได้ เพราะมีกำลังบกพร่อง แต่ราคะนั้น พระอนาคามีละได้แล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงเป็นผู้มีพละบริบูรณ์ เพราะความที่เป็นผู้มีพละบริบูรณ์ ท่านจึงอาจ (เข้านิโรธสมาบัติได้) เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ"[๑] ดังนี้ อันคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในมหาปกรณ์ปัฏฐาน หมายถึงการออกจากนิโรธแห่งพระอนาคามีเท่านั้น[๒] แล

[เข้าได้ในภพไหน]

ปัญหากรรมข้อว่า "เข้าได้ในภพไหน " แก้ว่า ในปัญจโวการภพ เพราะอะไร เพราะนิโรธสมาบัตินั้น มีอันต้องเข้าไปตามลำดับเป็นสภาวะ แต่ในจตุโวการภพ (คือในอรูปภพ) ความเกิดขึ้นแห่งรูปสมาบัติมีปฐมฌานเป็นต้นหามีไม่ เพราะเหตุนั้น จึงไม่อาจเข้าใน

๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๖๓

๒. มหาฎีกาช่วยอธิบายเพิ่มเติมว่า เพราะคำว่า "เนวสัญญานาสัญญายตนกุศล" นั่นแหละ จึงทราบได้ว่า หมายถึงการออกจากนิโรธของพระอนาคามี ถ้าหมายถึงประการอื่น (คือว่าสำหรับพระอรหันต์) ก็จะพึงกล่าวว่า เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยา

จตุโวการภพนั้นได้* แล ส่วนอาจารย์ลางเหล่ากล่าวว่า "(เข้าไม่ได้) เพราะไม่มี (หทัย) วัตถุ"

[เข้าเพราะอะไร]

ปัญหากรรมข้อวา "เข้าเพราะอะไร " แก้ว่า ท่านระอาในความเป็นไปต่าง ๆ ของสังขารทั้งหลาย จึงเข้า (นิโรธ) เสีย ด้วยประสงค์ว่า "เราจักเป็นผู้ไม่มีจิต ถึงนิโรธ คือ (เหมือน) นิพพานเสียแล้วอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมนี่แหละ " ดังนี้

[เข้าอย่างไร]

ปัญหากรรมข้อว่า "อนึ่ง การเข้านิโรธสมาบัตินั้นมีได้อย่างไร" แก้ว่า การเข้านิโรธสมาบัตินั้นย่อมมีได้แก่ (พระอริยะชั้นสูง) ผู้เพียรพยายามด้วยอำนาจแห่งสมถะและวิปัสนา ทำบุพกิจแล้ว ทำเนว-สัญญานาสัญญายตนะให้ดับไปอยู่ การเข้านิโรธสมาบัตินั้นมีได้อย่างนี้

ก็แลความ (ต่อไป) นี้เป็นความสังเขปในการเข้านิโรธสมาบัตินั้น คือ ผู้ใดเพียงพยายามด้วยอำนาจสมถะอย่างเดียว ผู้นั้นได้บรรลุเนวสัญญานาสัญญายนสมบัติแล้วก็หยุด ส่วนผู้ใดเพียรพยายามด้วยอำนาจวิปัสนาอย่างเดียว ผู้นั้นบรรลุผลสมาบัติแล้วก็หยุด แต่

* มหาฎีกาเพิ่มเติมว่า แม้ในจตุโวการภพ จะมีการเข้าอรูปฌานตามลำดับบ้างก็ได้ แต่นั่นไม่เรียกว่า อนุปุพพสมาบัติ เพราะขาดไปเสียส่วนหนึ่ง คือรูปฌาน ต้องเข้าครบ ๘ ตามลำดับ จึงจะเรียก อนปพพสมาบัติ

ผู้ใดเพียรพยายามด้วยอำนาจสมถะและวิปัสนาทั้ง ๒ (เป็นคู่กัน) ทีเดียว ทำบุพกิจแล้ว ทำเนวสัญญานาสัญญาตนะให้ดับไป ผู้นั้นย่อมเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้[๑]

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความพิสดาร คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ปรารถนาจะเข้านิโรธ ทำภัตกิจ ล้างมือและเท้าดีแล้ว (ไป) นั่ง ณ อาสนะอันลาดไว้ดีแล้ว ในโอกาสที่สงัด คู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอเข้าปฐมฌาน ออกแล้ว (ทำวิปัสนา) พิจารณาสังขารทั้งหลายในปฐมฌานนั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

[วิปัสนา ๓]

อันวิปัสนานั่นมี ๓ อย่าง คือ สังขารปริคัณหณกวิปัสนา (วิปัสนาที่กำหนดสังขาร) ผลสมาบัติวิปัสนา (วิปัสนาสำหรับเข้าสมาบัติ) นิโรธสมาบัติวิปัสนา (วิปัวนาสำหรับเข้านิโรธสมาบัติ) ในวิปัสนา ๓ นั้น สังขารปริคัณหณกวิปัสนา จะเป็นอย่างอ่อนหรืออย่างกล้าก็แล้วแต่ ย่อมเป็นปทัสถานแห่งมรรคอยู่นั้นเอง[๒] ผลสมาบัติวิปัสนา เป็น

๑. มหาฎีกาเสริมความว่า เข้าฌานไปโดยลำดับจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้วทำเนวสัญญา-นาสัญญายตนะนั้นให้ดับไป ต่อนั้นไม่มีจิตอะไรอื่นเกิดขึ้นอีก ก็เป็นผู้ไม่มีจิต เข้านิโรธสมาบัติไป

๒. มหาฎีกาว่า วิปัสนา ถ้าเป็นอย่างอ่อนก็ยังมรรคที่เป็นทันธาภิญญาให้สำเร็จ ถ้าเป็นอย่างกล้าก็ยังมรรคที่เป็นขิปปาภิญญาให้สำเร็จ ตกว่าวิปัสนาที่ได้ลักษณะแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมรรคทั้งนั้น

อย่างกล้าจึงควร เป็นเช่นกับมรรคภาวนา[๑] ส่วนนิโรธสมาบัติวิปัสนาเป็นอย่างไม่อ่อนนัก ไม่กล้านัก จึงควร[๒] เพราะเหตุนั้น ผู้เข้านิโรธสมาบัตินั่น จึงชื่อว่า (ทำวิปัสนา) พิจารณาสังขารทั้งหลายนั้น ด้วยวิปัสนาอันไม่อ่อนนัก ไม่กล้านัก

[ลำดับการเข้าต่อไป]

ลำดับนั้น เข้าทุติยฌาน ออกแล้ว (ทำวิปัสนา) พิจารณาสังขารทั้งหลายในทุติยฌานนั้น อย่างที่กล่าวแล้วนั้นเหมือนกัน ต่อนั้นเข้าตติยฌาน ฯลฯ ต่อนั้น เข้าวิญญาณัญจายตนะ ออกแล้ว (ทำวิปัสนา) พิจารณาสังขารทั้งหลายในวิญญาณัญจายตนะนั้น อย่างนั้นแหละ ครั้นแล้ว เข้าอากิญจัญญายตนะ ออกแล้วทำบุพกิจ ๔ อย่าง คือ นานาพัทธอวิโกปนะ-ไม่ยังพัสดุที่เนื่องกับภิกษุต่างรูปให้กำเริบ สังฆปฏิมานนะ-(คำนึงถึง) การรอคอยแห่งสงฆ์ สัตถุปักโกสนะ-(คำนึงถึง) การรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดา อัทธานปริเฉท-(คำนึงถึงกำหนดกาลแห่งชีวิต

[นานาพัทธอวิโกปนะ]

ในบุพกิจ ๔ นั้น ข้อว่า "นานาพัทธอวิโกปนะ-ไม่ยังพัสดุที่เนื่อง

๑. ต้องเป็นอย่างกล้า จึงเป็นปัจจัยแห่งผลที่เป็นวิสังขารได้ เหมือนมรรค จึงว่าเป็นเช่นกับมรรคภาวนา

๒. ถ้าอ่อนนัก เป็นสมาถาธิกะ-ยิ่งด้วยสมถะ ก็ไม่สามารถดับสังขารได้ ไปหยุดอยู่แค่สมถะ ถ้ากล้านัก เป็นญาณาธิกะ-ยิ่งด้วยปัญญา ก็ไปจบอยู่ที่ผลสมาบัติ เพราะเห็นโทษในสังขารทั้งหลายยิ่งนัก

ด้วยภิกษุต่างรูปให้กำเริบ" มีอรรถาธิบายว่า พัสดุสิ่งใดมิใช่เป็นของเนื่องกับภิกษุนี้แต่ผู้เดียว (แต่) เป็นของเนื่องกับภิกษุต่างรูป (ใช้ด้วยกัน) อยู่ เป็นบาตรจีวรก็ดี เตียงตั่งก็ดี เป็นเรือนที่อยู่ก็ดี หรือของเป็นบริขารอะไร ๆ อื่นก็ดี พัสดุนั้นจะไม่กำเริบ คือจะไม่เสียไปด้วยอำนาจอันตรายทั้งหลาย มีไฟ น้ำ ลม โจรและหนูเป็นต้น ด้วยประการใด ก็พึงอธิษฐานด้วยประการนั้น นี่เป็นวิธีอธิษฐานในข้อนั้น คืออธิษฐานว่า "พัสดุนี้ ๆ ภายใน ๗ วันนี้ จงอย่างถูกไฟเผา จงอย่าถูกน้ำพัดไป จงอย่าถูกลมทำลาย จงอย่าถูกพวกโจรลัก จงอย่างถูกสัตว์มีหนูเป็นต้นกัด" ครั้นอธิษฐานอย่างนี้แล้ว* อันตรายอะไร ๆ ย่อมไม่มีแก่พัสดุนั้น ตลอด ๗ วัน แต่เมื่อไม่อธิษฐาน พัสดุย่อมวินาสได้ด้วยอันตรายทั้งหลายมีไฟเป็นต้น ดุจพัสดุขอพระมหานาคเถระฉะนั้น

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระเข้าไปสู่บ้านของอุนาสิกาผู้เป็นโยม เพื่อบัณฑิตบาต อุบาสิกาถวายยาคูแล้วนิมนต์ให้นั่งในโรงอาหาร พระ-เถระนั่นเข้านิโรธ (ในขณะนั้น) พอท่านนั่ง (เข้านิโรธ) แล้ว โรงอาหารติดไฟ (ลุกฮือ) ขึ้น ภิกษุนอกนั้น ต่างคล้าอาสนะที่ตนนั่งหนีไป พวกชาวบ้าน (มา) ประชุม (ช่วยดับไฟ) เห็นพระเถระ (นั่นหลับตาเฉยอยู่ ไม่รู้ว่าท่านเข้านิโรธ) ก็พากัน (เหมาเอา) ว่าท่านเป็นสมณะขี้เกียจ ๆ (แม้แต่ไฟไหม้อยู่รอบตัวยังไม่ลุกหนี) ไฟเผาไหม้หญ้า (มุง) ไม้ไผ่ (กลอน) และตัวไม้ทั้งหลาย แล้ว (ลุก) ล้อมพระเถระ

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น เอตํ เข้าใจคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น เอวํ

อยู่ (ไม่ทำอันตรายท่าน) คนทั้งหลาย (เห็นเป็นอัศจรรย์เกิดเลื่อมใส) จึง (ช่วยกัน) ใช้หม้อตักน้ำมาดับ แล้วกวาดเถ้าถ่านทำเป็นวงขอบ (รอบองค์พระเถระ พากันไปเก็บดอกไม้มา) โปรยดอกไม้ลง (ในวงขอบนั้น เป็นเครื่องบูชา[๑]) แล้วต่างยืนนมัสการอยู่ (โดยรอบ) พระเถระออก (จากนิโรธ) ด้วยอำนาจกาลที่กำหนดไว้ เห็นคนทั้งหลายนั้น (ยืนไหว้อยู่รอบตัว) ก็คิดว่า "เราเกิดเป็นคนปรากฏ (คือเด่น) เสียแล้ว" จึงโลดขึ้นสู่เวหาส (เหาะ) ไปสู่เกาะประยงค์เสีย

(การอธิษฐานมิให้พัสดุเสียหายในเวลาเข้านิโรธ) นี้ ชื่อว่า นานาพัทธอวิโกปนะ-ไม่ยังพัสดุที่เนื่องด้วยภิกษุต่างรูปให้กำเริบ ส่วนพัสดุใดเป็นของเนื่องด้วยตนผู้เดียว เป็นผ้านุ่ง ผ้าห่มก็ดี อาสนะที่ตนนั่งก็ดี กิจที่จะต้องอธิษฐานไว้เป็นส่วนหนึ่งในพัสดุนั้นหามีไม่ ผู้เข้านิโรธย่อมคุ้มกันพัสดุนั้นไว้ได้ด้วยอำนาจสมาบัตินั่นเอง ดุจพัสดุของท่านพระสัญชีวะ (ที่กล่าวในอิทธิกถา) จริงอยู่ แม้คำบาลีนี้ก็ได้กล่าวไว้ว่า "ฤทธิ์ปกแผ่ด้วยอำนาจสมาธิของท่านพระสัญชีวะ ฤทธิ์ปกแผ่ด้วยอำนาจสมาธิของท่านพระสารีบุตร "[๒] ดังนี้

[สังฆปฏิมานนะ]

การรอ คือคอย แห่งสงฆ์ ชื่อว่า สังฆปฏิมานนะ หมายความว่า

๑. ชาวชมพูทวีปเขานิยม โปรย โยน สาด เครื่องบูชาไปยังที่เคารพ ทำนองเดียวกับโปรยลูกปาของชาวยุโรป จนทุกวันนี้ หาได้จัดใส่หาน หรือปักแจกันไปตั้งบูชาอย่างธรรมเนียมของเราไม่

๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๘

การที่ภิกษุรูปหนึ่งยังไม่มาเพียงใด ก็ไม่ทำสังฆกรรมเพียงนั้น ก็แล ในข้อนี้ การรอคอยหาได้เป็นบุพกิจของภิกษุผู้จะเข้านิโรธนั้นไม่ แต่การคำนึงถึงการรอคอย (นั่น) เป็นบุพกิจ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้จะเข้านิโรธพึงคำนึงอย่างนี้ว่า "ถ้าเมื่อเรานั่งเข้านิโรธอยู่ ๗ วัน สงฆ์ใคร่จะทำกรรมอะไรอย่างหนึ่ง ในบรรดาสังฆกรรมมีญัติกรรมเป็นต้นไซร้ เราจักออก (ทันที) ไม่ทันที่ภิกษุสักรูปหนึ่งจะมาเรียกเรา" ด้วยว่า ทำอย่างนี้แล้วจึงเข้า เธอย่อมจะออกได้ทันทีในเวลานั้น* ส่วนภิกษุใดไม่ทำอย่างนั้น ต่อสงฆ์ประชุมกันแล้วไม่เห็นภิกษุนั้นอยู่ ถามหาว่าภิกษุรูปโน้นไปไหน ครั้นภิกษุรูปหนึ่งบอกว่าเธอเข้านิโรธ สงฆ์จะส่งภิกษุรูปหนึ่งไปด้วยสั่งว่า "เธอจงไปเรียกภิกษุรูปนั้นตามคำ (สั่ง) ของสงฆ์" จนเมื่อภิกษุ (ผู้ไปเรียก) นั้น (ไป) ยืนในสวนูปจาร (ที่ใกล้พอเรียกได้ยิน) แล้วบอกว่า "อาวุโส สงฆ์รอคอยท่าน " นั่นแหละ เธอจึงได้ออก เพราะขึ้นชื่อว่าอาณา (คำสั่ง) ของสงฆ์ ย่อมเป็นการหนัก (คือเป็นสำคัญ จำต้องเคารพ) อย่างนี้ เหตุนั้น ภิกษุผู้เข้านิโรธจึงควรคำนึงถึงการรอคอยแห่งสงฆ์นั้น แล้วจึงเข้าอย่างที่จะออกได้เองทีเดียว (ไม่ต้องให้เรียก)

[สุตถุปักโกสนะ]

แม้ในข้อวา "สตถุปักโกสน" นี่ ก็การคำนึงถึงการรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดา นั่นแหละเป็น (บุพ) กิจของภิกษุ (ผู้จะเข้านิโรธ) นี้ เพราะเหตุนั้น แม้การรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดานั้น เธอก็ควรคำนึกอย่างนี้

* คล้ายกำหนดกาลไว้

ว่า "ถ้าเมื่อเรานั่งเข้านิโรธอยู่ ๗ วัน พระศาสนาจะทรงบัญญัติสิกขาบท ในกรณีที่วัตถุหยั่งลง (คือเกิดเรื่องขึ้น) ก็ดี จะทรงแสดงธรรมในเพราะอัตถุปบัติ (คือเรื่องที่เกิดขึ้น) อย่างนั้นก็ดีไซร้ เราจักออก (ทันที) ไม่ทันที่ใคร ๆ จะมาเรียกเรา" ด้วยว่าทำอย่างนี้แล้วจึงนั่ง (เข้านิโรธ) เธอย่อมออกได้ทันทีในเวลานั้น ส่วนภิกษุใดไม่ทำอย่างนั้น ต่อพระศาสดา เมื่อสงฆ์ประชุมกันแล้ว ทอดพระเนตรไม่เห็นภิกษุนั้นอยู่ รับสั่งถามหาว่า ภิกษุรูปโน้นไปไหน ครั้นภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลว่า เธอเข้านิโรธ จะทรงสั่งภิกษุรูปหนึ่งไป ด้วยรับสั่งว่า "เธอจงไปเรียกภิกษุนั้นตามคำของเรา" จนเมื่อภิกษุ (ผู้รับ ๆ สั่ง) นั้น (ไป) ยืนในสวนูปจาร แล้วบอกว่า "พระศาสดารับสั่งให้หาท่าน" นั่นแหละ เธอจึงได้ออก เพราะการรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดาเป็นการหนัก (คือจำต้องเคารพ) อย่างนี้ เหตุนั้น ภิกษุผู้จะเข้านิโรธจงควรคำนึงถึงการรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดานั้น แล้วจึงเข้าอย่างที่จะออกได้เองทีเดียว (ไม่ต้องให้รับสั่งให้หา)

[อัทธานปริเฉท]

การกำหนดกาลแห่งชีวิต ชื่อว่า อัทธานปริเฉท อันภิกษุ (ผู้จะเข้านิโรธ) นี้ ต้องเป็นผู้ฉลาดอย่างดีในอัทธานปริเฉท ต้องคำนึงดูเที่ยวว่า อายุสังขารของตนจักเป็นไป จักไม่เป็นไปตลอด ๗ วัน แล้วจึงเข้า เพราะถ้าไม่คำนึงดูอายุสังขารซึ่งจะต้องดับในภายใน ๗ วันเสียเลยแล้วเข้าไซร้ นิโรธสมาบัติของเธอย่อมไม่อาจป้องกันความตายได้ เธอจะ (ต้อง) ออกจากสมาบัติเสียในระหว่าง (ไม่ครบ ๗ วัน) นั่นเอง

เพราะความตายภายในนิโรธไม่มี (ต้องออกแล้วจึงตาย) เพราะเหตุนั้น ต้องคำนึงดูกำหนดกาลแห่งชีวิตนั้นแล้วเทียวจึงเข้า ด้วยว่าแม้จะไม่คำนึงถึงบุพกิจที่เหลือ (นอกนี้) ก็ยังได้ แต่กำหนดกาลแห่งชีวิตนี้ท่านว่าต้องคำนึงทีเดียว

[เข้านิโรธ]

ภิกษุนั้น ครั้นเข้าอากิญจัญญายตนะ ออกแล้วทำบุพกิจนี้อย่างนี้ แล้วจึงเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ต่อนั้นล่วงไปวารจิต ๑ หรือ ๒* เธอก็เป็นผู้ไม่มีจิต ได้สัมผัส (คือบรรลุ) นิโรธ

ถามว่า "ก็เพราะเหตุไร จิตทั้งหลายของเธอจึงไม่เป็นไปเหนือจิต ๒ ดวง " แก้ว่า "เพราะ (ความเป็นไปอย่างนั้น ?) เป็นประโยคแห่งนิโรธ" จริงอยู่ การทำธรรม ๒ อย่าง คือสมถวิปัสนาให้เป็นยุคนัทธะ (ผูกเข้าคู่กันดุจโคคู่แอก) แล้วขึ้นสู่สมาบัติ ๘ แห่งภิกษุนี้ นี่เป็นประโยคแห่งอนุบุพนิโรธ (ความดับโดยลำดับ) มิใช่เป็นประโยคแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะเหตุนั้น จิตทั้งหลายของภิกษุนั้นจึงไม่เป็นไปเหนือจิต ๒ ดวง เพราะ (ความเป็นไปอย่างนั้น) เป็นประโยคแห่งนิโรธ ส่วนภิกษุใดออกจากอากิญจัญญายตนะแล้ว ไม่ทำบุพกิจนี้ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ภิกษุนั้นย่อมไม่อาจเป็นผู้ไม่มีจิตต่อไปได้ แต่จะย้อนกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจิญญายตนะอยู่นั่น

* มหาฎีกาว่า ท่านกล่าวว่า "วารจิต ๑ หรือ ๒" ดังนี้ ราวกะไม่นิยมลงเป็นแน่ แต่ที่จริงก็นิยมเป็นแน่ว่า ๒ วาระนั่นแหละ จะได้เห็นในคำถามและคำแก้ต่อไป และวารจิตนี้ ก็คือวารจิตเนวสัญญานาสัญญายตนะนั่นเอง

ก็แลข้ออุปมาด้วยบุรุษผู้ไม่เคยเดินทาง ควร (นำมา) กล่าวในความข้อนี้ ต่างว่าบุรุษผู้หนึ่งไม่เคยเดินทางสายหนึ่ง มาถึงลำธาร หรือแผ่นหินอันร้อยเพราะแดดกล้า ที่เขาทอดไว้ข้ามหล่มลึก* ในระหว่างทาง ยังไม่ทันจัดผ้านุ่งผ้าห่ม ลงสู่บึงนั้น ก็ย่อม (ต้องถอยกลับมา) ยืนที่ตลิ่งอีกอยู่นั่น เพราะกลับบริขารเปียก อนึ่ง เท้าร้อนเพราะเหยียบแผ่นหินนั้นเข้า ก็ย่อม (ต้องถอยลงมา) ยืนที่ฝากในอีกนั่นเอง

ในข้ออุปมานั้น เหมือนอย่างบุรุษนั้น เหตุที่ยังมิได้จัดผ้านุ่งผ้าห่ม พอลงลำธาร (ไปหน่อย) เท่านั้น และพอเหยียบแผ่นหินร้อน (เข้าหน่อย) เท่านั้น ก็ถอยกลับมายืนที่ฝากใน (อีก) อยู่นั่นฉันใด แม้พระโยคาวจรก็ฉันนั้น เหตุที่ยังมิได้ทำบุพกิจ พอเขาเนวสัญญานา-สัญญายตนะ (ไปหน่อย) เท่านั้น ก็ถอยกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญา-ยตนะ ฝ่ายว่าบุรุษผู้เคยเดินทางสายนั้นมาก่อน มาถึงที่นั้น นุ่งผ้าผืนหนึ่งให้รัดกุม ถือผ้าอีกผืนหนึ่งด้วยมือ (ข้างหนึ่ง) แล้วลงลำธาร หรือทำเหยียบแผ่นหินร้อนแต่พอประมาณ (คือเหยียบแผ่ว ๆ) ไปต่อไปได้ ฉันใด ภิกษุผู้ทำบุพกิจแล้วเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะนั่นแหละ จึงเป็นผู้ไม่มีจิต สัมผัส (ถึง) นิโรธอยู่ต่อไปได้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

* อุทกกนฺทรํ กับ กนฺทรํ ในที่นี้ ท่านใช้เป็นอันเดียวกัน เพราะฉะนั้น เมื่อ อุทกกนฺทรํ ข้างหน้ามีแล้ว ก็ไม่น่าจะมี กนฺทรํ ข้างหลังอีก ถ้าคง กนฺทรํ ข้างหลังไว้ วา หลังอุทกกนฺทรํ ก็เก้อ ในที่นี้จึงตัด กนฺทรํ วา ข้างหลังออก แปลดูก็ได้ความดีแล้ว

[เข้าแล้วยั้งอยู่ได้อย่างไร]

ปัญหากรรมข้อว่า "ยั้งอยู่ได้อย่างไร" แก้ว่า อันความยั้งอยู่แห่งนิโรธสมาบัติที่เข้าแล้วอย่างนี้นั้น ย่อมมีได้ด้วยอำนาจกำหนดกาลไว้ และด้วยไม่มีความสิ้นอายุ การรอคอยแห่งสงฆ์ และการรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดาในระหว่างด้วย

[ออกอย่างไร]

ปัญหากรรมข้อว่า "ออกอย่างไร" แก้ว่า การออกมี ๒ ทาง ดังนี้ คือ สำหรับพระอนาคามี การออกมีด้วยความเกิดขึ้นแห่งอนาคามิผล สำหรับพระอรหันต์ การออกมีด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระอรหัตผล[๑]

[จิตของท่านผู้ออกแล้วน้อมไปสู่อะไร]

ปัญหากรรมข้อว่า "จิตของผู้ออกแล้วเป็นจิตน้อมไปสู่อะไร" แก้ว่า น้อมไปสู่นิพพาน สมคำบาลีที่ (พระธัมมทินนาเถรี) กล่าวไว้ (ในจูฬเวทัลสูตร) ว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ จิตของภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธแล้ว ย่อมเป็นจิตน้อมไปสู่วิเวก โน้มไปสู่วิบาก ลาดเอียงไปสู่วิเวก[๒]"

[คนตายกับคนเข้านิโรธต่างกันอย่างไร]

ปัญหากรรมข้อว่า "คนตายกับคนเข้านิโรธต่างกัน" แม้ความข้อนี้ ท่านก็ได้กล่าวไว้ในสูตร (เดียวกันนั้น) เหมือนกัน ดัง

๑. หมายความว่า เมื่อเข้าผลสมาบัติ ก็เป็นอันออกจากนิโรธสมาบัติ เช่นนั้นกระมัง

๒. ม. มู. ๑๒/๕๕๒ วิเวกในบาลีนี้ ท่านว่าหมายเอานิพพานนั่นแหละ

บาลีว่า "ดูกรอาวุโส คนที่ทำกาลกิริยาตายแล้วนี้ใด กายสังขาร ทั้งหลายของคนผู้นั้นรำงับดับไป วจีสังขารทั้งหลาย...จิตตสังขาร ทั้งหลายก็รำงับดับไป อายุก็สิ้น ไออุ่นก็สงบ อินทรีย์ทั้งหลายก็แตก (ส่วน) ภิกษุเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธนี้ใด กายสังขารทั้งหลายของภิกษุ นั้นรำงับดับไป วจีสังขารทั้งหลาย...จิตตสังขารทั้งหลายก็รำงับดับไป (เหมือนกัน) แต่อายุยังไม่สิ้น ไออุ่นยังไม่สงบ อินทรีย์ทั้งหลาย ยังไม่แตก[๑]" ดังนี้

[นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ฯลฯ]

ส่วนในคำถามข้อว่า "นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ" เป็นต้น ไม่ควรกล่าวแก้ว่า นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะก็ดี ว่าเป็นอสังขตะ ก็ดี ว่าเป็นโลกิยะก็ดี ว่าเป็นโลกุตระก็ดี เพราะอะไร เพราะนิโรธ-สมาบัตินั้น ไม่มีอยู่โดยสภาวะ[๒] แต่เหตุใด นิโรธสมาบัตินั้น นับว่า เป็นอันได้เข้าถึงแล้ว ก็โดยอำนาจของพระอริยบุคคลผู้เข้า เหตุนั้น จะกล่าวว่า เป็นกิริยาสำเร็จ ก็ควรอยู่ มิใช่ไม่สำเร็จ

บัณฑิตทั้งหลายเจริญอริยปัญญาแล้ว จึงเข้า
สมาบัติอันละเอียด (สุขุม) ที่พระอริยะ
เสพ ถึงซึ่งอันนับว่าเป็นนิพพานในทิฏฐ-

๑. ม. มู. ๑๒/๕๕๒

๒. มหาฎีกาเสริมว่า สิ่วที่อยู่โดยสภาวะ คือโดยปรมัตถ์ จึงควรกล่าวว่า เป็นสังขตะอสังขตะ เป็นต้นได้ สิ่งที่ไม่มีอยู่ ก็กล่าวไม่ได้

ธรรมนี้ได้ ดังกล่าวมาฉะนี้ เหตุใด
เพราะเหตุนั้น แม้ความสามารถเข้านิโรธ-
สมาบัตินี้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของ
ปัญญาในอริยมรรคทั้งหลาย แล

[อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ]

อานิสงส์ข้อว่า **"อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ"** ความว่า ใช่แต่ความสามารถในการเข้านิโรธสมาบัติเท่านั้น (เป็นอานิสงส์) ก็หามิได้ แต่แม้ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณมี **ความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น** นี่ ก็พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของโลกุตรปัญญาภาวนานี้ด้วย อันบุคคลชื่อว่ามีปัญญาอันเจริญแล้ว เพราะทำโลกุตรปัญญานั้นทั้ง ๔ ชั้นให้เกิดมีแล้ว ย่อมเป็นผู้ควรของคำนับ เป็นผู้ควรของต้อนรับ เป็นผู้ควรของทำบุญ เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลีแห่งสัตวโลกกับทั้งเทวดา เป็นบุญเขตอันเยี่ยมของโลก โดยไม่แปลกกัน (ทั้ง ๔ ชั้น)

[ประเภทพระอริยบุคคล]

แต่ (ว่า) โดยแปลกกัน ในโลกุตรปัญญา ๔ ชั้นนั้น ชั้นแรกบุคคลผู้ทำมรรคปัญญาชั้นต้นให้เกิดแล้ว มา (ถึงความเป็นอริยบุคคล) โดยวิปัสนาอย่างอ่อน แม้เป็นผู้มีอินทรีย์อ่อน ก็เป็นพระอริยบุคคลชื่อ **สัตตักขัตตุปรมะ** ท่องเที่ยวไปในสุคติภพ ๗ ภพ ก็ทำที่สุดทุกข์ได้ ผู้มาโดยวิปัสนาอย่างกลาง มีอินทรีย์ปานกล่าว ก็เป็นพระอริยบุคคลชื่อ

โกลังโกละ แล่นท่องเที่ยวไปสู่ตระกูล (คือภพ) ๒ หรือ ๓ ตระกูล ก็ทำที่สุดทุกข์ได้ ผู้มาโดยวิปัสนาอย่างกล้า มีอินทรีย์กล้า ก็เป็นพระอริยบุคคลชื่อ **เอกพีชี** ยังภพอันเป็นของมนุษย์[๑] ให้เกิดภพเดียวเท่านั้นแล้ว ก็ทำที่สุดทุกข์ได้

บุคคลทำมรรคปัญญาชั้น ๒ ให้เกิดแล้ว ย่อมเป็นพระอริยบุคคลชื่อ **สกทาคามี** มาสู่โลกนี้ (อีก) ครั้งเดียวเท่านั้นแล้ว ก็ทำที่สุดทุกข์ได้[๒]

บุคคลทำมรรคปัญญาชั้น ๓ ให้เกิดแล้วย่อมเป็นพระอริยบุคคลชื่อ **อนาคามี** พระอนาคามีนั้น ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งอินทรีย์ ย่อมเป็นผู้ละ (อัตภาพ) ในโลกนี้ไปแล้วจึงสำเร็จ (คือปรินิพพาน) โดยแยกเป็น ๕ ประเภท คือ **อันตราปรินิพพายี อุปหัจจปรินิพพายี อสังขารปรินิพพายี สสังขารปรินิพพายี อุทธํโสโตอกนิฏฐคามี**

๑. มหาฎีกากล้าแย้งปาฐะเหมือนกันว่า ที่ปาฐะว่า "มานุสกํ-ยังภพของมนุษย์ให้เกิด" นั้นเป็นเทสนามัต คือแสดงไปอย่างนั้นเอง แม้จะกล่าวว่า "เทวภวํ-ยังภพเทวดาให้เกิด " ก็ควรเหมือนกัน (หมายความว่า เกิดอีกอย่างหนึ่ง ก็แล้วกัน?)
๒. มหาฎีกาไปได้หลักฐานที่ไหนมาไม่ทราบ กล่าวว่าพระสกทาคามีนั้นมี ๕ ประเภท คือประเภทหนึ่ง บรรลุสกทาคามิผลในโลกนี้แล้ว ก็ปรินิพพานในโลกนี้เอง ประเภทหนึ่ง บรรลุในโลกนี้แล้ว ไปปรินิพพานในเทวโลก ประเภทหนึ่ง บรรลุในเทวโลกนี้เอง ก็ปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง ประเภทหนึ่ง บรรลุในเทวโลกแล้วมาเกิดในโลกนี้ จึงปรินิพพาน ประเภทหนึ่ง บรรลุในโลกนี้แล้วไปเกิดในเทวโลกอยู่จนตลอดอายุแล้วมาเกิดในโลกนี้อีก จึงปรินิพพาน

พระสกทาคามีที่กล่าวในที่นี้ ท่านว่าหมายเอาประเภทสุดท้ายนี้เอง

ฟังดูวุ่น ๆ ส่วนพระโสดาบันเอกพีชี มีปัญหาน่าอธิบายให้ชัดว่า ต่างจากพระสกทาคามีอย่างไร ท่านกลับไม่อธิบายเลย

ใน ๕ ประเภทนั้น ท่านผู้ (ไป) เกิดในภพสุทธาวาสภพใดภพหนึ่ง (อยู่ไป) ไม่ทันถึงกลางอายุ ก็ปรินิพพาน ชื่อว่า อันตรปรินิพพายี ท่านผู้ปริพพานเลยกลางอายุไป ชื่อว่า อุปหัจจปรินิพพายี ท่านผู้ยังมรรคเบื้องบนให้เกิดได้โดยไม่ต้องปรุงแต่ง คือไม่ต้องประกอบความเพียรนัก ชื่อว่า อสังขารปรินิพพายี ท่านผู้ยังมรรคเบื้องบนให้เกิดโดยต้องปรุงแต่ง คือต้องประกอบความเพียรหนัก ชื่อว่า สังขารปรินิพพายี ท่านผู้ (เกิด) สูงขึ้นไปแต่ภพที่เกิด จนถึงอกนิษฐภพแล้ว จึงปรินิพพานในอกนิษฐภพนั้น ชื่อว่า อุทธํโสโตอกนิฏฐคามี (ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิษฐภพ)*

บุคคลทำมรรคปัญญาชั้น ๔ ให้เกิดแล้ว ลางท่านเป็นพระอรหันต์ประเภทสัทธาวิมุตตะ (พ้นด้วยศรัทธา) ลางท่านเป็นพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตตะ (พ้นด้วยปัญญา) ลางท่านเป็นพระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุตตะ (พ้นด้วยส่วนทั้ง ๒) ลางท่านเป็นพระอรหันต์ประเภทเตวิชชะ (ผู้ได้อวิชชา ๓) ลางท่านเป็นพระอรหันต์ประเภทฉฬภิญญะ (ผู้ได้อภิญญา ๖) ลางท่านเป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปเภทปัตตะ (ผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทา) เป็นพระมหาขีณาสพ ซึ่งข้าพเจ้าหมายถึง กล่าวไว้ (ในตอนต้นปกรณ์) ว่า "ก็แลพระขีณาสพนั้น ชื่อว่า ถางชัฏนั้นได้ในขณะแห่งมรรค ชื่อว่า

* ที่กล่าวนี้ทั้ง ๕ ประเภท ต้องละโลกนี้ไปปรินิพพานในภพสุทธาวาสทั้งนั้น น่าคือว่าทำไมพระอนาคามี จึงปรินิพพานในโลกนี้ หรือเทวโลกชั้นต่ำลงมาไม่ได้เหมือนพระอริยบุคคลประเภทอื่นเล่า

เป็นผู้มีชัฏอันถางเสร็จแล้วในขณะแห่งผล ย่อมเป็นทักษิไณยบุคคลเลิศแห่งสัตวโลกกับทั้งเทวดา " ดังนี้

การเจริญอริยปัญญามีอานิสงส์มาก ดัง
กล่าวมาฉะนี้ เหตุใด เหตุนั้น ผู้มีปัญญา
พึงทำความยินดีในการเจริญอริยปัญญานั้น
เทอญ

ก็แลปัญญาภาวนาพร้อมทั้งอานิสงส์ในวิสุทธิมรรคที่พระผู้มีพระ-ภาคเจ้าทรงแสดงโดยมุขคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ในคาถานี้ว่า

"สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ

ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญา
บริหารตนตั้งอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและ
ปัญญาอยู่ นั้น พึงถางชัฏนี้ได้" ดังนี้

เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงรอบคอบแล้วด้วยคำพรรณนาเพียงเท่านี้

ปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ
ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดังนี้

คาถาท้ายปกรณ์

ข้าพเจ้าทั้งหลายตั้งคาถานี้ คือ

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺญ ฯ เป ฯ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ

ไว้แล้ว ได้กล่าวคำใดไว้ว่า

"บัดนี้ ข้าพเจ้าเมื่อจะพรรณนาเนื้อความ
อันต่างโดยคุณมีศีลเป็นต้นในคาถานี้ ที่
พระผู้แสวงคุณอันใหญ่ตรัสไว้ตามเป็นจริง
(คือตามที่ถูกต้อง) จักกล่าววิสุทธิมรรค
อันอาศัยนัยแห่งเทศนาของพระเถระฝ่าย
มหาวิหารทั้งหลาย ซึ่งมีวินิจฉัยอันหมดจด
ดี เป็นเครื่องปลูกปราโมทย์แก่เหล่าพระ-
โยคีในพระธรรมวินัยนี้ ผู้ได้บรรพชาใน
ศาสนาของพระชินศรีเจ้า อันยากยิ่งที่จะ
ได้แล้ว เมื่อไม่รู้วิสุทธิได้ ดูกรสาธุชน
เกษม อันรวบรวมคุณมีศีลเป็นต้นไว้ตาม
เป็นจริง แม้มุ่งความบริสุทธิ์ แม้พยายาม
อยู่ ก็ย่อมไม่ลุถึงวิสุทธิได้ ดูกรสาธุชน
ทั้งหลาย เมื่อข้าพเจ้ากล่าววิสุทธิมรรค
โดยเคารพ ขอท่านทั้งหลายทั้งปวงผู้มุ่ง
วิสุทธิ จงตั้งใจฟังวิสุทธิมรรคนั้น โดย
เคารพ เทอญ" ดังนี้

วิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าปฏิญญาว่าจักกล่าวในคำนี้นี่นั้น ก็เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วด้วยอรรถสังวรรณนาเพียงเท่านี้แล ก็แลในวสุทธิมรรคนั้น

วินิจฉัยแห่งมรรคทั้งหลายอันต่างโดยคุณมี
ศีลเป็นต้นเหล่านั้นใด เป็นวินิจฉัยที่ท่าน
กล่าวไว้ในอรรถกถานัยแห่งนิกายทั้ง ๕
วินิจฉัยนั้นพ้นจากโทษ คือ ความปะปน
กับวาทะแห่งนิกายอื่นทั้งสิ้น ข้าพเจ้านำเอา
วินิจฉัยทั้งปวงนั้นมาประกาศไว้เป็นส่วน
มาก เหตุใด เพราะเหตุนั้น ความเอื้อเฟื้อ
ในวิสุทธิมรรคนั่น พระโยคีทั้งหลายผู้มี
ปัญญาหมดจดปรารถนาวิสุทธิ จึงควรทำ
แท้ แล

[อุทิศกุศล]

กองบุญอันใด ที่ข้าพเจ้าผู้หวังความ
ตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรม ได้รับนิมนต์ของ
ท่านพระคุณเจ้าสังฆปาละ ผู้เกิดในวงศ์
ภิกษุคณะมหาวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาทมี
ชื่อเสียงเป็นวิภัชวาทีประเสริฐที่สุด (ท่าน)
เป็นพระมหาเถระผู้รุ่งเรือนมีความประพฤติ
สะอาดเป็นสัลเลขะ กอบด้วยวินัยและ

อาจาระ ประกอบ (ความเพียร) ในการ
ปฏิบัติ (ธรรม) มีใจประดับด้วยคุณมี
ขันติโสรัจจะและเมตตาเป็นอาทิ แล้วแล
ทำปกรณ์วสุทธิมรรคนี้ขึ้น ได้รับแล้ว
ด้วยเดชแห่งกองบุญนั้น ขอสัตว์ทั้งหลาย
ทั้งปวง จงถึง๑ซึ่งความสุขเถิด ปกรณ์
วิสุทธิมรรคนี้แล จบลงโดยพระบาลี ๕๘
ภาณวาร เว้นเสียซึ่งอันตราบในที่นี้ ฉันใด
ขอมโนรถทั้งหลาย ที่ถึงความดีงามทุกอย่าง
ของสัตวโลก จงปลอดอันตราย สำเร็จ
โดยเร็วพลัน ฉันนั้นเหมือนกัน เทอญ

ปกรณ์วิสุทธิมรรค จบแล้ว

[คำอธิษฐาน]

[คุณสมบัติของพระพุทธโฆสะ ๑๑ ข้อ]

ขอปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค อันพระเถระผู้ควรจะเรียก (นามตามภาษาสีหล ?) ว่า มุรัณฑเขฏกะ๒ (แต่) มีนามไธย (ชื่อตั้ง) ที่ครูทั้งหลายขนานให้ ว่า พุทธโฆสะผู้ (ประกอบด้วยคุณสมบัติ คือ)

๑. ปาฐะเป็น... เธนฺติ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ในความเช่นนี้ ควรเป็น ... เธนฺตุ

๒. ฉบับพม่าเป็น มุทันตเขทกะ ฉบับสีหลเป็น โมรัณฑเจฏกะ คำแสดงคุณสมบัติของพระพุทธ-โฆสะนี้ มีอยู่ในท้ายคัมภีร์อรรถกถา ดูเหมือนทุกฉบับ แต่คำ มุรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน นี้ มี เฉพาะในวิสุทธิมรรคนี่แห่งเดียว

(๑) **ปรมสุทฺธ สทฺธา พุทฺธิ วิริยปฏิมณฺฑิเตน**-ประดับด้วยศรัทธา พุทธิ และ วิริยะ อันหมดจดอย่างยิ่ง

(๒) **สีลาจารชฺชวมทฺทวาทิคุณสมุทยสมุทิเตน**-เด่นด้วยคุณสมุทัย มีศีล อาจาระ และอาชวะ มัทวะ เป็นอาทิ

(๓) **สกสมย สมยนฺตร คหนชฺโฌคาหณ สมตฺเถน** สามารถในการหยั่งลงสู่ป่าชัฏ (คือวินิจฉัยข้อที่ยุ่งยาก) ได้ทั้งในลัทธิฝ่ายตนและในลัทธิฝ่ายอื่น

(๔) **ปญฺญาเวยฺยตฺติยสมนฺนาคเตน**-ประกอบพร้อมไปด้วยความกระจ่างแจ้งแห่งปัญญา

(๕) ติปิฏกปริยตฺติปฺปเภท สาฏฺฐกเถ สตฺถุ สาสเน อปฺปฏิหตญาณปฺปภาเวน-มีอำนาจแห่งญาณอันไม่ข้องขัดในพระสัตถุศาสนาประเภทปริยัติ คือพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา

(๖) **มหาเวยฺยากรเณน**-เป็นนักไวยากรณ์ใหญ่

(๗) **กรณสมฺปตฺติชนิตสุขวินิคฺคตมธุโรทารวจนลาวณฺณยุตฺเตน**-ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำอันไพเราะเป็นเลิศ ที่ความถึงพร้อมแห่งกรณ์ (คือเครื่องทำเสียง) ทำให้เกิดเสียงเปล่าออกมาได้คล่อง

(๘) **ยุตฺตมุตฺตวาทินา วาทีวเรน**-เป็นนักพูดชั้นเยี่ยม พูดได้ทั้งผูกทั้งแก้*

* ยุตฺตมุตฺตาวาที-พูดได้ทั้งผูกทั้งแก้ เข้าใจว่าจะได้นัยจากพระสูตรในจตุกังคุตร ในที่นั้นท่านใช้ศัพท์ว่า ยุตฺตปฏิภาโณ-ผู้มีปฏิภาณในการผูก (ปัญหา) มุตฺตปฏิภาโณ-ผู้มีปฏิภาณในการแก้ (ปัญหา) แบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ ผู้ที่ได้แต่ผูก แก้ไม่เป็นก็มี ผู้ที่ได้แต่แก้ ผูกไม่เป็นก็มี

(๙) **มหากวินา**-เป็นมหากวี

(๑๐) **ปภินฺนปฏิสมฺภิทาปริวาเร ฉฬภิญฺญาทิเภทคุณปฏิมณฺฑิเต อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม อปฺปฏิหตพุทฺธีนํ เถรวํสปฺปทีปานํ เถรานํ มหาวิหารวาสีนํ วํสาลงฺการภูเต** - เป็นอลังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระฝ่ายมหาวิหารผู้เป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ มีความรู้อันไม่ข้องขัดในอุตริมนุสธรรม ซึ่งประดับไปด้วยคุณต่าง ๆ มีอภิญญา ๖ เป็นต้น มีปฏิสัมภิทาอันแตกฉานเป็นบริวาร

(๑๑) **วิปุลวิสุทฺธพุทฺธินา**=มีความรู้หมดจดกว้างขวาง

ทำไว้แล้ว (นี้)

จงตั้งอยู่ในโลก แสดงนัยแห่งวิสุทธิมีศีล
เป็นต้น แก่กุลบุตรทั้งหลายผู้แสวงหา
ธรรมเครื่องสลัดตนออกจากโลก ไปตราบ
เท่าที่แม้พระนามว่า "พุทฺโธ" ขององค์
พระโลกเชษฐ์มหาฤษีเจ้าผู้มีพระจิตบริ-
สุทธิ์คงที่ ยังเป็นไปอยู่ในโลก เทอญ

ผู้ที่ไม่เป็นทั้ง ๒ อย่างก็มี ผู้ที่เป็นทั้ง ๒ อย่างก็มี

เคยอ่านพบสร้อยนามสมณศักดิ์ (ดูเหมือนของสมเด็จพระสังฆราช สา) มีคำยุตตมุตตวาที นี้ประดับอยู่ด้วย

เรื่อง

ประวัติพระพุทธโฆสะ

(สมเด็จพระวันรัต เขมจารี เรียบเรียงตามนัยคัมภีร์โบราณ)

เมื่อปี (พุทธศาสนายุกาล) นับแต่กาลปรินิพพานแห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าล่วงแล้ว ๙๕๖ พรรษา พระราชาทรงพระนามว่ามหานามได้ครองราชย์ในลังกาทวีป ได้ยินมาว่าในสมัยนั้น มีพราหมณ-มาณพผู้หนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ตระกูลหนึ่ง ในที่ใกล้โพธิมณฑ์ (ที่ตรัสรู้) ในมัธยมประเทศชมพูทวีป[๑] มาณพนั้นเชี่ยวชาญในศิลปะทั้งปวงจบไตรเพท ท่องเที่ยวไปตลอดคามนิคมชนบทราชธานีทั้งหลายในชมพูทวีป สมณพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตอยู่ในที่ใด ๆ ก็ไปทำสากัจฉาในที่นั้น ๆ บัณฑิตอื่น ๆ ไม่อาจกล่าวแก้ปัญหาที่มาณพนั้นถามได้ แต่มาณพนั้นแก้ปัญหาที่บัณฑิตอื่น ๆ ถามได้ มาณพนั้นครองทั้งสกลชมพูทวีปด้วยอาการอย่างนี้ จนมาถึงวิหารแห่งหนึ่ง (อาศัยพักอยู่ในบริเวณวิหารนั้น)

ก็ในวิหารนั้นมีภิกษุอยู่หลายร้อยรูป ท่านพระเรสตะ[๒] สังฆเถระ

๑. ท่านผู้ชำระบอกเชิงอรรถไว้ว่า ในคัมภีร์สมาลินีกล่าวขยายความออกไปว่า "บิดาของมาณพนั้นชื่อเกสี เป็นราชปุโรหิต มารดาชื่อเกสินี เพราะเมื่อเวลามาณพนั้นคลอดออกมา พวกพราหมณ์บริวารมรทาสและกรรมการเป็นต้น "เปล่าเสียง (แสดงความยินดี) กันกึกก้อง เพราะฉะนั้น เขาจึงขนานนามให้ว่า โฆสะ " บ้างก็ว่าเพราะมาณพนั้นเกิดในหมู่บ้านโฆสคาม จึงได้นามว่า โฆสะ

(เห็นจะได้กับชื่อในภาษาเราว่า "สนั่น" นั่นเอง)

๒. ว่าชื่อว่าพระธรรมโฆส ก็มี

ของภิกษุเหล่านั้น เป็นพระมหาขีณาสพได้ปฏิสัมภิทา (สามารถ) ย่ำยีปรวาท (คือข่มคำโต้ฝ่ายอื่น) ได้ ครั้งนั้นตอนกลางคืน พราหมณ-มาณพบริวรรตปาตัญชลีมนต์ให้มีบทอันสมบูรณ์ และเป็นปริมณฑล* พระเถระฟังเสียงพราหมณ์สาธยายมนต์ ก็ทราบว่าพราหมณ์ผู้นี้มีปัญญามาก คิดว่าทรมาน (คือข่มและชักจูงให้มานับถือพระศาสนา) ได้จะเป็นการดี จึงเรียกพราหมณ์นั้นมา ถามเปรยขึ้นว่า "พราหมณ์ ใครหนอ ร้องเป็นเสียงลา" พราหมณ์ถามว่า "บรรพชิตผู้เจริญ ท่านรู้เสียงร้องของพวกลาหรือ" พระเถระรับว่ารู้ พราหมณ์นั้นจึงถามพระเถระในคัณฐิฐาน (คือข้อที่เป็นปมยุ่งเข้าใจยาก) ทั้งหลายในคัมภีร์ไตรเพท ทั้งคัมภีร์อิติหาสเป็นคัมภีร์ที่ ๕ ซึ่งตนเองมองไม่เห็นนัยเลย ทั้งอาจารย์ของตนก็ไม่เห็นมาแล้วด้วย อันพระเถระนั้น โดยปกติก็เป็นผู้จบไตรเพทอยู่แล้ว ซ้ำบัดนี้มาได้ปฏิสัมภิทาเข้าอีกเล่า เหตุนั้นความหนักในการแก้ปัญหาเหล่านั้นจึงหามีแก่ท่านไม่ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแก้ปัญหาเหล่านั้นได้ในทันที แล้วกล่าวกะพราหมณ์ว่า "พราหมณ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าถูกท่านถามมามากแล้ว ทีนี้จะถามปัญหาท่านสักข้อหนึ่ง ท่านจักแก้ปัญหาของข้าพเจ้าหรือไม่" พราหมณ์รับจะแก้ นิมนต์ให้ถาม พระเถรจึงถามปัญหาในคัมภีร์ (ยมก ตอย) จิตตยมกนี้ว่า
"ยสฺส จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ น นิรุชฺฌติ ตสฺส จิตฺตํ นิรุชฺฌิสฺสติ

* ปวิวตฺเตติ-บริวรรค แปลว่าหมุนรอบ ปริมณฑล แปลว่าวงกลม จะเป็นวิธีสาธายายมนต์วิธีหนึ่ง ซึ่งเปลี่ยนบทมนต์สอดต่อกันถึงปลายแล้วทบต้น ราวกะวงกลมเป็นรอบ ๆ ไป อย่างพวกเราสาธยาย อิติปิโส ๑๐๘ จบ หรืออย่างไร ?

น อุปฺปชฺชิสฺสติ ยสฺส วา ปน จิตฺตํ นิรุชฺฌิสฺสติ น อุปฺปชฺชิสฺสติ ตสฺส จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ น นิรุชฺฌติ*-จิตของบุคคลใดเกิดอยู่ยังไม่ดับ จิตของบุคคลนั้นจักดับจักไม่เกิดหรือ ก็หรือว่า จิตของบุคคลใดจักดับจักไม่เกิด จิตของบุคคลนั้น เกิดอยู่ยังไม่ดับหรือ"* เป็นต้น พราหมณมาณพไม่อาจจำ (ข้อปัญหา) ได้ ไม่ว่าบนหรือล่าง จึงเรียนถามว่า "บรรพชิตผู้เจริญ นี่ชื่ออะไร" พระเถระบอกว่า "นี่ชื่อพุทธมนต์ พราหมณ์" พราหมณ์ถามว่า "ท่านผู้เจริญ ให้มนต์นี้แก่ข้าพเจ้าบ้างได้หรือไม่" พระเถระบอกว่า "พราหมณ์ เราให้แก่ผู้ที่ถือเพศบรรพชาอย่างที่เราถือ จึงจะได้" พราหมณมาณพจึงขอบรรพชาเพื่อต้องการมนต์ พระเถระให้พราหมณมาณพบรรพชาอุปสมบทแล้ว ให้เรียนพระไตรปิฎกพุทธวจนะ ภิกษุรูปนั้น (ต่อมา) ก็ได้เป็นผู้ปรากฏในโลกโดยนามว่า "พระพุทธโฆสะ"

พระพุทธโฆสะนั้นเมื่ออยู่ในวิหารนั้น ได้แต่งปกรณ์ชื่อญาโณทัยไว้ในวิหารแล้ว เริ่มจะแต่งอรรถกถาพระอภิธรรมสังคณี และอรรถกถาฉบับน้อยชื่ออัฏฐสาลินี พระเถระเห็นเช่นนั้นจึงกล่าวแนะนำว่า "ดูกรอาวุโสพุทธโฆสะ ในชมพูทวีปนี้มีแต่พระไตรปิฎกบาลีเท่านั้น อรรถกถาของพระไตรปิฎกนั้น และเถรวาท (คือคำที่พระเถระยุค

* อภิ. ย: ๓๙/๑ นิเทศและอรรถกถาอธิบายโดยสังเขปว่า คำว่าเกิด คืออยู่ในอุปปาทขณะ คำว่าไม่ดับ คือยังไม่ถึงนิโรธขณะหรือภังคขณะ จิตในที่นี้หมายถึงปัจฉิมจิต คือจุติจิตของพระอรหันต์ ขณะจุติจิตของพระอรหันต์ยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่าจิตเกิดอยู่ยังไม่ดับ เมื่อถึงภังคขณะแล้ว จุติจิตนั้นก็จักดับ จักไม่มีจิตอื่นเกิดอีกต่อไป ฯลฯ

สังคีติกล่าวไว้เป็นแบบ ?) หามีไม่ แต่อรรถกถาในภาษาสีหลอันขึ้นสู่สังคีติทั้ง ๓ หน ที่พระเถระทั้งหลายมีพระสารีบุตรเป็นต้นทำไว้ พระมหินทร์ตรวจดูกถามรรค (ลาดเลาแห่งคำที่กล่าวไว้) แล้ว (รวบรวมมา) แต่งไว้ด้วยภาษาสีหล ยังเป็นไป (คือยังใช้กัน) อยู่ในสีหลทวีป แม้นเธอไปที่สีหลทวีปนั้น ตรวจดูให้ทั่วแล้วปริวรรตมาในภาษามคธเสียได้ (คือแปลเปลี่ยนเป็นภาษามคธเสีย) อรรถกถานั้นก็จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้แก่โลกทั้งปวง" เมื่อพระเถระแนะนำอย่างนั้น ท่านพุทธโฆสะก็เกิดปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌายะและภิกษุสงฆ์ เดินทางไปถึงท่าเรือโดยลำดับ ขึ้นเรือไปพบพระพุทธทัตตเถระสวนทางมาที่กลางมหาสมุทร ได้พูดจาปราศัยกันแล้ว เดินทางต่อไปจนถึงท่ากรุงลังกา ในกาลนั้น พระเจ้ามหานามครองราชย์ในลังกาทวีป ท่านพระพุทธโฆสะไปพบภิกษุสงฆ์ในมหาวิหารกรุงอนุราธบุรีแล้ว จึงไปสู่สำนักพระสังฆปาลเถระ[๑] ที่มหาปธานฆระ[๒] ได้ฟัง (ทราบความ) อรรถกถาภาษาสีหลและเถรวาททั้งปวงแล้ว ก็ตัดสิน (ปลงใจเชื่อ) ว่าเป็นพระพุทธาธิบายขององค์พระธรรมสามิศร์ จึงไม่สู่ที่ประชุมสงฆ์ในวิหารนั้น ขอหนังสือคัมภีร์เพื่อทำอรรถพระไตรปิฎก

๑. มีเชิงอรรถว่า สมัยนั้น ในอนุราธบุรี มีพระสังฆราชแล้ว (ถ้าเช่นนั้น คำว่าสังฆปาละน่าจะเป็นนามตำแหน่ง คือแทนที่จะเรียกสังฆราช เขาเรียกสังฆปาละ แปลว่าผู้ปกครองสงฆ์)
๒. ปธานฆระ แปลกันว่า เรือนเป็นที่ทำความเพียร หลังที่พระสังฆปาละอยู่คงจะใหญ่กว่าเพื่อน จึงเรียกมหาปธานฆระ

เพื่อทดสอบสมรรถภาพของท่าน ภิกษุสงฆ์จึงให้คาถา ๒ บท[๑] แล้วกล่าวว่า "ท่านจวงแสดงความสามารถในคาถา ๒ บทนี้ เราทั้งหลายได้เห็นความรถของท่านแล้ว จะมอบหนังสือคัมภีร์ให้ทั้งหมด" ท่านพุทธโฆสะดูบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถาของพระ-ไตรปิฎกนั้นแล้ว ได้รวบรวมแต่งปกรณ์ชื่อวิสุทธิมรรคขึ้น

ครานั้น เทวดาจะประกาศความมีฝีมือของท่านให้ปรากฏไปในมหาชน จึงแสร้งบันดาลหนังสือคัมภีร์ฉบับ (ที่ท่านเขียนเสร็จแล้ว) นั้นให้อันตรธานไปเสีย ท่านจึงเขียนขึ้นใหม่อีกจบหนึ่ง เทวดาก็บันดาลให้อันตรธานไปอีกเล่า ท่านก็เขียนขึ้นอีกครั้นที่ ๓ (พอเสร็จแล้ว) เทวดาก็นำหนังสือ ๒ จบนั้นมาถวายคืนให้ในขณะนั้น จึงเกิดเป็นหนังสือ (วิสุทธิมรรค) ๓ จบขึ้นในครั้งนั้น[๒] ท่านพุทธโฆสะหอบหนังสือทั้ง ๓ จบไปมอบแด่ภิกษุสงฆ์ ภิกษุสงฆ์ให้อ่านหนังสือทั้ง ๓ จบด้วยกัน ความผิดเพี้ยงในหนังสือ ๓ จบนั้น โดยคัณฐะ (คือข้อขอด) ก็ดี โดยอักขระก็ดี โดยบทก็ดี โดยพยัญชนะก็ดี โดยอรรถก็ดี โดยเกณฑ์ก่อนหลังก็ดี โดยวาทะทั้งหลายมีเถรวาทเป็นต้นก็ดี โดยพระบาลีทั้งหลายก็ดี มิได้มีเลย ได้ยินว่า เมื่อคัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้ง ๓ อันท่านพระพุทธโฆสะทำเสร็จอย่างนั้น เทวดาทั้งหลายได้พากัน

๑. คาถา ๒ บทไหมไม่ปรากฏ แต่คาถาที่ท่านนำมาเป็นบทตั้งแต่วิสุทธิมรรคนี้ ก็บทเดียวเท่านั้น คือคาถา สีเล ปติฏฺฐาย...

๒. ท่านไม่เล่าให้ตลอดว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓ จบนั้น เวลานี้ยังอยู่หรือเปล่า ถ้าเล่าแต่เพียงว่า ท่านแต่งเสร็จแล้วยังมีอุตสาหะจำลองขึ้นอีก ๒ จบด้วยตนเอง ในเวลาอันรวดเร็วเป็นอสังขาริก ก็อัศจรรย์ในความมีฝีมือหนักหนาอยู่แล้ว

ทำสาธุการ[๑] สมัยนั้นภิกษุหลายพันชุมนุมกันอยู่ในมหาวิหาร เห็นการมหัศจรรย์นั้นแล้ว ต่างก็ชื่นชมให้สาธุการ บอกป่าวกันเซ็งแซ่ไปว่า "นี่พระโพธิสัตว์เมตไตรยมา (เกิด) ไม่ต้องสงสัย"[๒]

ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดิน ได้ทรงสดับข่าวนั้น ก็พร้อมด้วยราชบริพารเสด็จออกจากพระนครไปยังมหาวิหาร ทรงมนัสการพระสงฆ์แล้ว ทรงนมัสการท่านพุทธโฆสะ นิมนต์รับภิกษา ณ เรือนหลวงเป็นประจำจนกว่าการแต่งคัมภีร์พระธรรมจะเสด็จ ท่านรับนิมนต์โดยดุษณีภาพ

ภิกษุสงฆ์เห็นความสามารถของท่านแล้ว จึงมอบหนังสือพระไตรปิฎกบาลี กับทั้งหนังสืออรรถกถาสีหลให้ท่าน ท่านรับเอาหนังสือคัมภีร์ทั้งหมดไปพักอยู่ที่ปราสาท (คือเรือน ๒ ชั้น ?) หลังหนึ่งมีชื่อว่า ปธานฆระ ทางเบื้องทักษิณแห่งมหาวิหาร ปริวรรคอรรถกถาสีหลทั้งหมด ทำเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกในภาษามคธอันเป็นมูลภาษา (คือภาษาเดิม)

ก็อรรถกถาสีหลนั้นมี ๓ ภาค คือ มหาอรรถกถา ๑ ปัจจริย-

๑. เทวดาที่รู้จักสาธุการในงานเช่นนี้ ก็ต้องเป็นเทวดานักปราชญ์ ส่วนเทวดาที่ไม่ประสีประสาอะไร อย่างดีก็พลอยร้องสาธุไปกับเขาเท่านั้นกระมัง

๒. ไม่น่าไปเหมาให้ท่านเป็นพระเมตไตรยลม ๆ แล้ง ๆ เลย น่าคิดว่า คนที่ไม่เป็นพระเมตไตรยแล้ว จะทำงานอย่างนี้ไม่ได้กระนั้นหรือ ทีพระอุบาลี พระอานนท์หรือแม้พระมหินทร์ท่านก็ไม่ใช่พระเมตไตรยสักหน่อย ท่านยังจำพระธรรมวินัยมาสังคายนาไว้เป็นคัมภีร์บาลีใหญ่โตกว่าคัมภีร์อรรถกถาเป็นไหน ๆ ผู้จะทำอรรถกถาก็ต้องอาศัยบาลีนั่นแหละเป็นหลัก ไม่เช่นนั้นจะไปทำอรรถกถาของอะไรเล่า ปล่อยให้ท่านเป็นมนุษย์พิเศษในตัวท่านเองโดยไม่ต้องอิงเทวดาโดยไม่ต้องอิงพระโพธิสัตว์จะสนิทดีกว่า

อรรถกถา ๑ กุรุนทีอรรถกถา ๑

อรรถกถาที่ได้ขึ้นสู่มหาสังคีติ พระมหินทร์นำมาแต่งไว้ในภาษาสีหล ชื่อว่า มหาอรรถกถา

เรือนแพมีอยู่หลังหนึ่งมีชื่อในภาษาสีหลว่าปัจจริยะ อรรถกถาที่การภิกษุนั่งประชุมกันทำที่เรือนแพนั้น ชื่อ ปัจจริยอรรถกถา

มีวิหารแห่งหนึ่งชื่อ กุรุนทีเวฬุวิหาร อรรถกถาที่การภิกษุนั่งประชุมกันทำในวิหารนั้น ชื่อกุรุนทีอรรถกถา

วาทะที่พระเถระปางก่อนมีพระเถริกาจารย์ (อาจารย์ชั้นผู้ใหญ่ ?) เป็นต้น ถือเอานัยพระบาลีแต่งไว้ ชื่อเถรวาท

ชั้นแรก ท่านพุทธโฆสะปริวรรตกุรุนทีอรรถกถาจากภาษาสีหล ทำอรรถกถาพระวินัยปิฎก ชื่อสมันตปาสาทิกา ในภาษามคธแล้ว ต่อนั้น ในพระสุตตันตปิฎก ปริวรรตมหาอรรถกถาจากภาษีหลตั้งเป็นอรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อสุมังคลวิลาสินี เป็นอรรถกถามัชฌิมนิกายชื่อปปัญจสูทนี เป็นอรรถกถาสังยุตนิกาย ชื่อสารัตถปกาสินี และเป็นอรรถกถาอังคุตรนิกาย ชื่อมโนรถปูรณี* ต่อนั้น ในพระอภิธรรมปิฎก ปริวรรตปัจจริยอรรถกถาจากภาษาสีหล ตั้งเป็นอรรถกถาปกรณ์ธัมม-สังคณี ชื่ออรรถสาลินี ในภาษามคธ เป็นอรรถกถาปกรณ์วิภังค์ ชื่อสัมโมหวิโนทนี และเป็นอรรถกถา ๕ ปกรณ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

ท่านพุทธโฆสะ ได้ทำอรรถกถาสีหลทั้งหมดให้เป็นอรรถกถา

* ไม่กล่าวถึงอรรถกถาขุททกนิกายเลย จะเป็นว่าในเวลานั้น ขุททกนิกายยังมิได้สงเคราะห์เข้าในพระสุตตันตปิฎกหรืออย่างไร ?

พระไตรปิฎก ในภาษามคธอันเป็นมูลภาษาดังกล่าวมาฉะนี้ อรรถกถานั้นแล ได้นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวประเทศอื่นทั้งปวง (สืบมา)

เมื่อการปริวรรตอรรถกถาพระไตรปิฎกสำเร็จลง ก็ได้เกิดแผ่นดินไหว (เป็นอัศจรรย์)* อรรถกถาพระไตรปิฎกที่ท่านทำดังกล่าวมานี้ปีหนึ่งทีเดียวจึงเสร็จ

ครั้นเสร็จแล้ว ท่านพุทธโฆสะปรารถนาจะได้ไหว้พระมหาโพธิ จึงกราบลาภิกษุสงฆ์กลับไปชมพูทวีปนั้นแล

สังคหคาถา

อนึ่ง ในเรื่องประวัติพระพุทธโฆสะนี้ พระบุรพาจารย์ในสีหลทวีปครั้งกระโน้น ได้กล่าวคาถารวมความไว้ดังนี้

เมื่อ (ศาสนายุกาล) แต่ปรินิพพานแห่งพระสัมพุทธเจ้าล่วงแล้ว ๙๕๖ พรรษา พระเจ้ามหานามทรงครองราชย์ในลังกาโดยทศพิธธรรม พราหมณมาณพผู้เกิดในบ้านใกล้โพธิมณฑ์ เป็นผู้รู้วิทยาและกระบวนศิลปะ จบไตรเพท เจนจัดลัทธิ เชี่ยวชาญวาทะทั้งปวง มีความต้องการจะใช้วาทะ จึงเที่ยวโต้วาทะไปในชมพูทวีป จนมาถึงวิหารแห่งหนึ่ง ตอนกลางคืนปริวรรตปาตัญชลีมนตร์ให้มีบทอันสมบูรณ์เป็นปริมณฑลดี

* ไหวขนาดไหน ถ้าไหนจริง คงเป็นเพียงรู้สึกสะเทือน ๆ เท่านั้นกระมัง

พระมหาเถระองค์หนึ่งชื่อเรวตะ ในวิหารนั้น ทราบชัดว่า "สัตว์ผู้นี้มีปัญญามาก เราทรมานได้จะดี" ท่านจึงกล่าวเปรยว่า "ใครหนอรู้ความเป็นเสียงลา" พราหมณมาณพถามท่านว่า "ท่านรู้ความในเสียงร้องของพวกลาหรือ " เมื่อท่านรับว่ารู้ จึงยังท่านให้ลงสู่ลัทธิของตน (คือเอาลัทธิของตนมาถามท่าน ?) ท่านก็แก้ข้อที่ตนถาม ๆ ได้ ทั้งชี้ข้อที่ผิดพลาดได้ด้วย ครั้นท่านเตือน จะถามบ้าง) ก็อนุญาตให้ท่านยังตนให้ลงสู่วาทะของท่านบ้าง (ท่านถามแล้ว) ไม่ (อาจ) แก้ความหมายแห่งบาลีมหาอภิธรรมแก่ท่านได้ จึงถามว่า "นี่เป็นมนต์ของใคร" ท่านบอกว่าเป็นมนต์ของพระพุทธเจ้า จึงขอท่าน ท่านบอกว่า "เราจะให้พุทธมนต์นั้นแก่คนที่ทรงเพศอย่างเรา" พราหมณมาณพนั้น อันบุพเหตุ (คือกุศลในปางก่อน) ทั้งหลายเตือน (ใจ) แล้ว จึงบวชเพื่อต้องการมนต์ เธอได้อุปสมบทแล้วก็เรียนพระไตรปิฎก ภายหลังก็เลยถือเอาพระไตรปิฎกนั้นว่า นี่เป็นเอกายนมรรค (ทางดำเนินอย่างเอก ประเสริฐกว่าลัทธิเก่าของตน) (ต่อมา) ท่านเป็นผู้ปรากฏ (เด่น) ดังดวงไฟ ดังดวงจันทร์ ดังดวงอาทิตย์ ซึ่งได้พยากรณ์กล่าวแก้ธรรมอันลึก

แก่สัตว์ทั้งปลายละม้ายพุทธพยากรณ์ ท่านจึงได้นามว่า พุทธโฆสะ เพราะโด่งดังไปในพื้นแผ่นดินแม้นพระพุทธองค์ ๑

ในครั้ง (อยู่ที่วิหาร) นั้น ท่านมีความรู้ได้แต่งปกรณ์ชื่อญาโณทัยไว้ในวิหารนั้น แล้วแต่งอรรถกถาธรรมสังคณี ๒ เริ่มจะแต่งอรรถกถาน้อยชื่ออรรถสาลินี พระเรวตเถระเห็นเช่นนั้น จึงบอกว่าปกรณ์ที่นำมาที่ (ชมพูทวีป) นี่ มีแต่พระบาลีอรรถกถาหามีไม่ อาจริยวาทต่าง ๆ ก็ไม่มีเช่นกันแต่อรรถกถาเป็นภาษาสีหลล้วน ที่พระมหินทร์ผู้ทรงปรีชาญาณ ตรวจดูกถามรรคที่ได้ขึ้นสู่สังคีติทั้ง

๑. ท่านแปลคำ "พุทธโฆสะ" ว่า กล่าวธรรมละม้ายพุทธพยากรณ์ และว่าโด่งดังแม้นพระพุทธ-องค์ เช่นนี้ ฟังแล้วอึดอัดใจเต็มที ถ้าให้ข้าพเจ้าแปล จะขอแปลว่า "พระโฆสะของพระพุทธเจ้า" เพราะท่านชื่อโฆสะ และเดิมท่านเป็นคนของพราหมณ์ เมื่อกลับใจมานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว จึงเติมคำ "พุทธ" เข้าหน้าชื่อ เพื่อให้ปรากฏว่าเดี๋ยวนี้ท่านเป็นคนของพระพุทธเจ้าแล้ว

หรือถ้า "โฆสะ" ไม่ใช่ชื่อเดิมของท่าน เป็นชื่อที่ผู้อื่นขนานให้ตามคุณสมบัติของท่าน ก็แปลว่า "ผู้โฆษณาธรรมขอพระพุทธเจ้า" หรือว่า "ผู้ประกาศธรรมของพระพุทธเจ้าให้กึกก้องไป" ก็ได้ ฟังแล้วหายอึดอัดใจ และทำให้นึกเลื่อมใสในองค์ท่านมาขึ้นด้วย

พูดแล้วพูดเถอะ ไม่มีประวัติตรงไหนส่องแสดงว่าท่านเป็นพระอรหันต์แล้วสักแห่ง แล้วจะไป

๒. ในตอนประวัติว่า ปรารภ คือเริ่มจะแต่ง

๓ ครั้ง นับถือเป็นคำที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ และพระเถระมีพระสารีบุตรเป็นต้นร้อย-กรองไว้แล้วแต่งขึ้นไว้ในภาษาสีหล ยังเป็นไปอยู่ในสีหลทวีป เธอจงไปที่สีหลทวีปนั้น ตรวจดูอรรถกถาสีหลนั้น แล้วปริวรรตไว้ในภาษามคธเสียได้ อรรถกถา (ที่ปริวรรต) นั้น จะนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง

เมื่อพระเถระบอกเช่นนั้น ท่านผู้มีปัญญามากก็เลื่อมใส ออก (เดินทาง) จากวิหารนั้น มาถึง (สีหล) ทวีปนี้ในรัชกาลพระราชาพระองค์นี้แหละ ท่านมาถึงมหาวิหารอันเป็นที่อยู่ของสาธุภิกษุทั้งปวง ไปสู่มหาปธานฆระ ได้ฟังอรรถกถาสีหลและเถร-วาทะโดยตลอดจากสำนักพระสังฆปาละแล้ว ก็ตัดสินว่านี่แหละเป็นพระพุทธาธิบายของพระธรรม-สามิศร์แท้ จึงนิมนต์สงฆ์ในวิหารนั้นมาพร้อมกันแล้วกล่าวว่า "ขอท่านทั้งหลายโปรดให้หนังสือคัมภีร์ทั้งหลายแก่ข้าพเจ้าเพื่อจะทำอรรถกถา" สงฆ์จะทดสอบปัญญา* จึงให้คาถา ๒ บทแก่ท่าน กล่าวว่า "ท่านจงแสดงความสามารถของท่านในคาถา ๒ บทนี้ เราทั้งหลายเห็นความสามารถของท่านแล้ว

* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น สตึ เข้าใจคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น มตึ

จึงจะให้หนังสือทั้งหมด" ท่านจึงรวบรวมพระไตร-ปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาโดยย่นย่อ แต่งปกรณ์วิสุทธิมรรคขึ้นในมหาวิหารนี้เอง ครั้นแล้วจึงนิมนต์สงฆ์ผู้ฉลาดรู้พระสัมพุทธธรรมให้ประชุมกัน ณ ที่ใกล้มหาโพธิพฤกษ์ (ลังกา) ปรารภจะให้อ่านปกรณ์วิสุทธิมรรคนั้น (ให้สงฆ์ฟัง)

เทวดาทั้งหลายจะประกาศความมีฝีมือของท่านให้ปรากฏในมหาชน จึงกำบังหนังสือนั้นไว้เสีย ท่านก็ทำขึ้นใหม่อีก ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง เมื่อนำหนังสือมาจะให้อ่านในครั้งที่ ๓ พวกเทวดาก็เลิก (กำบัง) วางหนังสืออีก ๒ จบ (ที่กำบังไว้) ให้พร้อมในที่นั้น ครั้งนั้นภิกษุทั้งหลายอ่านหนังสือ (วิสุทธิมรรค) ๓ จบนั้นด้วยกัน ความผิดเพี้ยนกันโดยคัณฐะก็ดี โดยอรรถก็ดี โดยเกณฑ์ก่อนหลังก็ดี โดยเถรวาททั้งหลายก็ดี โดยบาลีทั้งหลายก็ดี โดยบททั้งหลายก็ดี โดยพยัญชนะทั้งหลายก็ดี มิได้มีเลยในหนังสือ (วิสุทธิมรรค) ทั้ง ๓ จบนั้น

ครั้งนั้น สงฆ์ชื่นชมยินดีกันเป็นพิเศษ บอกป่าวกันเซ้งแซ่ไปว่า "ท่านผู้นี้คือพระเมตไตรย (มาเกิด) ไม่ต้องสงสัย" จึงมอบหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาให้

ท่านอยู่ในวิหารอันเป็นบ่อเกิดแห่งคัมภีร์ เป็นที่ไกลความเกี่ยวข้อง (กับความอื่น) ปริวรรตอรรถกถาสีหลทั้งหมดในครั้งนั้นมาในภาษามคธ อันเป็นมูลภาษาของอรรถกถาทั้งปวงนั้น อรรถกถา (ที่ท่านปริวรรต) นั้นก็ได้นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ประชุมชนทุกภาษา พระอาจารย์ชั้นเถระทั้งปวง (นับ) ถืออรรถกถานั้นแม้นพระบาลี

ครั้นเมื่อกิจที่พึงทำถึงซึ่งความสำเร็จแล้ว ท่านก็กลับไปชมพูทวีป เพื่อจะไหว้พระมหาโพธิ (ที่ (สู่ปรโลก) ตามกรรม

พระเจ้าหมานามทรงครองแผ่นดิน ๑๒ ปี ทรงทำบุญหลายอย่างต่างประการแล้ว ก็เสด็จไป (สู่ปรโลก) ตามกรรม

ฝ่ายพระเถระพุทธโฆสะ ครั้นทำอรรถกถาพระไตรปิฎก ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตวโลกเป็นอันมากแล้ว อยู่ไปจนตลอดอายุ ก็ไปสู่ดุสิตเทวโลกแล

คาถาต่อไปนี้ พระธรรมไตรโลกาจารย์ เขมจารี เรียบเรียง

ประวัติพระพุทธโฆสะนี้ ข้าพเจ้าเรียบเรียงตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ และในคัมภีร์

มหาวงศ์โบราณ วิญญูชนผู้ใคร่จะทราบข้อที่แปลกออกไป (จากที่ข้าพเจ้าเรียบเรียงมานี้) ก็พึงทราบได้ในคัมภีร์นั้น ๆ ตามควร คือในพุทธโฆสนิทานบ้าง หรือในวังสมาลินีบ้าง ในปกรณ์วิเศษ ชื่อญาโณทัยบ้าง

ก็แล บุญมหรรณพอันข้าพเจ้าทั้งหลายได้แล้วด้วยการชำระปกรณ์วิสุทธิมรรคมาเพียงเท่านี้ ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวง จงอนุโมทนาบุญนั้น เพื่อความสำเร็จแห่งสมาบัติทั้งปวงเถิด ขอสัตว์ทั้งหลายจงรักษาศีล เจริญจิตภาวนาด้วยศรัทธา และจง

ขอสัตว์ทั้งหลายผู้ต้องทุกข์ ตงนิรทุกข์ด้วย ผู้ต้องภัย จงนิรภัยด้วย ผู้ต้องโศก จงนิรโศกด้วย และสาธุชนทั้งหลาย จงถึงซึ่งความบริสุทธิ์ เทอญ.

คำแถลงตอนจบ

ของผู้แปล

ถ้าการที่ได้มีโอกาสสนองคุณบุคคล หรือสถาบันที่มีคุณแก่ตน นับว่าเป็นโชคดีของมนุษย์อย่างหนึ่งไซร้ ข้าพเจ้าก็เป็นคนมีโชคดีด้วยผู้หนึ่ง ด้วยว่าข้าพเจ้ามีโอกาสได้ทำงานสนองพระคุณมหากุฏราช-วิทยาลัย ซึ่งเป็นบ่อเกิดความรู้ธรรมและบาลีของข้าพเจ้าตั้งแต่ต้นมาเป็นชิ้นเป็นอันถึง ๒ ครั้งแล้ว

ครั้งแรก เมื่อข้าพเจ้าสอบ ป.ธ. ๙ ได้ใหม่เอี่ยม ปลายพ.ศ. ๒๔๖๙ ก็ได้รับงานสนองพระคุณมหากุฏราชวิทยาลัยทันที คืองานชำระคัมภีร์อัตถโยชนาแห่งสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย ซึ่งใช้เป็นคู่มือนักเรียนบาลี ป.ธ. ๗ และ ๘ ครั้นนั้นชำระไปส่งเรียงพิมพ์ไป นับได้ว่าไม่มีวันหยุด ๓ ปีจึงเสร็จ (เริ่มงายอายุ ๒๖ เสร็จอายุ ๒๘) โดยมีเจ้าคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร) พระอุปัช-ฌายะเป็นผู้กำกับ

ครั้งนี้ เมื่อข้าพเจ้าพ้นราชการโดยเกษียณอายุแล้ว มีโอกาสเข้ามารับใช้สนองพระคุณมหากุฏราชวิทยาลัยเต็มที่ ก็ได้รับมอบงานอันหนักยิ่งกว่าครั้งแรก คืองานแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในขณะที่ยังมิได้ลงมือแปล ข้าพเจ้าไปเยี่ยมอาจารย์คุณพระธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุดมศิลป์ ป.ธ๙ ใน ร. ๕) เล่าให้ท่านฟังว่าได้รับมอบให้แปล

วิสุทธิมรรค ท่านถามทันทีว่า "มหาเมฆจะแปลได้ตลอดรึ" ก็เรียนท่านว่า "มีฎีกาเป็นคู่มือ คงจะพอคลำแปลไปได้" ท่านถามอีกว่า "ฎีกาวิสุทธิมรรคน่ะ มหาเมฆจะอ่านออกรึ" เรียนท่านในขณะนั้นว่า "ยังไม่ได้จับอ่าน" ที่ท่านถามเช่นนี้จะหมายความว่ากระไร ก็พอคิด "เห็นได้ ในสมัยที่ท่านเรียนนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคและฎีกายังจารึกอยู่ในใบลานด้วยอักษรขอม ยิ่งทวีความยากและความยุ่งเป็นหลายเท่าท่านประจญมาก่อนแล้ว

เมื่อเริ่มแปลนั้นเป็นปลาย พ.ศ. ๒๕๐๖ ข้าพเจ้ามีงานของมหามงกุฎ ฯ อยู่แล้วอย่างหนึ่ง คือบรรยายวิชาพระสูตรในสภาการศึกษา ฯ อยู่มาท่านมอบให้อีกอย่างหนึ่ง คือเป็นบรรณาธิการวารสารธรรมจักษุ จึงเป็นงานประจำ ๓ อย่าง งานจร (โดยมากเป็นงานแปล) มีอีกต่างหาก ต้องแบ่งเวลาทำแม้กระทั่งกลางคืน งานแปลวิสุทธิมรรคจึงทำได้สัปดาห์ละไม่เกิน ๓ วันก็ทั้งยาก ไม่มีวันหยุดเหมือนกัน

ในการแปล ความมุ่งหมายหลัก ก็เพื่อให้เป็นคู่มือนักเรียนภาษาบาลี เพราะคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นหลักสูตรประโยค ป.ธ. ๘ และ ๙ พร้อมกันนั้น ก็พยายามเกลาสำนวนให้ท่านที่เป็นนักศึกษาหาความรู้พอจะอ่านเอาความได้ด้วย แต่ว่าอรรถและพยัญชนะลางข้อลางอันไม่ขาวพอจะแปลและเขียนลงไปได้ทันที และสำนวนบาลีก็เป็นอย่างสำนวนบาลี (หรือจะว่าสำนวนท่านพระพุทธโฆสะก็ได้) ผู้ไม่คุ้นสำนวนของท่าน ย่อมเข้าใจยากอยู่บ้าง ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงพยายามเพิ่มเติมเสริมความลงเล็บไว้ และวินิจฉันอธิบายขยายความตามนัยฎีกาและอัตโนมัติ

เป็นเชิงอรรถไว้ มีแทบทุกหน้าไป ไม่ใช่อวดดีทำเล่นสนุก เชิงอรรถลางข้อใช้เวลาคิดเขียนเป็นครึ่งค่อนชั่วโมงก็มี ทั้งนี้ก็ด้วยหวังให้เกิดประโยชน์แก่ท่านนักเรียนนักศึกษามากที่สุด เท่าที่ความรู้ความสามารถของข้าพเจ้าจะให้ได้ อีกประการหนึ่ง ก็ด้วยคิดว่าเป็นการเสนอความคิดเห็นที่พอเป็นประเด็น แด่ท่านผู้รู้ทั้งหลาย จะได้ช่วยพินิจพิเคราะห์ให้ได้อรรถและพยัญชนะที่พิสุทธ์ ความควรแก่คัมภีร์วิเศษวิสุทธิมรรคต่อไปด้วย

ความรู้ความสามารถของข้าพเจ้า ก็เป็นอย่างท่านอาจารย์คุณพระธรรมนิเทศทวยหาญเป็นห่วง คือไม่มากนักสำหรับที่จะทำงานยากชิ้นนี้ จึงต้องศึกษาไป ปรึกษาไป แปลไป ด้วยตั้งกติกาแต่ตนเองว่า "ถ้าตนเองไม่เข้าใจ ห้ามเขียนลงไปเป็นอันขาด" การแปลจึงชะงักบ่อย ๆ จนปริวิตกไปว่าจะตายเสียก่อนแปลจบ ต้องตั้งอธิษฐานทุกวัน ขอให้แปลจบก่อนจึงตาย เวลาที่ทำเล่าก็ถูกจำกัดดังกล่าวมาฉะนี้ จึงเนิ่นมาถึงปีที่ ๑๐ จึงจบได้ (เริ่มงานอายุ ๖๑ จบอายุ ๗๑)

วิสุทธิมรรคแปลนี้ มหามกุฏ ฯ แบ่งพิมพ์เป็นตอน ๆ ในงานนั้น ๆ ตอน ๑ (สีลนิเทศและธุดงคนิเทศ) ได้พิมพ์เป็นปฐมวาระเนื่องในงานพระราชพิธีชนมายุสมมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์พระบรมอุปถัมภกของมหามกุฏ ฯ เจริญพระชนมายุครบ ๓๖ เสมอสมเด็จพระบรมชนก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ ตอนจบนี้ซึ่งเป็นตอนที่ ๖ ได้พิมพ์เป็นปัจฉิมวาระ ในการพระราชทานเพลิงศพพระธรรมดิลก (จนฺทูปโม) ซึ่งท่านเคยเป็นหัวหน้าแผนกตำรามหากุฏ ฯ มานาน

เป็นปัจโจปการสมควรแก่สมัยใน พ.ศ. ๒๕๑๖ นี้ เป็นการประจวบ
โอกาสเหมาะพอดีทีเดียวทั้ง ๒ วาระ

บัดนี้ ข้าพเจ้ายังชีวิตอยู่ รู้สึกบันเทิงใจที่จะได้ทำงานของพระคุณมหากุฏ ฯ ต่อไปอีก

ราชูปตฺถมฺภิโต มหา- มกุฏราชวิทฺยาลโย
จิรํ ติฏฺฐตุ สาธูนํ ธมฺมวิทฺยากโร สทา

จงมหากุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
จงตั้งอยู่ตลอดกาลนาน เป็นบ่อเกิดแห่งธรรมวิทยา
แก่สาธุชนทั้งหลายทุกเมื่อ เทอญ.

นาวาอากาศเอก เมฆ อำไพจริต

กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖

ปัจฉิมกถา

แผนกตำรามหากุฎราชวิทยาลัย

อุปกรณ์การศึกษา คือตำราเรียน เป็นปัจจัยหลักสำคัญในการศึกษาจะขาดเสียมิได้ เมื่อยังเป็นนักเรียนกำลังเรียนภาษาบาลีหรือภาษามคธอยู่ ได้ประสบปัญหาข้อขัดข้องเกี่ยวกับตำราเรียนแผนกนี้ที่ยังไม่มี "เผด็จ" ครบทุกชั้นทุกประโยค คือหลักสูตรที่เป็นภาษาบาลีหรือภาษามคธ ยังไม่มีแบบประกอบที่แปลเป็นภาษาไทยไว้ครบทุกชั้นจึงทำความลำบากให้แก่ครูและนักเรียนตลอดมา มีความคิดคำนึงอยู่เสมอดว่า ทำอย่างไรตำราเรียนของคณะสงฆ์ไทยแผนกนี้ จึงจะมีแบบประกอบครบบริบูรณ์ทุกชั้น และได้ตั้งใจไว้ว่า ถ้าตนเองเรียนสำเร็จแล้ว ได้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ จะอุทิศกำลังทุกอย่างเท่าที่มีอยู่แปลหลักสูตรคือตำราเรียนที่เป็นภาษาบาลีหรือภาษามคธ เป็นภาษาไทยให้มีครบทึกชั้นทุกประโยค อันจะเป็นคุณประโยชน์แก่ครูและนักเรียนตลอดถึงผู้ใคร่ต่อการศึกษาทั่วไป เมื่อได้มามีหน้าที่เกี่ยวข้องกับแผนกตำรามหามกุฏ ฯ ตามที่ตั้งใจไว้ เมื่อได้เริ่มดำเนินงานในเรื่องนี้โดยได้นำเรื่องการแปลกหลักสูตรเปรียญ ที่เป็นภาษามคธเป็นภาษาไทยทั้งหมด เข้าสู่ที่ประชุมกรรมการกองตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย โดยมีเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ผู้อำนวยการมหามกุฏ ฯ ซึ่งเวลานั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ เป็นประธานกรรมการ และกรรมการทุกท่านต่างก็มีความเห็นชอบเอกฉันท์ จึงได้ตั้งอนุ-

กรรมการขึ้นคณะหนึ่ง ให้มีหน้าที่ช่วยกันแปลหลักสูตรที่เป็นภาษามคธเป็นภาษาไทย และตรวจทานชำระพิมพ์เป็นแบบประกอบการศึกษาเล่าเรียนวิชาแผนกนี้สืบไป

อนุกรรมการคณะนี้ได้ลงมือแปลอภิธัมมัตถวิภาวินีก่อน ต่อมาแปลสมันตปาสาทิกา ภาค ๑-๒ และวิสุทธิมรรค ภาค ๑-๒-๓ ตกลงว่า หลักสูตรเปรียญประโยค ๓ ถึงประโยค ๙ แปลเป็นไทย คือ ธัมมปทัฏฐกถาแปล มังคลัตถวิภาวินีแปล ฉบับของมหากุฏ ฯ มีครบบริบูรณ์ ถึงแม้การแปลแต่ละเรื่องแต่ละสำนวนจะมีขาดตกบกพร่องอยู่บ่าง ก็เป็นธรรมดาของการทำงานครั้งแรก จะให้สมบูรณ์ทีเดียวทำได้ยาก หวังว่าท่านผู้รู้ที่ได้พบเห็นข้อบกพร่องนั้น ๆ จะได้ช่วยปรับปรุงแก้ไขให้สมบูรณ์ในคราวพิมพ์ครั้งต่อไป

อนึ่ง ปกรณ์วิสุทธิมรรค เป็นหนังสืออธิบายธรรมะที่สุขุมคัมภีรภาพ ยากทั้งศัพท์และสำนวนโวหาร และยังมีเรื่องเกี่ยวกับลัทธิ จารีตประเพณีต่าง ๆ ยากแก่การวินิจฉัยชี้ขาด ดังที่ได้ปรารภไว้ในคำนำวิสุทธิมรรคแปลภาค ๑ ตอน ๑ นั้นแล้ว คณะอนุกรรมการจึงยกร่างวิสุทธิมรรคแปลที่กรรมการแปลไว้ให้เป็นหน้าที่อาจารย์เมฆ อำไพจริต (น.อ. เมฆ อำไพจริต ป.ธ. ๙) รับไปดำเนินการแต่ผู้เดียว สำนวนแปลวิสุทธิมรรคทั้งหมด ตั้งแต่ตอน ๑ จนถึงตอนจบนี้ จะว่าเกิดจากสติปัญญาการค้นคว้าและวิริยะอุตสาหะของอาจารย์เมฆทั้งนั้นก็ว่าได้ นอกนั้นก็เป็นเพียงที่ปรึกษาช่วยเหลือเท่านั้น

ฉะนั้น แผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย จึงขออนุโมทนาในกุศลเจตนาพยายามชอบของอาจารย์เมฆเป็นอย่างยิ่ง ขอคุณพระศรีรัตนตรัยช่วยอภิบาลคุ้มครองให้ท่านมีพลานามัย อายุยืน เป็นกำลังสนับสนุนช่วยเหลือกิจการพระศาสนา และกองตำรามหามกุฏ ฯ สืบไป.